

ק ש ת

ק ש ת

העורך:
אהרן אמיר

מזכירות המערכת:
דליה למדני

מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עִם־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל־אביב, טל. 67244. דמי התימה לשנה: 12 ל"י; בחוץ־לארץ, \$6.00. חוברת בודדת: 3.50 ל"י; בחוץ־לארץ, \$1.75. כתבי־יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי־יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עִם־הספר בע"מ.

שנה חמישית, חוברת א, סתיו 1962

נדפס בדפוס „עופר“, תל־אביב

התוכן:

טוביה ריבנר: אחר כך השמיים (שיר)	5
אהרן אמיר: מבוא למבחר סיפורים של "קשת"	6
גדעון תלפז: הלוויתה של סבתא	8
משה בן שאול: איש מקושש עצים (שיר)	29
הרצל ארליך: חרישי ומאוהב	30
יהודה שביט: דברים באים והולכים (שירים)	36
שולמית לסקוב: שני מקומות	38
חמוטל בר יוסף: במסיבה על הגג (שירים)	49
תיאודור התלגי: שיבה למונפלייה	50
אהוד בן עזר: סתיו מתפורר בתוך ההמון (שיר)	61
אברהם ברטורא: בית־ספר לא הרחק מן הגבול (א)	62
פייר רוורדי: הסקה מרכזית (שיר)	77
א. מ. סוראן: מעבר לרומן	78
פאטריס דה־לה־טור די־פן: תהלים כ"ד (שיר)	87
קלוד ויז'ה: געגועי הקדושה אצל אלבר קאמי	88
רנה גי קאדו: שני שירים	104
ז'קלין כהנוב: יומן צרפתי	106
שלמה אבינרי: מלחמה ועבדות באוטופיה של תומס מורוס (א)	118
דן סואן: השבט ואפריקה החדשה	133
במת קוראים:	144
גדעון שפיגל: מיזוג עדות	
בקרות קצרות	150
המשתתפים בחוברת	162

טוביה ריבנר : אחר כך השמיים

אחר כך השמים עם רמז קל לזקב
זכרון אהבה על פנים משחתים, במהרה
אפרים, זחלנים, עם ריח
עבש, כמהין רקובים, ריח לח
או מלכלך, ריח מטבח
אחר הארוחה

אחר כך צהרנים
נמוכים, חם בלא אש, עשן
קררן שלא צלה יפה

האם אנחנו מישהו ?
האם חושב מישהו עלינו ?
השומע אמה ? מה ? אותי ?
האומר אני משהו ?

כצין הבנול הקלוד, בקצוות
ירקת-לא-ציונה, כך הנה צבע הבקר

אחר כך נקמרו המים הקשים, החשוכים
המים האלמים, למצלה, אם אפשר
לומר למצלה, למשה
הפסד, אחר כך אקר נרום.

אהרן אמיר : מבוא למבחר סיפורים של "קשת"

ישראל, כמדינה, עולתימים היא בקהל גויים ומדינות. והחברה הלאומית הנוצקת והולכת בדפוס פוליטי-טריטוריאלי זה — ברוב מהומה ועצבון, אך גם בקול דממה דקה ובחדוות-גידול חסוכת-ניב, כחוק לעם ועם מימות-עולם — אף היא עודה תינוקת, כמעט ואמרנו: עובר, חרף מטעני העבר והמסורת שנושאים עמהם רוב היסודות ההטרוגניים שהוטלו לתוכה בערבוביה, על מידת המשותף שביניהם ועל המפורד והמפריד שבהם. יצירתו הרוחנית הספציפית של קיבוץ-אדם זה היא, בהכרח ובמכריע, יצירתם של גידולי הארץ הזאת והלשון הזאת והאקלים הזה, בגילוייו הגשמיים והתרבותיים כאחד.

ואולם הסיפורת העברית החדשה, דומה שעל אף צעירותה והרוח הרעננה שפמו חופפת היתה על פסיעותיה הראשונות, לפני 15, או 20, או 25 שנה, עד-מהרה נמצאה סובבת במעגל סגור אף מוגבל. את תחומיו של מעגל זה חגו לה רדידות הקרקע התרבותית שממנה ינקה, האנטי-אינטלקטואליזם המפורש והמופגן של ההווי שבו צמחה, הציוויים והסיסמות שעליהם נתגדלה, ובשלב מאוחר אולי יותר — גם אי-ההתאמה המהותית, הנפשית בין אותה מידה, מועטה או מרובה, של ייחוד אמיתי, אותנטי שהיתה בה לבין אותה קרקע, אותו הווי, אותם ציוויים וסיסמות.

אי-התאמה מעין זו — בהיקף אחר, על רקע אחר ובגילויים אחרים — הריהי, כמוכן, נשמת-אפה של כל יצירה ספרותית בעלת-משקל, ובפרט בתקופת-נואנו. היא-היא המקור החי והמחיה לתסיסה, למרדנות ולנון-קונפורמיזם בספרות העולם בת-זמננו. בתרבות בשלה, בספרות בוגרת, הריהי באה על ביטוייה בקריאת-תגר מתחדשת-תדיר, בהתמודדות מתחדשת-תדיר עם בעיות הקיום האנושי כמו גם עם ערכיה של המסגרת הרוחנית והחברתית שבה היא מתרקמת.

ימים רבים, רבים מדי, כמו העדיפה הסיפורת העברית החדשה לבוא בשיגרושיח עם עצמה ועם ייחודה בהתפנסה לתוך עצמה. לא מקרה הוא שהצד החזק שלה היה כמעט תמיד בספירה, האוטוביוגרפית בדרך-כלל, של החייאת הנעורים, על פעילותם

הקולקטיבית, בקרב או בשלום — או, ביתר דיוק וצימצום: של החייאת עולם־הילדות, מיצוי החוייתי, עליו האמנותי. אך עם כל ההישגים האמנותיים שהשיגה בשדה־כוחה זה, שתכופות אכן נאים היו למדי, הרי הם עצמם היה בהם, בסיפומם, גם משום גילוי מובהק של חוסר־בטחון־עצמי, של רתיעה מן המציאות המבוגרת והאחרת. כמו גם של רתיעה מפני כל המתייצב מתודעת־ייחודה. הפרובלמטיקה שלה חופפת היתה אפוא את זו של כלל הדור העברי החדש וכלל ההוויה הקיבוצית שהיא שתולה בתוכה.

הספירה החסויה והמוגנת, ה"אוטונומית" והאינטימית כל־כך, של חוויות־ילדות־ונעורים עודה משמשת פריניקה ומקור־השראה להרבה מטובי הסיפורים שנכתבו בארץ בשנים האחרונות, ואחדים מהם ימצא הקורא גם באנתולוגיה המוגשת לפניו בזה. אבל הוא ימצא כאן, בצד ערגתו הפורצת של ס. יזהר לבריחה אל חירות קמאית (בסיפור "הנמלט"), ובינה לבין אימת המבוי הסתום של א. ב. יהושע (בסיפור "הסיום", האחרון בקובץ), גם מבחר מן הסיפורים — המתרבים והולכים, המעמיקים והולכים — המעידים על חתירתה של הסיפורת העברית בשנים האחרונות להתמודדות עם הסובב אותה כמו גם עם עצמה, עם בגרותה העולה שלה. דומה כי אכן יותר ויותר היא מטה אוזן לקול המונו של עולם. לקול העולם בהמונו. יותר ויותר גם קשובה היא לפנימיותה שלה. יותר ויותר היא הורסת להשתחרר, להבקיע סגור מעגלים שנתחמו לה מבחוץ.

הסיפורים המקובצים באנתולוגיה הזאת (פרי־עטם של מחברים שגילם הממוצע הוא 33 בקירוב) לקוחים כולם מתוך אלה שנדפסו בארבע שנות קיומו הראשונות של "קשת", הרבעון לספרות, עיון ובקורת. לא האנתולוגיה אף לא "קשת" עצמו לא התימרו לסול נתיבות לספרות העברית; אבל, אגב סקירה־לאחור, אולי יתברר פעם כי, כזו כן זה, היו אלה ציונים בדרכה. ציונים בעלי משמעות כלשהי.

הדברים נדפסו בראש האנתולוגיה של "סיפורים עבריים בני־זמננו", מבחר הסיפורים שנדפסו ב"קשת" בארבע השנים הראשונות לקיומו. (הוצאת "עם הספר", 1962).

גדעון תלפז : הלוויתה של סבתא

TO ANNE

ביום שבו חזרתי מוונציה כבר היתה סבתא מתה. לא הספקתי לבוא לראותה. מזוודתי הקטנה, לא־פרוקה, עמדה בבית הישן, ליד המיטה. טסתי ישר ממילאנו ואיש לא בא לקדם את פני בנמל־האוויר. הייתי עייף מן הדרך ועליתי על המיטה בלי להסיר את כיסוייה ונרדמתי מיד. כשהתעוררתי היתה כבר שעת צהריים וראיתי את אבא עומד ליד המיטה, ולחצתי את ידו. שמונה שנים לא ראיתיו והיום כשחזרתי לפתע ראיתי כי פניו לאים ולא־מגולחים וכי הוא הזקין מאד וכי שערו, שהיה שחור וסמיך בפרידתי ממנו אז, לבן עתה כליל.

"לא הודעת שתבוא", אמר אבא. "הייתי נוסע לקבל אותך".

"היתה לי הזדמנות בלתי־צפויה וקפצתי", אמרתי.

"מתי הגעת?" אמר אבא.

"לפני שעה־שעתיים, אני חושב", אמרתי והצצתי בשעוני. "זה בסדר", אמרתי, "אינני אוהב קבלות־פנים, מה שלומה?"

"אני חוזר עכשו מבית־החולים", אמר אבא והביט על הרצפה ועיניו היו עצובות ולחיינו היו כבר צמוקות, "היא שכבה שם שבועיים תמימים".

"היא נפטרה הבוקר", אמרתי.

"אתמול בערב, בשבע", אמר אבא.

הבטתי אל החוץ שהשתולל מבעד לחלון בין צמרות הארנים ומשוכות החושש. אתמול בערב, בשבע, בדניאלי היתה תמיד תזמורת מעולה ומדיו של אוגוסטו היו תמיד לבנים. הערב נושר באירופה באטיות משגעת ובתשע־וחצי השמיים עוד כמעט לבנים והכוכבים הראשונים רק מתחילים להחליט אם להגיח. ג'ולי לבשה שמלה צחורה, בעלת מחשוף מרובע, קצרה, מגעת רק עד הברכיים, עם גדילים לבנים, טור על טור, וכשרקדה וניענעה את שדיה התעופפו טורי הגדילים הפעמוניים כפית־שלג. מעבר לחלון היתה התעלה הגדולה ונתעלה שטו גונדולות שפנסיהן דולקים כבר, וכשנדמה התזמורת יכולתי לשמוע את צלילי הגיטארה שעלו מן הסירה שחלפה למטה, בתעלה, מעוטרת סוכת פנסים ססגוניים. כשחזרנו אל שולחננו אחזה ג'ולי בכוסית הסקוף, שקוביות הקרח נשתקשו בתוכה, הרימתה עד לחייה ואמרה: "לחייך".

הרימותי את שלי. "לחייך!" אמרתי, ואחר אמרתי: "אני צריך לעופף לאיזה מקום, ואת תחכי לי באיזה מקום שהוא, ג'ולי".

"לאן?"

"לישראל".

"זה קצת רחוק, אני חושבת", אמרה ג'ולי.
 "סבתא שלי הולכת למות. לא ראיתי אותה כבר שמונה שנים", אמרתי.
 "זה בסדר", אמרה ג'ולי. "בלי ההסברים".
 היא ישרה נכחי ואחזה בכוסית ועיניה לא הביטו בעיני.
 "אוגוסט", אמרתי.
 הוא קרץ לי בעינו והניח את הכוס מידו על כנף הפסנתר ונתן אות לשבעת הנוגנים.
 קמתי והושטתי לה את ידי. היא נעתרה שוב ואנו חזרנו לרחבה ורקדנו בתוך
 העיגול הלבן, ואחר־כך הצטרפו אלינו זוגות אחרים מהשולחנות שליד הגוזזטה.
 "זה יהיה ענין של יום־יומיים לכל היותר", אמרתי.
 "זה בסדר", אמרה ג'ולי. "ההסברים משעממים אותי, אני אחכה לך יום־יומיים
 עד שתחזור".
 "אני לא מוכרח לעשות זאת", אמרתי. "אני לא יודע מדוע אני עושה זאת", אמרתי.
 "אני בטוח שסבתי יכולה למות בלעדי", אמרתי. "שכחתי אותה כבר מזמן", אמרתי.
 "אני אשאָר כאן, ג'ולי", אמרתי. "אני אשאָר כאן, ג'ולי", אמרתי.
 "כרצונך", אמרה ג'ולי.
 ובשתיים, כשסגרו את הבאָר, עלינו לחדרנו ורצייתי להתחיל באריזה.
 "מדוע אינך מתפשט?" אמרה ג'ולי.
 אני שתקתי והיא התחילה להתפשט.
 "אני נוסע למילאנו", אמרתי לבסוף. הדחף הזה, פתאומי ולא־מובן, היה חזק ממני.
 "עכשיו?" שאלה ג'ולי.
 ניענעתי בראשי. "האווירון ממריא בשבע בבוקר", אמרתי.
 ג'ולי שתקה ואני אמרתי: "קשה לי להבין את עצמי, ג'ולי".
 "כרצונך", אמרה ג'ולי ופיהקה. "אני הולכת לישון. אני מתה לישון".
 היא ניגשה לשולחן־האיפור, התישבה והתחילה לטפל בפניה. נטלתי כמה בגדים,
 את מכונת־הגילוח ומברשת־השיניים שלי, ותחבתיים באי־סדר לתוך מזוודתי
 הקטנה.
 "אם לא אחזור כעבור יומיים, עיזבי את ונציה וחיזרי לרומא".
 "כרצונך", אמרה באדישות.
 "תתקשרי אל צ'יזארה והיא ידאג לארח אותך", אמרתי וסגרתי את המזוודה.
 "אתקשר אל צ'יזארה", אמרה ועצמה את עיניה.
 "אני אפגוש אותך ברומא", אמרתי. ועד הבוקר נסעתי למילאנו. זה היה שגעון,
 אני יודע. השארתי את המכוננית בשדה־התעופה והכרטיס כבר היה שמור בשבילי
 וזיהיתי את עצמי ועליתי למטוס ובבוקר, בשבע, המראתי ללוד.
 "מתי תהיה ההלוויה?" אמרתי.
 "רק ביום ראשון", אמר אבא.
 "מדוע לא היום?" אמרתי.
 "לא נספיק להודיע לכל הקרובים", אמר אבא. "ומחר שבת. אין הלוויות בשבת"

סבתא, סבתא הטובה והמסכנה, שלושה ימים בחדר־הקירור!

"מתי נודע לך?" אמרתי.

"לפני שעתיים", אמר אבא. "סבא שלח מישהו להודיע לי. אתמול ביקרתי אצלה. היא היתה בהפרה מלאה וסיפרה על הקירקס שביקרה בו כשהיתה בת שבע ושוב שאלה עליך".

"עלי?"

"כן", אמר אבא. "וזה לא היתה הפעם הראשונה. אבל בשבע נפטרה וכעבור שעה שלחו מישהו מבית־החולים להודיע לסבא".

"מדוע לא הודיע לך מיד? היית יכול להודיע לכל הקרובים וההלוייה היתה מתקיימת היום. מדוע לא הודיע לך?"

"הוא שכח", אמר אבא. "אתה רעב או מה?"

"לא", אמרתי. "היית אצלו?"

"לפני שעה".

"איך הוא?"

"ביקש שאחמם לו מים. הוא רוצה להתקלח, הוא אומר שעליו לנצל את ההזדמנות כל זמן שמותר לו, ואחר־כך אמר שאֵלך כי הוא רוצה לישון".

ראשי היה כבד. לא ישנתי דיי. הייתי עייף ומטושטש מן הדהירה הלילית המטורפת מוונציה למילאנו ומטיסת־השחר ללוד. העולם הישן הזה שחזרתי אליו הדיף עתה זרות ונכר. קשרי אל כל גילוייו, הרהיטים הישנים, עצי האורן הניפטים מהחלון, המיטה קלופת־הצבע שעליה ישנתי אי־א, היו מנותקים עתה. הוויתו המקומטת של אבי, ריחו המתקתק של הבית, השפה הגרונית שלא דיברתי בה יובלות, כל אלה באו בשעטה וטפחו על פני, והייתי עייף מהתגונן. קבל את זה כמלון חדש, אמרתי לעצמי. עוד מלון ליום־יומיים, ואחר־כך — הלאה. הירהרתי בגילי שעתה ודאי יצאה לגזוזטרה, לשמש, לארוחת־הצהריים, מאזינה לתיקתוק סירות־המוטור החולפות למטה, בתעלה.

השמיים היו מעוננים בחוץ. קריר היה קצת. ניגשתי לחלון והבטתי בחצר. הארנים לא גבהו, רק גזעם התעבה. משוכת־החושחש היתה ירוקה ורעננה וציפרים דלגו עליה. על מחסן־העץ המסויד קיננו היונים באותו שובך העטוף רבדי־דביונים עבים יותר, לבנים יותר, ובסופת־הגפנים עוד עמדה הנדנדה, זו שבתוכה גדלתי משום שלא היתה לי עגלה כלשאר הילדים. והאדמה, האדמה החומה הזו, צרובת־השמש, העמוקה, שוב היתה מרופדת באותה רפידת עשב ירוק, מלבלב, נחיל.

שכחתי כבר את התחושה הזאת של יום־ששי־בצהריים. מעבר לאופק הילדות התנחשל לפתע גל קור סמוי והקפיא את לבי. וכשעצמתי את עיני חשתי עצמי עדיין כבתוך המטוס. פקחתי את עיני אך כל שסביבי היה שוב יום־ששי־בצהריים שמאז וסבתא, ששמונה שנים לא הירהרתי בה אפילו פעם אחת, היתה מונחת מתה אי־שם במקום לבן וקר.

"לא תיארתי לעצמי שתבוא אחרי המכתב הזה", אמר אבא רכות. שתקתי וחשבתי

עד כמה לא השתנה כאן מאום מאז. "לא הבאת עמך כלום זולת המזודה?" אמר אבא.

"לא", אמרתי.

"מה בתוכה?"

"הדברים הקטנים. בגדים, מברשת־שיניים, מכונת־גילוח. איך אתה, אבא?"

"בסדר, אתה רואה", אמר אבא.

עכשו ראיתיו בכירור. אבי שלי. כמה עצום וחזק וענקי היה אז. כמה ענקי ועצום היה אז, ועתה אבי שלי הוא זקן ובקרוב תתנוודנה ברכיו וגבו ישח וילדים שרק אתמול נולדו יצביעו עליו ברחוב ויאמרו אתם־רואים־את־הזקן־ההוא־שהולך־שמה! הזקן ההוא שהולך שמה, ויש לו שלושה רגליים!

חזרתי והבטתי שוב תחוצה. הזמן דוהר כמו־פֶּה־אֶמֶק. רק אתמול טיפסתי כאן ערום־וערייה על סוכת־הגפנים ורק בקושי יכולתי לעלות על הנדנדה, וגבהי היה רק עשרה שיָפָר בערך והייתי שחקן גולות ומחבוא־לילה. ועכשו — "תישן", אמר אבא. "לא אודיע לאף־אחד שחזרת. אף אחד לא יטריד אותך." "כך מוטב".

"אתה חוזר לישון", אמר אבא. "אתה עייף מהדרך", ופנה ללכת.

"לאן אתה הולך, אבא?"

"עלי להסדיר המון דברים", אמר אבא. "לדאוג למדע־האבל, לקבוע את סידורי ההלוויה עם חברא־קדישא, לשלוח מברקים לקרובים".

"כאב־ראש הגון", אמרתי. "אבל אין מנוס מזה".

"נשוחח כשאחזור", אבא אמר.

"נשוחח כשתחזור", אמרתי.

אבא יצא ואני נשארתי לבדי. חזרתי למיטתי בלי להתפשט ונרדמתי מיד. התעוררתי והיה כבר לילה והשמיים שנראו מהחלון היו שמי־חצות אפלים. שלחתי את ידי, אך ידי נתקלה בקיר ולא מצאה שם את ג'ולי. ריח סיד עבש בא באפי. רק לאחר שתי דקות צפתי ועליתי ויכולתי לזהות את עצמי ואת מקום הימצאי. העברתי את ידי על לחי וליטפתי זיפ־קיפוד. חליפתי ודאי התקמטה. מן החדר השני נשמעה נחרתו של אבא, מהולה בקול תיקתוק השעון, השעון שליוה את כל ילדות־החלומות, שעון התפילות וסיוט־הלילה. ציחות עמדה ברגוני. קמתי בכבודות וכרעי המיטה נאנקו. לא העליתי אור מחשש שאעיר את אבא. גיששתי בחשיכה ורגלי נתקלו ברהיטים הכבדים שהשמיעו קול. האור נדלק בחדר השני. נחרתו של אבא נקטעה במפתיע.

"מי שם?"

"אני".

ועמדתי וצותתי לחשכה המתקתקת באזני עד שראיתי את אבא עטוף בחלוק־לילה, עומד ונשען על משקוף החדר השני.

"ישנהי כמו אבן", אמרתי. "ועכשו אמצע הלילה".

"לא רציתי להעיר אותך", אמר אבא. "אבל הכנתי לך משהו לאכול, על השולחן במטבח".

"תודה", אמרתי. "אני צמא, אני חושב שאשתה משהו".
ניגשתי לברז ומילאתי לי כוס מים כאשר נפל מבטי על הבקבוקים שניצבו בשורה ארוכה, על מדף־העץ שליד המקרר הישן. רובם ריקים. Padre mio! ואני האמנתי כי נגמל משתייתו אי־אז, לפני נסיעתי. לא העזתי להביט בו עכשיו. לא רציתי לראות את הבעת־פניו עכשיו. מזגתי קוניאק לתוך כוס המים הריקה. הקוניאק היה כה גרוע עד שהצמא נמלט מפּי, בהיעלם אחד.

"לא הצלחתי להודיע לכל הקרובים. אצטרך גם לנסוע לתל־אביב במוצאי־שבת כדי להודיע ליונתן", אמר אבא.

"מה שלום יונתן?"

"לא ראיתי אותו כבר חמש שנים, אבל אינני מניח שהוא השתנה".
הם היו אחים, אבל יונתן, הבכור, היה המעניין יותר. הוא שמע קולות אלוהים ולעתים אף דיבר עם המלאכים. הירהרתי בג'ולי.

"לא תיארתי לעצמי שתבוא אחרי המכתב הזה".

"גם אני לא".

"פשוט היתה לך הודמנות. קשה יהיה לך עכשיו להסתגל שוב לחיים כאן, אני חושש".

"באתי רק ליום־יומיים, אבא".

"ליום־יומיים?"

"באתי להלווייתה של סבתא".

נטלתי את פרוסת החלה שהיתה על השולחן, ליד הדגים. החלה היתה רכה ונמוחה בפי כעוגה. התחלתי שוב לזכור את טעמה הישן ובערב־שבת הישן ליד השולחן העגול עם הנרות הדולקים, החלות המכוסות במפה צחורה, בקבוק־היין לקידוש, הדגים והמרק החם, המהביל.

"ואחר־כך אתה חוזר לשם?"

"אני מוכרח. מחכים לי שם".

"אני מבין", אמר אבא.

"יכול להיות שאחזור בקרוב, לעתים יותר קרובות", שיקרתי. "החברה עומדת לפתוח כמה סניפים בישראל. אני אהיה מוכרח לבוא, להציץ ולראות איך מתנהלים הדברים".

"החליפה שלך התקמטה", אמר אבא. "היה עליך לפשטה לפני עלותך על המיטה. גמור את כל החלה. הכל בשבילך. אל תהיה רעב".

"כמה זמן היתה חולה?"

"היא היתה עמוסת חלאים. לא היה בגופה חלקיק קטן שלא היה רקוב. כשהבאתי אותה לבית־החולים, אמר הרופא שאוכל לקחת את בגדיה הביתה. היא תחזור הביתה רק במכונית של חברא־קדישא. הוא אמר", אמר אבא.

"מה שאלה עלי?"

"מתי תתחתן. כולם התחתנו כבר, אמרה, והביאו לה נינים, רק אתה מתעקש להישאר הכבשה השחורה. זה הדבר היחיד שכל הסבתות חושבות עליו, אמר אבא וניסה לחייך.

אך החיוך היה עגום ובמהרה נמס.

"אני אצא לי קצת החוצה", אמרתי. "אינני חושב שאוכל לשוב ולהירדם עכשיו. ישנתי המון".

"קר בחוץ. לבש מעיל".

"אין צורך. אני כבר מחוסן בפני קור עז מזה".

"אני אחזור למיטתי", אמר אבא. "לילה טוב".

"לילה טוב", אמרתי.

אבא חזר למיטתו ואני יצאתי החוצה. הרוח חלפה ביכל מן הברושים לארנים. השמיים הכהים היו מטולאים קרעי עננים שבלעו את הירח. דממת לילה מעיקה היתה סביב, לא כלילות הרוחשים, הלילות הסרי-המנוח, הלילות המיוחמים של ונציה. עזבתי את המקום הזה אי-אז, כאשר בפתע נפקחו עיני וראיתי כי כל זה רק תפאורה. התחלתי אז לחשוש כי אם אציץ מאחריה אראה רק אוויר. רק פעם אחת אחר-כך חזרה תחושה זו ופקדה אותי. ישבתי בפיקולא סקאלה, בקצה היציע העליון, וכשעלה המסך על האופרה יכולתי לראות את כל עומק הבימה, וכך ראיתי שוב כי כל מה שהיה על הבימה, היער, פלג המים, משעולי העפר מכוסי החצץ, שמי התכלת הבהירה, לא היה אלא קרטון ולא עוד. ושוב התחלחלתי מתחושת הריקות, אחוז מחלת-החלל.

גשם דק זירזף ביום-ראשון בבוקר. חצי שעה לפני מועד ההלוויה יצאתי מן הבית והלכתי אל הצריף של הזקנים. בקושי הכרתי את הדרך. הנוף השתנה עתה לגמרי, בתיקומות צמחו פתאום מתוך האדמה על המגרשים הריקים רחבי-הידיים שמאז. לא היתה בי כל תחושה של צער או כאב. רק בקושי הצלחתי לזכור את סבתא. הירהרתי בגילי ודמותה של סבתא עמדה נכחי רק במעומעם. זכרתי כי בילדותי התגאיתי שהיא גבוהה כל-כך. אך כשבאתי להיפרד ממנה, לפני צאתי לאירופה, יציאה שהיתה אז כה הסרת-מטרה, כבר היתה שחוחה והילכה בעזרת מקל ומפיה נשרו כבר כל השיניים ופניה היו שדה-קמטים. רק עיניה, השחורות, חמות היו וטובות כתמיד, כבאותם ימי ט"ו-רבשבת שבהם היתה באה לביתנו ומביאה לי שקיק תמרים-זותאנים-ושקדים-זבטנים-וחרובים, פירות הארץ. כשבאתי להיפרד ממנה אפתה פשטידה והניחה את ידה על ראשי ואמרה: "אני מתפללת שאליהו הנביא ילך עמך תמיד בכל דרכיך".

לפני הצריף הצטופפו פרצופיהם המוכרים של הקרובים. על פישפש החדר ראיתי את מודעת-האבל, ובה, בתוך מסגרת שחורה, ראיתי לראשונה את שמה הפרטי של סבתא. שמה הצחיק אותי. מעולם לא ידעתי. תמיד קראתי לה סבתא. ואבא קרא לה אמא. פרידה, בכל אופן, הוא שם מגוחך גם כשהוא מתקשר לסבתא.

הקרובים נעצו בי עיני־עגל. אבא קיים את הבטחתו ואיש מהם לא ידע על בואי. הגשם הדק גטף בלא הפוגה. השמים היו עכורים ועצי הברוש הגבוהים שצמחו ליד גדר החצר, שאבא נטעם בהיותו ילד, עמדו רטובים וטיפות הגשם בהקו בין ענפיהם. נעלי דשו בבוץ החצר. לידי, בתוך שלוליות המים, צמחו נרקיסי־בית פרוצים וסירפדים ירוקים ועשבי־בר רעננים. קריר היה מאד והקרובים היו מכורבלים במעיליהם. מישהו במעיל־גשם רטוב יצא מפתח הצריף וקרב אלי.

"מתי חזרת?" אמר מר אתקין בקולו הצרוד והלחשני. הוא היה בעלה השני של הדודה שרה, הבת הבכירה של סבא, והוא הוציא את ידו מכיסו והניחה על ראשי ואחר הורידה. אבל כשהורידה נשארה הפיפה הקטנה על ראשי. "מתי חזרת?"

"ביום־ששי", אמרתי.

"מה שלומך?"

"טוב", אמרתי והנחתי ידי על הפיפה. שכחתי שהיה עלי לכסות ראשי במשהו.

"שמעתי שאתה עושה עסקים טובים באיטליה", אמר מר אתקין.

"אין על מה להתאונן".

"אני שמח לשמוע. לפחות מישהו במשפחה שאפשר להתפאר בו. את מי אתה

מחפש?"

"ראית את אבי?"

"הוא נסע לבית־החולים יחד עם עקיבא להביא את הגווייה", אמר מר אתקין.

עקיבא היה האח האחר, הצעיר, המצליח יותר. עקיבא היה בעלה של חוה.

בחצר, סמוך לכביש, התכנפה חבורה של ישישות עטופות במעילים ובצעפים חמים. הן הביטו במודעה התלויה על פישפש הגדר הרמוסה וחזרו והביטו והגישו ממחטות אל פיהן וספקו כפיים.

"חברותיה של סבתא הן", אמר מר אתקין, "ועכשו באו להיפרד ממנה ולחלוק לה

כבוד אחרון".

בתוך הצריף היו הבנות, הדודה שרה, הדודה מרים, הדודה אֶלקה. מעבר לצריף,

מן הצד האחר, עמוק בתוך החצר הגדולה, היה פרדס התפוזים והאשכוליות והיו עצי

הרימון והיה מטע הבנות הקטן.

"כל הקרובים התכנסו כבר", אמר מר אתקין. "עכשו מחכים רק לגווייה. אפשר

לשנורר אצלך אולי סיגרה?"

"בוודאי".

הוצאתי מכיסי חפיסת מרלבורו והצעתי לו סיגריה. הוא הרכיב את משקפיו על

עיני, נטל את כל החפיסה וקרא בקול: מ־ר־ל־ב־ו־ר־ו.

"דווקא חשבתי שיש לך קאנט", אמר מר אתקין, "אבל אַקח אחת מאלו. מובטח

אני שאין בהן רעל".

"איך סבא?"

"ברזל־ביטון! אף פעם לא שם לב אליה בחייה, מה פתאום יתחיל כשמתה?

כשהודיעו לו ביום־חמישי בערב, מבית־החולים, שהוקנה נפטרה, נידנד בראשו

וחזר לקרוא בספרו. רק ביום־ששי זכר ושלח להודיע לאביך, למשרד. אפשר היה לקבור אותה עוד ביום־ששי ולמנוע בכך בזיון המת."

הוא נעץ את הסיגרייה בפיו והציתה, ואחר החזיר לי את חפיסת הסיגריות. תחבתי אחת בפיו והדלקתייה בתוך כפי, מפני הגשם. מתוך הצריף יצאה חוה, אשתו של עקיבא, וצעקה אל חבורת הקרובים: "חיליק, רוץ למכולת ותביא קילו ביסקויטים הכי טובים!"

חיליק, שעזר פניו היה מרופד פצעי־בגרות, פרש מחבורת הקרובים ואמר: "איפה, אמא?"

"אתה יודע איפה, אצל יוסל הג'ינג'י", אמרה חוה.

חיליק נטל את אופניו, שהיו שעונות אל אחד מעצי הברוש, ליד הגדר הרמוסה, עלה עליהן בקפיצה והחל לדהור במורד הרחוב.

"תזוהר, חיליק! לא מהר! הכביש רטוב ואתה תתחלק חיליק ותשבור את הראש!" הגשם הוסיף לדלוף מן השמיים העכורים, דק וטורדני, מצליף ישר על הפנים. מר אתקין היטיב את המצנפת הרטובה שעל ראשו וקרב אלי ולחש באזני:

"מן הבוקר השכם היא מכרפרת סביב הזקן. עכשיו הביסקויטים ואתמול בלילה היה זה תנורה־נפט החדש שהביאה לו. כל החורף לא חשבה על כך. רק אתמול זכרה לפתע כי חורף בחוץ. תמיד היתה קמצנית מובהקת ומעולם לא עשתה כל טובה לזקנים, אך לפתע שינתה את טעמה. ואתה יודע מדוע?"

"מדוע?"

"ריח חדש בא באפה. ריח הירושה! אתה יודע כמה עולה היום המגרש הזה? אני פוחד אפילו לבטא את הסכום! אפשר להרוס את הצריף, לעקור את הפרדס ואת הבנונות ולבנות כאן בית משותף על שמונה קומות! מה יש? כאן לב המושבה עכשיו. איפה בונים עכשיו את בתי־הקולנוע ואת בתי־הקפה? כאן! אם היא לא תתחיל עכשיו לקנות את לבו של הזקן היא תאחר את הרפכת האחרונה!"

"והזקן?" אמרתי.

"פלדה, כמו תמיד", אמר מר אתקין. "כמו כלב־ציד הריח מיד ותפס הכל! הבוקר גירש אותה מעל פניו פעמיים. התנדפי מעל פני, דיה! צעק עליה, אני עוד לא גוסס, אני עוד אקבור אותך!"

הגשם הצליף וכיבה את הסיגרייה שלי. רציתי להיכנס לצריף ולהדליק אחרת אך מר אתקין הוסיף לאחוז בי.

"הבוקר זרק הזקן החוצה, לגשם, את כל בגדיה וכליה ומיטתה של המנוחה. רק בקושי הצליחו הבנות לאסוף הכל ולהכניס לחדר השני, בלי ידיעתו. הוא פשוט ביקש להיפטר מכל מה שהשאירה אחריה בצריף, בלי להמתין אפילו עד תום ימי האבל."

"מדוע?"

"הוא רוצה לשאת לו אשה חדשה", אמר מר אתקין וצחק.

נכנסתי לצריף, תחושת מתיקות אפפה אותי לפתע ומשהו נתפדר בגרוני. הצריף

הישן הזה, החממה העתיקה הזו שבה צמחו כל הבנים והבנות הללו, היה מלא עדיין את אישיותה של סבתא. קירות העץ, תקרת־המרישים, השולחן עתיק־הימים המכוסה מפה משובצת, האורלוגין הגדול שמטוטלתו נעה בכבודות מצד אל צד, ארון־הזכר כית המוריק מרוב שנים, שעליו כותרת הפרובים ובתוכו כלי־הנחשת, המכתש והעלי, צנצנות הזכוכית המכילות קוביות־סוכר, סוכריות עגולות צבעוניות, דבש, קפה, תה, בקבוקי היין הריקים, וקופסות טב־ההרחה המשומשות, ועל הקיר — הלוח של בית־היתומים־דיסקין ירושלים, והכתובת בשיש על משקוף הדלת **אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני** והקולב הכבד שעליו מעילי־החורף של הבנות, והמטבח עם הפתיליות העתיקות, כונניות הצלחות הסדוקות, המים הדולפים מן הפיור על הרצפה המעוכה, חצי הלימון הסחוט, הכוסות, ארגז־הקרח הרעוע, שתי המגבות המטולאות. הכל היה מלא עדיין את אישיותה של סבתא.

רק הבנות היו כאן, מסתובבות זו ליד זו, ושתי קשישות שלא הכרתין, בכניסתי נשתתקו והביטו בי, זוקפות גביניהן בתמיהה ובפליאה. הביטו בי ולא אמרו דבר. נכנסתי לחדר השני וכאן ראיתי. בתחילה לא הבחין בי, הוא עמד גחון על ערימת כלי־המיטה הרטובים מהגשם, שנחו ברישול על המיטה ההפוכה, מיטתה של סבתא. גבוה וזקוף היה כפי שזכרתיו מילדותי, תמהוני ומסתורי. פניו צעירים וחסונים ועטורים זקן חום ארוך. הוא היה לבוש מכנסי חאקי ארוכות, מקומטות, ובטלדרס כחול. לראשו, עבות־השער, חבש כובע־בד מרופט. ידיו נברו ופישפשו בעצבנות בכיסי מעילה הנטוש והרטוב, מעילה הבלוי מזוקן, מעילה של סבתא. לפתע הרים את ראשו ועיניו נתקלו בעיני. מבטיו היו מבוהלים ומפחדים כשל חיה נרדפת. הוא שמט מיד את המעיל ומשך את ידיו וטמנן בכיסיו וכך עמד ובהה אלי.

"מה?" אמר, מבקש לענות על שאלה מסוימת שעשוי הייתי לשאלו אך לא שאלתי. ואחר, כשראה שאני עומד ומביט בו בשתיקה, אמר בחפזה: "הם עשו לה כישוף! היא לא מתה. הם עשו לה כישוף! הם עשו לה כישוף!"

הוא לא הכיר אותי.

"מי?" אמרתי לבסוף.

"הם", אמר והניף ידו הכבדה בכיוון החדר הראשון, "הסטרא־אחרא!"

סבא חלף לידי כרוח כבדה ונכנס לחדר. פשוט לא השתנה במאומה.

"מה אתה עושה, יונתן?" שאל סבא בלי לשים לב למציאותי. מעולם לא שם לב למציאותי.

"עלי למצוא את הכישוף", אמר יונתן.

"צא מכאן, יונתן", אמר סבא.

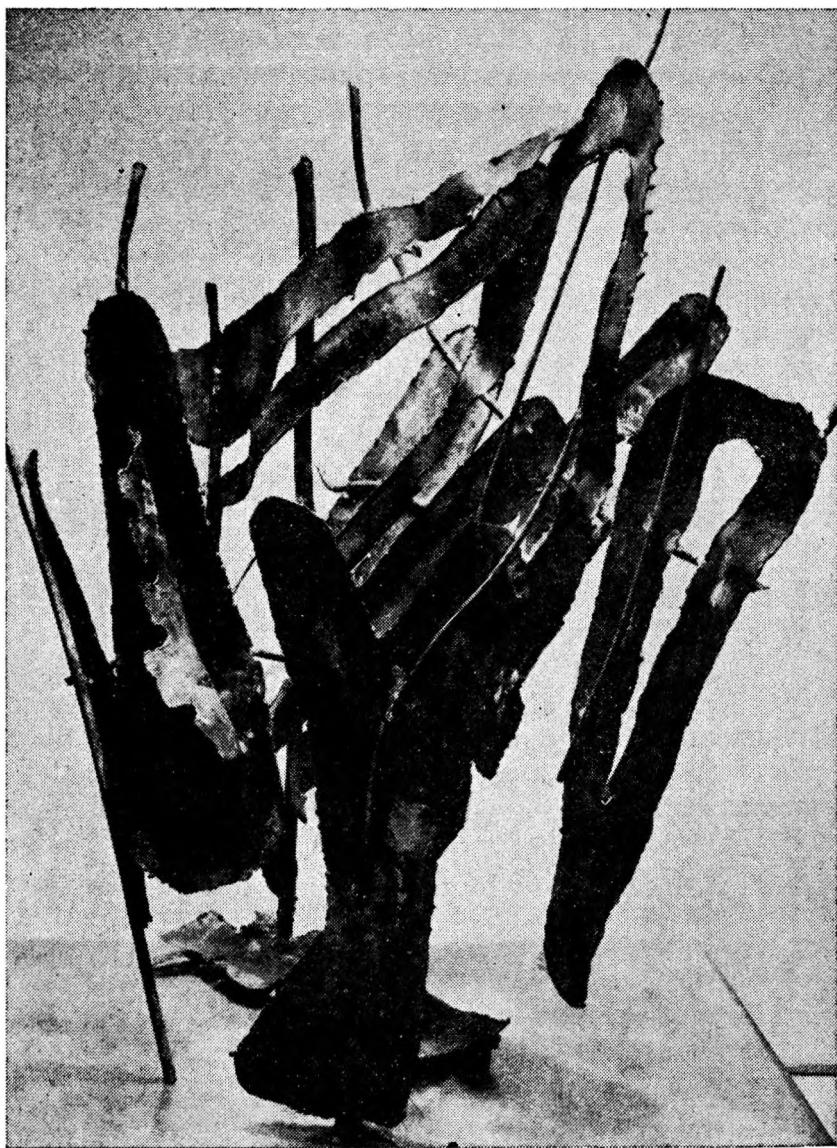
"אני אשיב את אמא לחיים", אמר יונתן.

"איך?" אמר סבא וצחק.

"אני אמצא את הכישוף", אמר יונתן.

"צא מכאן, יונתן", אמר סבא.

הוא היה נמוך מיונתן אך בעמדם יחד זה ליד זה, שניהם בזקניהם הארוכים, נראה

דן בן שמואל : קומפוזיציה

סבא יותר כאחיו הבוגר של יונתן מפפי שנראה יונתן כבנו הבכור. יונתן הביט בו באדישות והמשיך בחיפוש את הכישוף.

"ארופ פ'ון דאך?" אמר סבא, ואותו רגע נכנסה חוה, פורצת ומתנשמת.

"סבא, הם הביאו אותה מבית-החולים. הם בחוץ, בחצר?"

"שיחפו?" אמר סבא. ואחר אמר: "מי הכניס הביתה את הסמרטוטים הללו? אני זרקתי את הליכלוך הזה החוצה?"

חוה שתקה.

"מי?" אמר סבא בהרמת-קול, "מי?"

חוה שתקה.

"את?"

"לא", אמרה חוה.

"הן?" אמר סבא והצביע על החדר השני.

חוה שתקה.

"כלבתות?" סבא אמר.

"אסור לך לדבר כך עליהן, סבא", חוה אמרה. "אני בטוחה שהיתה להן כוונה טובה.

הן לא התכוונו להכעיס אותך, סבא."

"שרפי את עצמך מכאן, דיה!" אמר סבא.

אגרופיו נקמצו ועיניו מלאו דם. אך זה נמשך רק כהרף-עין. בבת-אחת נתרפה, ועיניו שבו והיו עיניו של איש זקן. פניו שבו והיו אדמה חרושה. הוא הלך לקרוא תהילים.

יצאתי לחצר הסגרירית. הגשם הדקיק לא פסק והשמיים היו עכורים וממוגגים. ליד פישפש הגדר חנתה המכונית. אוטובוס מוארך, שדפנותיו צבועים בצבע-כסף ושני פסים שחורים רצים בחפזה לארכם וביניהם תקוע אימתנית מגן-דוד שחור. באחורי המכונית נפתחו הדלתות וראיתי את אבא ואת עקיבא יושבים דמומים על המושב-בים. זה מול זה, כובעים על ראשיהם, וביניהם, על קרקעית המכונית ועל אלונקה ארוכה ובתוך כיסוי שחור — סבתא.

אחרי-כך ירדו אבא ועקיבא ואחזו באלונקה והעבירו את סבתא מן האוטובוס המור-ארך של חברא-קדישא בעד לפישפש הגדר הרמוסה ועל הבוץ ובין הנרקיסים המ-בויתים והסירפדים הפראיים, אל הצריף הישן שבו כרעה-ילדה אותם לפני עשרות שנים. היא היתה כבדה, אף כי בשעת מיתתה היה משקל גופה כמשקל עצמותיה בלבד. עתה היתה כבדה כי היתה מתה, מתה מזה שלושה ימים. והם אחזו בה במא-מץ רב ושרירי ידיהם התנפחו והשתרגו. והם נשאו אותה והכניסוה לתוך החדר הראשון והניחו אותה על הריצפה הקרה. סבתא שכבה לכל אורך האלונקה, מכוסה בשחור, מתה זה היום הרביעי, ורק קווי גופה הארוך בלטו מבעד לפיסי השחור, מן הראש ועד כפות-הרגליים הצמדות. אחרי-כך עמדו אבא ועקיבא, שניהם בכור בעים, משני עברי האלונקה, והביטו באַמם המונחה לרגליהם על הרצפה.

אוטובוס-המתים הוסיף לעמוד על הכביש, סמוך לפישפש. דלת הא הנהג נפתחה

ופרצוף שחור הציג רגל שחורה על מדרגת התא. הוא היה לבוש שחורים, מגבעת שחורה, מעיל ארוך שחור וגם נעליו היו לכה שחורה. הוא הביט רגע על הקרובים, פיהק, מתח את רגלו הקצרה והנחיתה בגיטוש שחור על האדמה השחורה, הרטובה.

"מר בייליס", אמר הנהג, שהיה בחור צעיר, "תפתח את המטריה. יורד גשם".

מר בייליס פתח בחריקה את המטריה השחורה שאחז בידיו והניפה כלפי מעלה. המטריה התפוחה נמשכה מעלה וטיפות הגשו טיפחו עליה וזלגו מטה, בלי לחדור מבעד לדפנותיה. עתה דמתה לפטריה שחורה גדולה, ששרשיה היו זקנו השחור והעבות של מר בייליס.

"תקח את ההגה ימינה, בינומין", אמר מר בייליס. "תסובב את האוטו למושבה. לא נישאר כאן זמן רב במזג-אוויר גרוע כזה". אמר מר בייליס והביט בנו בעיני לעג וביטול.

הנהג הניע את המכונית ימינה ובסימטה הסתובב והפנה אותה אל הדרך המובילה ליקב הישן ולבית-הכנסת הגדול ואחר קפץ בתנופה זריזה ועמד ליד מר בייליס וזמר בייליס נתן לו את המטריה והנהג אחז בה והניפה מעל ראשו של מר בייליס. כולם הביטו על מר בייליס, אך הוא התעלם מכל המבטים והוא היה עיגול שחור ויבש על האדמה שהיתה כולה רטובה ועמוקה.

אז שמעתי את הבכי שבקע מהצריף, בכי יבש, מר, שבור. נשארתי על עמדי כתקוע במסמרים לתוך האדמה. הברזשים גיערו את הטיפות על הפיפה שלראשי ועל הלחי פתי הכחולה אבל נכבלתי ושרשי היו נעוצים עמוק מתחתי, באדמה העמוקה הזאת, שעליה נולדתי ועליה אמות.

וזה היתה אמי. ראיתי אותה מבעד לפירצה צרה בחומת הקרובים שנקהלו סביב. אחותה אחזה בה בכוח רב ולא הניחה לה להתפרץ פנימה, לצריף שעל רצפתו שכבה סבתא.

"סבתא יקרה", מיררה אמא בככי, "באתי אליך לבקש סליחה ומחילה. מימי לא רציתי לצערך, אך בגללי מעולם לא היה אשרך מושלם. סליחה-ומחילה, סבתא, סליחה-ומחילה! את היית נפלאה כל-כך, את היית טובה כל-כך, כמה אהבת את נכדיך, כמה אהבת את שחף ואת עדנה שלי, כמה אהבת את עדנה שלי, סבתא. ועכשיו עדנה שלי איננה וגם את אינך עוד סבתא. עלי לגן-עדן, סבתא, פגשי את עדנה שלי ומסרי לה דרישת-שלום ממני, מאמא שלה, מאמא שלה, ואמרי לה לעד-נה שלי, אמרי לה להתפלל על אמא שלה, אמרי לה —"

לא עקרתי ממקומי גם כשמשכו את אמי מן הצריף והובילו אותה, היסטרית, לתוך שברזלט רחבה שחנתה בסמוך ושנעלמה מיד צפונה. אבא, כבד ועמום ונטוע, עמד כל העת ופניו אל סבתא, ואמא דיברה אל גבו הרחב כל העת. הבנות עמדו והביטו באמא בלי אומר ובעיניהן היתה שנאה קרה ועמוקה.

"מי הודיע לה?" שאלתי את מר אתקין שעמד לידי.

"עוף-השמיים", אמר מר אתקין, "עוף-השמיים הוליד את השמועה אליה, לחיפה,

עוף־השמיים", אמר מר אתקין והיטה את סנטרו לעבר חוה שעמדה בגשם ומטפת גדולה עוטפת את ראשה ומסתירה את עיניה, "עוף־השמיים!"
 "היכרת את הנהג?" אמרתי ולא משתי ממקומי.
 "איזה?"

"של השברולט שהוביל את אמי".

"כן", אמר מר אתקין. "זה היה בעלה של אמך".

הבטתי אל אבא. עמום, יצוק־ארד, עמד והביט באמו המונחת לרגליו, על הרצפה. טיפות הגשם השחירו על מטריתו של מר בייליס.

"להודרו", אמר מר בייליס, בהביטו על השמיים העכורים, הנמוכים. "להודרו, רבר תי! עוד מעט יירד מבול!"

שנים לא ראיתי את אמי. שנים לא הירהרתי באחותי, בעדנה. פתאום באים דברים וטופחים על פניך כמו מטחים של ברד ודוחקים את גזלי לירפתיים. בתוך הצריף, על שרפרף נמוך, ישב סבא ועיניו לא הביטו באשתו האבודה. בתוך הצריף, על רצפת האבן, עמד אבא ועיניו לא הביטו באשתו האבודה. בחוץ, בתוך הגשם, עמדתי אני, עקור ותלוש, ועיני הרטובות הביטו ולא ראו דבר.

מישהו החל לנפנף קופסה מנקשת על־ידי. העברתי מטפחת על עיני וניגבתי מהן את הגשם. צד—קה ת—ציל מ—מ—וות, צד—קה ת—ציל מ—מ—וות, פיוס מישהו זקן ומרופט לידי, מקשקש בקופסה שאחו בידו האחת ומכסה את פיהוקו בידו האחרת. הוא החל לעבור בין הנוכחים שתחבו מטבעות לפי הקופסה. בצריף הרימו אבא ועקיבא את האלונקה ושני צעירים שלא זיהיתים, אולי דודנים, ניגשו אליהם ולפתו את כנפות האלונקה. עתה אחזו ארבעה אנשים באלונקה, איש בכל ידית. האלונקה יצאה מן הצריף והלכה אל הכביש על שמונה רגליים. הקבצן עבר לידי וניענע את הקופסה באדישות מול עיני. המטבעות קיפצו בתוכה ושיקשקו. טמנתי ידי בכיסי, משיתי מטבע ותחבתינו בפי הקופסה. רק כשניתר המטבע פנימה, זכרתי כי היה זה מטבע איטלקי, מטבע של מאה לירות.

"ציגרטה?" אמר הקבצן ועיניו הצהובות והעבשות נתחייכו לעברי. נתתי לו את כל החפיסה. הוא הצדיע בתנועה מגוחכת ועבר הלאה והקופסה משקשקת בידי ללא הפוגה.

סבא היה האחרון שיצא מן הצריף. הטיפות הקטנות ירדו כל העת. הוא נעל את הצריף וטמן את המפתח בכיסו. דפנות העץ של הצריף היו ספוגים מים ומדיפים אדים. החשמל דלק בנורה שמעל למשקוף הדלת החיצונית. סבא הביט על הצריף וראה את החשמל הדולק. ניענע בראשו, נעץ שוב את ידו בכיסו, משה את המפתח, פתח את הדלת, נכנס פנימה, כיבה את האור וחזר ויצא וחזר ונעל וחזר והביט על הצריף. אחר נפנה והביט בשביעות־רצון על ההלוויה שהמתינה לו על הכביש. הגשם הוסיף לרדת והטיפות הדקות צנחו ודקרו ללא־הרף את הנרקיסים המבויתים ואת סירפדי־הפרא ואת גבעולי עשבי־הבר הרעננים שצמחו בחצר.
 חוה ניגשה אל סבא ואמרה:

"סבא, קשה יהיה לך ללכת ברגל כל הדרך הארוכה הזו. היפנס למכונית של עקיבא וחיליק יוביל אותך לבית-הקברות".

"אבל לחיליק אין עדיין רשיון-נהיגה", אמר מר אתקין.

"הוא עדיין לא הגיע לגיל, אבל הוא נוהג מצוין", אמרה חוה. "זה בסדר, סבא. היפנס למכונית".

"ומה יהיה אם שוטר-תנועה יעצור אותו?" אמר מר אתקין.

"איזה שוטר יעצור מכונית שנוסעת בהלוויה?" אמרה חוה. "סבא צריך לנוח".

"בלמי את פיד, דיה?" אמר סבא.

הפיאט-600 הקטן כבר הגיע וחיליק ישב ליד ההגה.

"היפנס, סבא", אמרה חוה ופתחה לפניו את דלת המכונית, "אתה כבר לא צעיר, סבא".

"לכי זללי את עצמך, דיה ארורה!" אמר סבא ונכנס למכונית.

מר אתקין מילמל משהו סתום ואחר נתהדקו שפתיו ועיניו נעצמו וההלוויה החלה לנוע. בראש, באטיות מודגשת, נסע האוטובוס של חברא-קדישא. אחריו, במרחק קטן למדי, פסעו נושאי האלונקה. אחריה צעדו הבנות עטופות וחובקות זו את זו את זו. במופרש מהן פסעה חוה, אבלה ומושפלת-ראש. אחריה פסעו הקרובים, שחור חים ואטיים. לידם פסעו הזקנות המתיפחות, ואחריהן כמה דודנים עמומי-סבר, ואחריהם אני ומר אתקין, ובדול מאתנו. בצד הדרך, פסע לו יונתן. אחרינו נסע באטיות ה-600 של עקיבא, כשחיליק יושב ליד ההגה חבוש כובע-טמבל ועיניו מביטות בסבא היושב לידו ומרחח כל העת טבק-הרחח. את מסע ההלוויה חתמו שתי מוניות שהזמנו להסעת המלווים אל בית-הקברות. משני צדי ההלוויה הלכו שני הקבצנים שקישקשו בקופסות ושרו כל הזמן צד-קה ת-ציל מ-מ-ות. לא הרחק ממני פסע לו מר בייליס, אוחו בידו האחת את המטרייה השחורה ואת השניה מקפל ומניח על אחוריו. על נעלי-הלפה החצאיות השחורות שלו הבהיקו כמה רסי-סיגשם שחורים. הגשם היה נשפך מטה בלי הפוגה. בפעם הראשונה נעצרה ההלוויה, בקרן הרחוב, ליד בית-הכנסת הספרדי.

"כאן נהגה סבתא להתפלל בשנותיה האחרונות", אמר מר אתקין. "בסוף כבר לא עמדו לה כוחותיה ללכת לבית-הכנסת הגדול".

ליד בית-הכנסת הספרדי אמרו אבא ועקיבא את ה"קדיש" בפעם הראשונה. הם קראו אותו בקול רם מתוך שני דפי-נייר ממורטטים שמר בייליס הוציא מכיסו ומ-סר להם מיד עם היעצר ההלוויה. ויונתן שתק כל הדרך.

קילוחי הגשם נתעזזו וההלוויה הלכה הלאה למרכז המושבה. עברה ליד היקב הישן וליד מה שהיה לפני נסיעתי לאירופה גן-המיסדים והתחנה המרכזית ועתה היה מרכז רוכלים ובטלנים וכיכר מרובעת ומכוערת, עם מגדל-שעון נטול-הוד, משולל-הגיון ומעורר-חמלה.

ההלוויה נעצרה שוב ברחבת בית-הכנסת שונה הלכות, בית-הכנסת של סבא, שבו כמעט והייתי בר-מצוה. סבא הוסיף לשבת במכונית הקטנה ולרחח טבק

והבנים אמרו "קדיש" בשנית ובגדי היו כבר רטובים מאד ובשמיים לא נראה כל סימן התבהרות.

"אתמול היה מזג־אוויר יפה והיום פתאום יורד מבוך כזה", אמר מר אתקין. "השמיים מבכים אותה", אמרה ישישה אחת שעמדה לידינו שעונה על מקל. "זה לא גשם. זה דמעות השמיים".

"היא היתה צדקת גדולה", אמרה ישישה אחרת שעמדה בסמוך, מכורבלת בצעיף־צמר שחור. "שערי גן־עדן יפתחו לפניה מיד".

"היא תלמד עלינו זכות", אמרה הישישה הראשונה.

"בזכותה יבוא משיח. אמן כן יהי רצון!" אמרה הישישה השניה.

הרחבה היתה מפולשת והרוח התפרצה ועטפה את פני וחטפה את הכיפה מעל ראשי וגילגלה אותה ככדור עד רגליו של מר בייליס. הוא עמד נשען על מטרייתו הנעור צה בקרקע והציץ במודע־אבל שהיתה דבוקה על דלת בית־הכנסת ובה שם אחר, לא של סבתא. הוא הרים את רגלו ודרך על הכיפה ועצרה. גחתי להרימה. על הכיפה, בבוץ, נראתה חותמת סולייט־נעלו של מר בייליס. ניגבתי את הבוץ בידי, אך החותמת לא נעלמה. הנחתי את הכיפה על ראשי ובאתו רגע התפרצה הרוח שוב לתוך כיכר בית־הכנסת והכיפה כמעט התעופפה שוב מראשי ונסחפה ברוח, לולא מכה בלתי־צפויה של מטריית מר בייליס, שהצמידה שוב את הכיפה אל ראשי.

"יש פרנסה היום, מה, מר בייליס?" אמר מר אתקין בקרבו אלינו.

הוא התכוון למדע־האבל שמר בייליס עיין בה ונדפס בה שם שונה מזה של סבתא.

"בלי־עין־הרע", אמר מר בייליס וחיכך את כפות־ידיו זו בזו. "רק שיש טעות במר דעה הזו. ההלוויה תהיה לא בשלש אלא בחמש. בשלש יש לי הלוויה אחרת". מר אתקין לחש באזני:

"התרחק ממנו! פחות מגע אתו, יותר בריא. כל מגע שלו מקפיא את דמי". "מדוע?"

"הוא המיסיונר של המוות, אתה מבין?" "כן".

"תן לי עוד סיגריה. הלב שלי פשוט לא בשביל הלוויות".

הכנסתי את ידי לכיסי ולפתע זכרתי כי נתתי את החפיסה לקבצן.

"אני מצטער. בשארתי בלי סיגריות. נתתי את כל החפיסה לקבצן".

"חבל", אמר מר אתקין. "לא היית צריך לעשות זאת. מה שברור הוא שאני לא בשביל הלוויות. כמה זמן עוד נותר לי? עוד פיק־פק של הלב וח'לס! שתי התקפות כבר היו לי. אני מחכה בכל יום לשלישית. פיק־פק קטנצ'יק, ומתחילים לקשקש בקופסות לפני האלונקה שלי. זו טיפשות לשפוך את הזמן שנשאר לי על הלוויות". "אינך הולך בכל יום להלוויות", אמרתי.

"זה המזל שלי", אמר מר אתקין. "להלוויה הזאת הייתי חייב ללכת. היא היתה אשה כה טובה, אבל הוא לא נתן לה אפילו רגע של חיים טובים".
 "היא הגיעה לשיבה", אמרתי. "אחרים מתים בגיל צעיר הרבה יותר".
 "לא הגיל קובע", אמר מר אתקין, "האמן לי, לא הגיל".

הבנים סיימו את אמירת ה"קדיש". ההלוויה החלה לזוז שוב.
 "בוא נזפה את עצמנו במצווה גדולה", אמר מר אתקין.
 הלכנו אל האלונקה והחלפנו את אבא ואת עקיבא. הנחתי את ידי על הידית שבה אחז אבא. אבא הביט ולא אמר דבר. אחר הרפה מן הידית ועתה היתה כולה בידי.
 ראיתי כי זקנו של אבא צימח מאד במשך הלילה. פניו היו מרושאים דשא לבן.
 "איך אתה מרגיש, אבא?"

"בסדר. ואתה?"

"בסדר".

"היא כבדה", אבא אמר. "אחליף אותך כשתתעייף".
 "טוב".

"תן לי סימן כשתתעייף".

"טוב".

הגשם נמשך ונמשך. האלונקה היתה כבדה מאד, על אף שנשאתי רק רבע ממשקלה. לא גופה מוכה-החלאים של סבתא הוא שהכביד כל-כך. היה זה המוות. הבטתי באלונקה. הכיסוי השחור עטה את כל גופה הארוך של סבתא. הכיסוי השחור היה צמוד היטב לגוויה וכך נתבלטו על האלונקה קווי הגוף הארוכים. צעדנו ברחובות המושבה ועקפנו את כיכר-האבן המכוערת שצמחה במקום שבו היה פעם גן-המיסדים. בכל כוחי ניסיתי לא להרהר בג'ולי. אחזתי את ידית האלונקה בכף-ידי הימנית. המאמץ היה גדול וחשתי איך שרירי ידי מתנפחים וקופאים. פחדתי שלא אוכל להפעיל אחר-כך את ידי. ניסיתי לא להרהר בג'ולי. לא לזכור את גופה ארך-הגפיים, החם. אך כשפקחתי את עיני וראיתי את גופה הארוך של סבתא על האלונקה, שוב ראיתי את ג'ולי לפני. אבא קרב אלי.

"התעייפת?"

"תחליף אותי בעוד רגע", אמרתי.

"תן לי סימן. אני מאחר-יך", אמר אבא והוסיף לצעוד במרחק שתי פסיעות מאחרי. על המדרכות הרטובות, בשני צדי הכביש החלקלק מן הגשם, עמדו צופים אחדים, מכורבלים במעילי-גשם, והשקיפו באדישות על ההלוויה. התנועה נעצרה בשעה שעברנו בכביש, וכמה בעלי-חגויות הגיפו את תריסי חגויותיהם ויצאו החוצה ועמדו על המדרכה והניחו ממתות על ראשיהם והשקיפו על ההלוויה. לא הכרתי איש מהעומדים על המדרכה. הכל השתנה מסביב. מימיני, בידי האחרת, אחז עתה איש זר שהחליף את מר אתקין. הוא היה גוף, מגושם, בעל ידיים שמנות ושעירות. ג'ולי, את חפי לי, ג'ולי. אחזור בעוד יום-יומיים, ג'ולי. הגשם הדקיק זלג וזלג. נתתי אות ואבא בא והחליפני.

"ראית את האיש שהחליף אותי?" אמר מר אתקין.

"כן", אמרתי.

"מכיר אותו?"

"לא", אמרתי.

"הוא היה אחד מלקוחותיה של המנוחה", אמר מר אתקין. "רווק זקן שעבר את גיל הארבעים וכבר התיאש מנישואים. הוא בא אל המנוחה ואחרי שבוע מצאה לו אשה. היום יש להם שלושה ילדים והם מאושרים. היא היתה שדכנית מפורסמת בכל המושבה עוד לפני שנוולדת".

סמוך למגרש־הכדורגל של מכבי־אבשלום סגר מר בייליס את מטריותו, הרימה כשהיא סגורה ונופף בה שלש פעמים ואחר שב ופתחה. זה היה האות. נהג האוטובוס עצר. נושאי האלונקה עמדו. מסע ההלוויה חנה. הנהג ירד מתאו בקפיצה זריזה וניגש אל אחורי המכונית ופתח את דלתותיה. נושאי האלונקה הכניסוה לתוך המכונית והניחו אותה על רצפת המכונית. אחר נכנסו והתישבו על הספסלים משני צדדיה. היו עוד מספר מקומות באוטובוס וכמה מלווים נכנסו והתישבו בפנים. השאר, בתוכם אני ומר אתקין, נדחסו לשתי המוניות, ושלוש המכוניות עקרו ממקומן ונסעו לבית־הקברות.

בית־הקברות השתרע מעבר לאזור־התעשייה הישן, בין הפרדסים, סמוך למסילת־הברזל. משעול עפר הוביל לשעריו מן הכביש הראשי. הדרך היתה מלאה מהמורות והמהמורות היו מלאות מים. המכוניות קיפצו על הדרך ומי השלוליות גיתזו מן הגלגלים על זכוכיות החלונות הסגורים. עונת הקטיפה כבר עמדה להסתיים. בפרדסים היו תיבות עמוסות תפוזים, ובין הפרדסים היה בית־אריזה גדול וקרוניות קטנות, טעונות תיבות, נעו אליו מן הפרדסים הסמוכים. בית־הקברות היה מלא כמעט כולו. בקרוב יהיה צורך לעקור כמה פרדסים כדי להרחיב את תחומיו וכדי שיהיה מקום למתים הבאים, שעודם חיים.

"אותי עדיין יקברו כאן", אמר מר אתקין. "כבר קניתי לי חלקה ליד קבר אבי, בכסף מלא ששילמתי למר בייליס".

"אתה עוד תאריך ימים", אמרתי. "אתה עוד תקבור את מר בייליס".

"אני עובר־בטל", אמר מר אתקין.

"יעקרו עוד שלושה פרדסים ועץ־החיים שלך עדיין יפרח", אמרתי.

מר אתקין חייד. "אתה בחור טוב", אמר מר אתקין. "אתה בחור טוב".

"אני בטוח שתאריך ימים עד מאה־ועשרים".

"אתה בחור טוב, אבל ימי ספורים. אני מחכה רק לעוד פיק־פק פעוט".

"אָל תחכה לו אז הוא לא יבוא".

"אתה בחור טוב", אמר מר אתקין.

הכניסו את סבתא לחדר־הטהרה. הגשם פסק ובשמיים היו התבהרויות חלקיות. העשבים הרטובים ניצנצו ורעדו ברוח. שמש קרה והססנית הציצה ממעל וריחות טובים באו מן הפרדסים. בית־הקברות היה יער של מצבות־שיש הרוח פלשה

לכאן ממערב ונעלמה בתוך הפרדסים השכנים, הפרדסים הנותנים ריחם. הלכתי במשעול חצץ שהוביל בין שתי חלקות־קברים. המצבות היו בגדלים שונים ובצורות שונות, הרוח חלפה ביניהן ובידרה את שערי. שלוליות מים נקוו ליד המצבות ומתוך כמה שלוליות הציצו גבעולי עשב ופרחי־בר. על קברה של עדנה היה זר ענקי של שושנים לבנות. טיפות המים, פנינים רותתות, נצצו על עלי השושנים. אמא היתה כאן הבוקר. היא תמיד הניחה שושנים לבנות. מצבת־השיש גולפה כאילן כרות ועליו חרותים שמה של עדנה ותאריכי הולדתה ומיתתה. חלוקי־אבנים קטנים היו פזורים למרגלות המצבה. אמא היתה נושאת אותי לכאן, אבן קטנה בידי ואבן קטנה בידה. היינו מניחים את האבנים הקטנות על השיש, למרגלות האילן הכרות. שלום לך עדנה יקרה, היתה אמא אומרת, באנו לבקר אותך עדנה שלנו, אני אמא שלך ושחף אחיך היקר באנו לבקר אותך, עדנה. לא שכחנו אותך, עדנה. התפללי עלינו בשמיים, עדנה. וחכי לנו בשמיים, עדנה. אנחנו מקווים להתאחד אתך שוב בגן־עדן, עדנה שלנו. שתי ציפרים רטובות־כנף עמדו על אילן־השיש הכרות. הן ניצרו את אברותיהן ורסיסי מים התעופפו באוויר. הן החלו לצייץ ולקפץ על אילן־השיש הפרות שמתחתיו נחו עצמותיה של עדנה אחותי.

כשחזרתי אל הרחבה שליד חדר־הטהרה קדרו השמיים בשנית והגשם הדק חזר במטחים אלכסוניים, נדחף וחוזר והולך וחוזר ונדחף לצדדים במשבי הרוח העזה. כבר הוציאו את האלונקה מחדר־הטהרה והחלו לשאת אותה אל הקבר. הלכנו אחרי האלונקה. החזן הלך בראש, עטוף טלית, והרוח העזה סחפה את קולו ולא שמעתי. ראיתי רק איך שפתיו נעות ואיך הגשם חובט על פניו. לידו צעד מר בייליס. אוהו בידו האחת את המטריה ואת השניה מקפל ומניח על אחוריו. כך הלכנו בין שורות הקברים עד שראינו את הבור הפתוח ואת האדמה האדומה, התחוהה והדשנה, שנתערמה סביביו.

חפירתו עדיין לא תמה וכשקרבו הציץ הקברן מתוכו. הוא היה גיבן, עקום־רגליים, אדום־זקן ובידו היה האת. מר בייליס רץ לקראתו. "עדיין לא גמרת?" אמר מר בייליס ברוגזה. "הגשם הפריע, מר בייליס", אמר הקברן, "אבל אני גומר בעוד רגע". "היית צריך לגמור כבר", אמר מר בייליס בחימה. "הייתי צריך אבל הגשם הפריע, מר בייליס".

עמדנו כולנו ליד הבור והגשם היכה על ראשינו. שוב אמרו הבנים את הקדיש והחזן אמר אל־מלא־רחמים. בידו אחז נייר של חפיסת אל־על שמתוך צדו הלבן קרא בניגון. וכשהגיע ל"פרידה בת שמואל־ליב", שיסעו סבא לפתע: "יהודה־ליב!"

החזן הרים את ראשו ונבהל ממבט עיניו של סבא. הפסיק את ניגונו, ניצעע בידי ו

ואמר: "מה?"

"יהודה־ליב, אמרתי", אמר סבא. "אתה עשית טעות!"

"אני לא אשם. שמואל-ליב כתוב אצלי!" אמר החזן והראה לפל את נייר חפיסת-הסיגריות שלו.

"ואני אומר לך יהודה-ליב!"

"שמואל-ליב!"

"אל תתעקש", אמר סבא. "מי יודע יותר טוב?"

"אני חף מפשע! מה אתם נטפלים אלי?" זעק החזן.

"נו, שיהיה כבר יהודה-ליב! מה איכפת לך, שלימזל? תעשה מה שאומרים לך!"
נזף בו מר בייליס. "העיקר שתגמור כבר!"

החזן המשיך וביקש בשם כולנו מחילה וסליחה מסבתא ובזה שיחרר אותה מחברות בחברה הקדושה ובעדה הקדושה וביקשה להמליץ על כולנו במרומים. הוא מיהר לגמור וכשגמר כיחכח בגרונו והשליך לבור את נייר חפיסת-הסיגריות שממנו קרא, ונאנח לרווחה. הקברן עלה מן הבור ונעץ את האָת בתלולית העפר האדמדם, הת-חוח. נושאי האלונקה קרבו אל הבור, הטו את האלונקה אלכסונית אל פי הבור, וגוויתה של סבתא גלשה פנימה לאָטה. הגשם נחבט אלכסונית לתוך הבור. את האלונקה הריקה הרימו, קיפלו ומסרו למר בייליס, שקירצף את פירווי העפר האדמ-דם שדבקו בה והגישה לנהגו. הקברן ירד שוב אל הבור, נטל כמה מרצפות-אבן שהיו מונחות זו על זו על שפת-הבור, וכיסה בהן את סבתא. אחר-כך קרב סבא, רכן על התלולית האדמדמה, חפן קומץ עפר תחוח והטילו לתוך הבור. ואחר-כך קרבו הבנים ואחוזו באתים ובמעדרים שהיו מונחים ליד הקבר וחפרו והטילו את העפר לתוך הבור. וכשקרבתני אני ונטלתי את המעדר מידי אבא, כבר לא נראתה סבתא. נראה רק העפר האדמדם התחוח. אחר-כך נעלמה כל התלולית בתוך הבור והקברן הניח על הבור המכוסה לוחית-אבן קטנה שנשאה את שמה ותאריכיה של סבתא. ואחר-כך הלכו הבנים בעקבות סבא אל המבנה העגול, באמצע בית-הקברות. וסבא ובניו עברו בינינו יחפים ואבלים עד הצד האחר, שבו המתינו להם נעליהם שהובאו כבר שמה על-ידי הנהג, וכולם הלכו לרחוץ ידיים בברזים שבמבנה העגול, באמצע בית-הקברות.

סבא חזר ב-600 של עקיבא. הפעם נהג עקיבא וחיליק ישב לידו וחיה ישבה במושב האחורי, ליד סבא. הגשם פסק, פסק עתה כליל. חורנו לצריף במכוניות האחרות. בכל-זאת הגיע סבא אחרינו. עמדנו וחיפינו לו ליד הצריף ואבא שילם לנהגי המר-ניות ושיחררם.

"אנחנו נתחלק כולנו בהוצאות חלק-כחלק", אמרה הדודה אלקה. "תרשום כל מה שאתה מוציא ונתחלק כולנו בהוצאות".

"אין בכך כלום", אמר אבא.

"יש בכך הרבה", אמרה דודה שרה. "אתה לא צריך לשלם הכל מכיסך. זוהי מעמסה כבדה וכולנו נשא בה".

"אני לא אפשוט את הרגל מזה", אמר אבא.

"אתה מתנהג כמו ילד", אמרה הדודה שרה. "כולנו נכסה את ההוצאות".

לבסוף הגיע ה־600 של עקיבא וסבא ירד ממנו והוציא את המפתח מפיסו ופתח את דלת הצריף. חוה נכנסה אחריו ורצה מיד למטבח. אחריה נכנסו האבלים האחרים. סבא נכנס לחדר השני ונעל את הדלת מאחריו.

"איפה תשבו 'שבעה'?" אמר מר אתקין.

"נשב כאן", אמר אבא.

"אני אכין את המקומות. בוא אתי, חיליק", אמר עקיבא.

הם יצאו לחצר והביאו עמהם בלוקים אחדים וכמה לוחות־עץ. את הבלוקים העמידו ליד הקיר והניחו עליהם את הלוחות.

"הקיר קר ורטוב. תצטננו", אמר מר אתקין.

"נמצא עצה", אמר עקיבא. "חיליק, רוצ' תביא את שמיכת־הצמר מהמכונת. נדפוק אותה לקיר וכך נפתור את הבעיה".

חיליק יצא והדודה שרה אמרה:

"אגש להכין קפה".

"מצוין", אמר מר אתקין. "יש לכולם נעלי־בית?"

"לי אין כאן", אמרה הדודה אֶלקה.

"אם אין לך נעלי־בית", אמר מר אתקין, "שימי חול וחצץ בנעליים שלך. לפי הדין, כשאינ ברירה, זה מותר".

"איפה יונתן?" אמרה הדודה מרים.

"איפה הוא באמת?" אמרה הדודה אֶלקה. "הרגשתי שמישהו חסר, אבל לא ידעתי מי".

"הוא נסע לתל־אביב ישר מבית־הקברות", אמר אבא. "הוא אינו מאמין שסבתא מתה ולכן אינו יכול לשבת 'שבעה'".

"אנחנו נישאר כאן לשבת 'שבעה'", אמרה הדודה מרים.

"אף אחת מהנשים אינה יכולה להישאר כאן ל'שבעה'", אמר סבא. "אני לא אשב כאן עם נשים".

הוא נכנס לפתע וראיתי כי החליף את בגדיו. עכשיו היה נינוח ולרגליו גרבי־צמר חדשות. הוא תחב טבק בנחיריו והלך לשבת על השרפרף בפינת החדר. אותו רגע נכנסה חוה ובידיה שתי צלחות. באחת ביצים שלוקות ובשניה ביסקויטים.

"אכול, סבא", אמרה חוה. "בישלתי בשבילך סעודת־הבראה".

היא הגישה את הצלחות לסבא והוא זלל מתוכן ברעבתנות. אוחו בידו האחת ביצה ובשניה ביסקויט ונוגס פעם מזו ופעם מזו, וכל זאת בלי להעיף אפילו מבט אחד בחוה. עקיבא הדליק את תנור־הנפט והעמידו במרכז החדר, והצריף התחמם.

"עכשיו חם פה ונוח פה", אמרה חוה. "עכשיו פשוט חם פה".

"מוטב שתלך", אמר אבא. "לא תמצא כאן כל ענין. זה עסק ממושך ומייגע".

"אני אלך", אמרתי.

"עלי להישאר כאן", אמר אבא. "אני מוכרח להישאר כאן שבעה ימים. אני אבוא הביתה רק בלילה, לישון".

"זה בסדר, אבא", אמרתי.

"מה בדעתך לעשות?" אמר אבא.

"אינני יודע עדיין", אמרתי. "מי יבשל לכם את הארוחות?"

"אחת הדודות", אמר אבא. "אל תדאג לזה. אחת מהן תבשל. אני חושב שהדודה שרה תבשל. סבא מעדיף אותה על כולן. אל תדאג לזה. אני בטוח שלא נגווע ברעב. עכשיו אצטרך להתחיל להתפלל. כבר יותר משלושים שנה לא התפללתי, אבל עכשיו אצטרך להתחיל שוב. כל העניינים הללו, תפילין, טלית, סידור. סבא בוודאי יקפיד".

"זה יימשך רק שבוע", אמרתי. "אני בטוח שהשבוע הזה יעבור מהר".

"אתה חוזר היום לאיטליה?"

"עדיין לא הזמנתי מקום".

"אני לא כופה עליך להישאר".

"זה בסדר, אבא".

"אני אהיה בודד כאן מאד, אבל אסור לך להתחשב בזה. אתה נהג כפי שנוח לך. מוטב שלא תתחשב בי".

"אני לא אטוס היום. אני לא חושב שאטוס השבוע".

"אל תתחשב בי בהחלטותיך. תטוס היום, אם אתה רוצה".

"זה בסדר, אבא. הם לא צריכים אותי שם באופן דחוף. השארתי להם הוראות איך לפעול בהיעדרי. עדיין לא שוחחנו אפילו, אבא".

"מוטב שתחזור לשם עוד היום".

"אני נשאר כאן, אבא. זה בסדר. אני יכול להרשות לעצמי להישאר כאן השבוע".

"טוב שאתה נשאר. לך עכשיו. אני אחזור הביתה רק בלילה".

"זה בסדר, אבא".

בחוץ שוב ירד הגשם על הבתים ועל הברושים ועל הארנים ועל הפרדסים שנעקרו ופינו מקומם לבתי־הקומות החדשים ואני יצאתי לתוך הגשם הזה וכל הדרך משם הביתה הלכתי לי בתוך הגשם הזה.

משה בן שאול : איש מקושש עצים

הוא עוד מקושש עצים בקרחת היצר
רחוק מן האש רחוק מן המים
בחמורים וצבאים עוברים על פניו בקרחת היצר
סנאים בטלים מן העולם בנקיפת צנף.

ציניו שקועות בחרצבת פניו הארקה.

שמצמי פצמונים פורחים ברדת השתיקה.
אין זאת כי רגליו הדקות דשדשו בתל צפר צונם.
פצמונים פורחים בצרב מר. השצר
מוכן לקבלו גונם.

אין מקום בשבילו במקום אחר.

הרצל ארליך : חרישי ומאוהב

כל־כך אוהב את עצמי. כשאני מסתכל בראי נלחצת פיקת־גרוני כלפי מעלה ועיני מתלחלחות. אני יושב בחדרי על המיטה, נשען אל הקיר, ברכי קפוצות כמעט עד סנטרי ושעות ארוכות אני מתבונן בפני: במנהרות האפלות של נחירי אפי, בגומות לחיי, בזיפי זקני המצטופפים במדרונות לוע־הר־הגעש הפעור בשקערורית סנטרי, בחיתוך שפתי, בבארות עיני העמוקות שאישוניהן כתאומי־ירח הנשקפים במים. דווקא מצחי אינו עושה עלי רושם ביותר — בעצם, אינו אומר לי ולא־כלום. בסופו של דבר, כשאני תר אחר סיבה או תירוץ לכך, הריני מחליט שאין המצח אלא משטח חלק, רמה מישורית חרגונית מחוסרת צמחיה — ולא עוד. אבל אני אוהב לחרוש באצבעותי בשערי; לגבי, הרי זו הרפתקה של מי שמפלס דרכו יחידי בסבך אינסופי של קני סוף ירוק ולח — איושת העלים המתלטפים ופיצפוצי ההתפצחות החרישית של הקנים.

כל־כך אוהב את עצמי. גם האחרים. בעלת־הבית שלי, למשל. כשאינה יודעת שאני נמצא בחדרי יכול אני, לפעמים, לשמוע אותה מסיחה בשבחי עם השכנים. "הוא כל־כך שקט", היא אומרת, "שקט נקי ומסודר. וגם אינו מביא בחורות לחדר". בענין הבחורות היא מתכוונת לרמוז לשכן שני באותה דירה שחדרו גובל בחדרי. תמיד־תמיד החריקות הללו. הצחקוקים באפלה. לפעמים גם התיפחות חרישית. הדישדוש וההתחבטויות בחשפת המסדרון. הוא אינו מלווה אותן אף פעם הביתה.

זה עשר שנים אני גר באותו חדר. אני אוהב את הקביעות וקבוע בתוכה כאבן בטבעת. במרוצת עשר השנים הללו אירעו שתי מלחמות אך בקרבות לא השתתפתי. איכה פשוט פסחו עלי. למלחמה הראשונה התגייסתי מרצוני. איני מוסיף: "הטוב", כי שוב איני זוכר. מתוך שאני מכיר את עצמי יכול אני רק לשער שלא היה אז דבר טוב אחר לעשותו שאילולא כן הייתי מחכה עד שיגיע ציר־הגיוס.

התקרית אירעה כבר ביום השלישי לאימונים. על המגרש, על מיתקן־עץ, תלו שם דחליל ממולא קש והיה עלינו לדקור באמצעיתו בכידון. "לשפוך לו את המעיים! לשפוך לו את המעיים החוצה!" כירכר הסמל והיליל סביבנו, "רררררההה!!!" אני חלמתי אז, כנראה, משום שכאשר הגיע תורי רצתי לאָטי, בכבדות, לעבר הדח־ליל, חגורי מתנדנד ומשתקשק, ודקרתי, כך, חלושות. אינני סובל אלימות. אפשר גם שלא רציתי להתאמץ יתר על המידה. לא היה בזה טעם רב. דקרתי חלושות. חדר־הכידון נתפס ביד היוטה הנקוב, ואני התקשיתי לשלפו החוצה. הבחורים צחקו עד־להתפקע. התגודדו מאחרי גבי וצעקו: "תן לו! תן לו! למומיה!" ואילו הסמל צעק וצוות ופקד עלי לדקור שנית. מילא, דקרתי. אלא ששוב לא עלה הדבר בידי — על־כל־פנים לא דקרתי באותה חמת־זעם כשאר הבחורים, גם לא השפלתי לשאוג רררררההה!!! בנוסח המקובל. הדבר היה חסר־טעם כל־כך. פניו של הסמל מלאו

דם, הוא לא יכול להבליג. בסוף השיעור לקח אותי לצריף המפקדה, הצביע לעברי ונשף משהו בכעס לאזנו של הקצין. חשבתי שגם הקצין יתרגו ויעשה מזה ענין שלם, אך הוא שילח משם את הסמל וסקר אותי ממושכות מכף־רגלי עד קדקדי. אפילו חייך בטוב־לב. אחר־כך פנה אלי בקול רך ואבהי ולהפתעתי הרבה, אף שהיה לידי־הארץ, דיבר עברית צחה ממש כפי שלימדו אותי לדבר משך ארבע שנים ארוכות במוסד של עליית־הנוער. (המלה 'צחה', למשל, שהזכרתי במשפט האחרון. ללידי־הארץ, נוכחתי לדעת, מבטאים אותה בקמץ מתחת לאות 'צ'. זוהי שגיאתה. הניקוד הנכון מתחת לאות 'צ' הוא סגול. וכך גם יש לבטא).

ובכן, הקצין אמר: "אתה יכול לפרוף את כפתור הצווארון ולחפות את השרוולים. איש לא יאכל אותך. קיץ עכשיו, וחס". עשיתי כדבריו. שוב התבוננ בי ועתה גם בצווארי ובזרועותי החשופות, חייך בהנאה גלויה ופישפש בניירות שלפניו. לבסוף החליט החלטה. רשם משהו על פיסת־נייר בכתב־יד מרושל, מתח קו ומילמל לעצמו: "נו, טוב". עדיין היה מחייך בשלחו אותי מעל פניו ואף התנהג בחביבות. "אינך מחויב להמשיך היום באימונים", אמר בלוותו אותי אל הדלת. "אם אתה עייף, תוכל ללכת לנוח באוהל". אינני מרדן מטבעי ואזני כרויה תמיד לעצה טובה. הלכתי לנוח באוהל.

למחרת היום קיבלתי צו־העברה ליחידה אחרת. הפקידו אותי על שמירת תחנת־בנוין במקום שאינו רחוק מן העיר. היינו שם שלושה שומרים קבועים. כל אחד מאתנו שמר שמונה שעות ביממה בשתי משמרות של ארבע שעות כל אחת. התפ־קיד היה נות. לא היה צורך להסתובב הרבה. רק ריחות השמנים, בייחוד זה של הסולר, הצניקו. רוב הזמן היינו יושבים על חביות זפת חתומות ליד מיכלי הבנוין ומסתכלים בתנועה האינסופית של המכוניות על עורק־התחבורה הראשי. האינסור היחיד בשעת התפקיד היה העישון. הסבירו לנו זאת בקפדנות: "ניצוץ אחד של אש ליד חבית בנוין פתוחה", אמרו לנו, "ופאף! — כרטיס־עמידה בגן־עדן". בי לא פגע הדבר. אינני מעשן. את כל תקופת שירותי בצבא עשיתי בשמירה על מחסנים, מחנות־צבא וקרפיפ־רכבת. על המלחמה התבשרתי מן העתונים.

המלחמה השניה פרצה במפתיע שנים אחדות אחר־כך והיתה מהירה כברק. קראו לי להתיצב, אך לא יכולתי. שכבתי חולה במיטה. היתה לי נזלת, שלושים־ושבע ושתיים חום וקצת דקירות בגב. הדבר גרם אי־נוחות מסוימת. בעלת־הבית עשתה מזה ענין שלם. היתה אצה־רצה כל היום כולו, מכניסה מרק מהביל ומוציאה שיירי־דייסה, מטלטלת את דדיה הכבדים, מתנשמת ומתנשפת עד לידי שינוק. לשכנים היתה אומרת: "מסכן שלי. יחיד־יחידי בעולם. אני הולכת להכין לו תה", ומתוך חוזה השופע היתה ממלטת אנחת־כאב. פעם ושתיים הציץ גם בעלה פנימה ומילמל משהו שצילצל כאיחוליה־החלמה, אך עיניו היו עזינות. אם כה ואם כה, עד שקמתי על רגלי נסתיימה המלחמה. מובן שהיה עלי להמציא לשלטונות הצבא אישור רפור אי שהייתי תולה. הלכתי לרופא קופת־חולים וסיפרתי לו על החום והדקירות בגבי. בנולת יכול היה להיכח בעצמו. הוא הצטחק קלות כשסיפרתי לו את פרטי המחלה

והימהם לעצמו: "הווי-הא! היי-יא-יאיי! שלושים-ושבע-רשתים זה מסוכן. מסוכן מאד!" ביקש, כנראה, להתבדח קצת על חשבוני. "נו, טוב", אמר לבסוף בנימה סלחנית ולא יסף. אנשים רבים חיכו בחוץ. הוא נתן לי אישור-מחלה ובכך נסתיים הענין.

ב

כל האנשים שיש לי נגיעה בהם רואים בי אדם שקט, מסודר ונקי. איני יכול להת-לונן שבחשבם כך הם עושים לי עוול. מה-גם שאני באמת כזה. אף הייתי רוצה להישאר כזה. גם קרוב לוודאי שלא אשתנה לעולם. אך לעתים יש בי הרגשה שאינני מדביק את קצב החיים. הרגשה יש בי שאני משייט לי כך, עצל ורפוי, באוויר הש-קוף, כעלה-נוצה ברוח מצויה, לא-איכפתי ובלתי-שייך — אינני מרקיע שחקים ואינני נוגע בארץ. לפני, מאחורי ומצדדי נושם הכל בקצב קדחתני עד-להתפקע ואילו אני מקופל סביב עצמי בחמימות ומתיקות כוחל בפקעת-גולם — טוב לי כל-כך עד שאינני מתאוה להבקיע, לצאת ולפרוח.

אבל יש שאני מתמרד. מן השפה ולחוץ. פעם ושתיים במקום-עבודתי מצאתי עצמי מספר לחברי בעבודה, כביכול בדרך דיבור-אקראי, שאין בי אותו שקט וסדר ככל שניתן להסיק לפי חיצוניותי. מקרה אחד כזה זכור לי עד היום. פעם, בעת מנוחת-התה של שעה עשר, אמרתי לכמה פקידים דברים שהסעירוני יותר מאשר אותם — אם בכלל הסעירום דברי. אמרתי שבלבי פנימה הריני פחז-כמים; אמרתי שאינני מסוגל לנהל אורח-חיים תקין, מתוכנן. אף לפרטים נכנסתי. אמרתי שאני מפרנס את כל תהפוכות-לבי וממלא את כל תאוות רוחי, הריני ציפור-דרור: אוכל כשאני רעב, ישן כשאני עייף, אני אדון לעצמי ואיני חב לאיש מאומה.

לא היה בדברי אף צל-צלו של שקר. עובדה היא. אני באמת אוכל רק כשאני רעב ושוכב לישון כשאני עייף, אלא שפך עולים הדברים שתמיד-תמיד, ובלי שום יוצא-מן-הכלל, קיץ וחורף, אביב וסתיו, הריני חש רעב בדיוק בשעה שבע בבוקר, ברבע-לאחת בצהריים ובעשרים דקות לפני השעה השמינית ערב, וכל זאת על אף הבלבול שגורמים שינויי הזמנים של שעוני הקיץ והחורף. עייפות אני חש בדיוק בשעה עשר-וחצי — אז אני עולה על משכבי, מתקפל מתחת לשמיכת-הפוך החמימה שלי, ונרדם כהרף-עין.

לאמיתו של דבר לא סיפרתי את כל הדברים הללו לפקידים אלא כדי שתשמע אותם המזכירה. שמה מרים, אך ביני-לביני אני קורא לה מירוש. לעתים קרובות אני מהרהר בה. הניגודים מושכים. היא שובבה כעו-הרים וחמת-מוג כנמרה. רק ינסה מי מהפקידים להתגרות בה — ופלאק! בצפרניים חשופות תתנפל עליו ובמענה-לשון מפולפל. מעולם לא החלפנו יותר מכמה מלות נימוס אך דומה עלי כי שעה שהיא מסתכלת בי יש במבטה יותר מסתם-התבוננות. מעולם לא ניסיתי אליה דבר. עם זאת, כשאני מהרהר בה, הריני נתפס לטרדות שתהיינה קשורות בענין יותר מאשר לעצם ההנאה — למשל, מה תאמר בעלת-הבית שלי אם יום אחד יוכשרו התנאים

לכך ששוב לא אוכל שלא להביאה אל חדרי. שוב לא תוכל לומר לשכנים: "...וגם איננו מביא בחורות לחדר", ואפשר שתשמיט את ה"הוא כל־כך שקט" — יוותר רק "נקי ומסודר" והרי זה, לגבי, כאילו הפשיטו ממני, האביר, אחד־לאחד את שריוני ואותות־ההצטיינות שלי והשאירוני בבגדי התחתונים כשרק קובע־נחושת עטור־נוצה לראשי, זכר לתפארת גדולת־עברי. אלא שכאמור, מעולם לא ניסיתי דבר אל המזכירה. השארתי את היוזמה בידה. אחרי ככלות הכל היתה זו היא שהציעה בי, לפעמים, בגניבה מעל מכונת־הכתיבה שלה. אני נזהרתי שלא לגלות את צפור נותי אף במבט. "אם היא מעוניינת בי כל־כך", הטפתי לעצמי חוזר והטף, "תעשה היא את הצעד הראשון". אך לא קם בה העוז. יום אחד נתבשרתי, כשאר הפקידים, על נישואיה. וכך יצאה ממעגל חיי.

אינני מתחיל דברים ואינני מסיימם. אני מצוי אי־שם באמצעיתם, קבוע שם כקלף־תמונה קטן על ציור־קיר ענקי שמסגרתו המסד והתפחות. זהו גם אופי עבודתי. חלקי בה תלוש הוא — בלי התחלה ובלי סוף.

אני עובד במשרד־לתרגומים, כתיבת מכתבי־בקשה, מיכרזים ואישורים. מדי בוקר אני מקבל מכסה יומית של חומר שכל פריט שבו מכיל תזכירים, ראשי־תיבות של פרטים, הנחיות במשפטים קצרים, שמות, תארים ותאריכים, שאותם אני מדביק נדבך־לנדבך בשמות־עצם־ותואר, מלות־קשר־ויחס, סימני־פיסוק ולפעמים גם ניקוד, לשם הבהרה בלבד. כל פריט שאני מסיים אני מוסר לראש המחלקה. הוא עובר עליו, מוסיף וגורע, מתקן ומתקין, וכתב־היד המוגמר עובר למזכירה, המעתיקה אותו במכונת־הכתיבה. פעמים אני נתקל בכתב־העת בתזכיר זה או אחר שחיברתי, אלא שלעולם אין הוא דומה למה שיצא מתחת ידי. אני מזהה את התוכן, אני זוכר בבהירות כמה וכמה מן הפרטים, אך אין הוא שלי. רק נגיעה היתה לי בו. עשייה קלה שאין בה תחילה ולא סוף.

ג

מדי יום ביומו אני מסיים את עבודתי בשעה שש־וחצי, נח שעה בחדרי, אוכל ארוז־חת־ערב במחלבת "תנובה" סמוכה, ויוצא לשוטט ברחובות; הטיול יפה לעיפול. בסמטות החשוכות הריקות מאדם אני צועד לאטי בצעדים מדודים כשידי שלובות לאחור. קרוב לסיומו של הטיול אני מגיע לרחוב המרכזי הסואן של הבוהימה. שם אני מחיש צעדי, זוקף קומתי ומריץ ידי לצדי גופי. תיירים מכל רחבי העולם מסתר בבים ברחוב הזה ועליהם לדעת שהנוער שלנו בארץ הונו אינו נבדל מכל נוער אחר בעולם והוא גאה, נמרץ, זקוף־קומה. זוהי ארצו אשר לקח לו בחוק־ידי והוא ראוי לה. אני מזג את עיני, מישירן נכחי וצועד באון.

אומרים שבין התיירים הללו יש מספר לא־מבוטל של גרמנים. אינני יודע. אינני חש כלפיהם מאומה: לא שנאה, לא טינה, לא בחילה, כלום־כלום־כלום. זכור לי כי זמן רב תמה הייתי מה יהיו רגשותי ותגובותי כאשר אפגוש באחד מהם, עד שיום אחד קרה הדבר. הלכתי ערב אחד ברחוב הבוהימה, כמנהגי יום־יום לאחר ארוחת־

הערב, ולפתע שמעתי, על־ידי ממש, מישהו אומר בשפה גרמנית עסיסית ובנוסח ציוני: "היינריששש, קום אייה!" עמדתי סמוך כל־כך אליהם עד שיכולתי למושם ולהריחם. שנים היו, צעירים ונחמדים־למראה, צהובי־שער ושזופים, ונראו גרמנים לכל דבר — ודאי מלחים של ספינת־סוחר שהשליכה כאן עוגן. איני יודע מה גרם אך ב־במקום, לשמע צליל הדיבור המופר, קפאתי דום על עמדי; מנסה הייתי להתעלם מים ההמולה שמסביב: חריקות, טירטור, זימוזם, דישושי־מנעלים, צפירות, הברות מקוטעות — כלל מיני הרעש שמעלה ומשמיע רחוב מרכזי סואן של כרך בשעות הערב המוקדמות — וניסיתי להתרכז עד לייאוש ב־בעצמי, במחשבותי שלי, כדי לדלות החוצה אחת־ועד הרגשה ברורה, חד־משמעית ומוגדרת, שתהלוך את המעמד הזה ואת אלה הדומים לו והצפויים, ללא ספק, בעתיד. לשווא. הדבר היחיד שעלה בראשי למשמע צליל דיבורם היה זה של תמיהה על שוני היגיוני של שם. שהרי אם הם שגרמנים הם, מבטאים 'היינריששש', מדוע אנו קוראים וכותבים שם זה, שאפשר להיתקל בו פעמים הרבה בכתבי־עת שונים ובספרי ההיס־טוריה, 'היינריך'; הרי זה עשוי להטעות. לקראת בחינות־הבגרות משננים כאן תלמידי בתי־הספר התיכוניים בקדחתנות מתוך ספרי־הלימוד חוזר ושנן: "היינריך הרביעי הלך לקאנוסה", והרי זה עיוותו של שם, ואם תרצו אפילו עיוותה של היס־טוריה, שהרי לא היינריך היה זה שהלך לקאנוסה אלא היינריששש, ואין לתבוע מד"ר ג'קיל אחריות למעשיו של מר הייד; חשבתי לעצמי: בעברית אומרים "גר־מניה", בצרפתית הרי זה כבר "אלמניה", האנגלו־סקסים אומרים "גרמני", ואילו הגרמנים עצמם (שימולב!) "דויטשלאנד", וכו' וכו'. אף עלה בזכרוני מעשה שקראתי לא מכבר בעתון על בית־חרושת אחד שבכאן שייצא סחורה כלשהי לתור־כיה והעיסקה כמעט שנתבטלה מפיון ששמו של המוצר שבא לציין בעברית "זך" היתה הוראתו "זבל", או מלת־פיגולים אחרת, בשפה התורכית; חשבתי, ריבוי דרכי היגיוני של אותו שם עצמו ושוני הוראתן (אפילו המקרית) בשפות שונות, אולי ממנו תחילת צמיחתם של החשד, הטינה, השנאה, הפילבול ואי־ההבנה בין אנשים בארצות שונות; הירהרתי באותו מעמד בכל הדברים הללו (שעתה, לאחר ריוח־זמן פוקח ומפכה, איני יכול אלא לראותם כמחשבת־שטות מעלת־גיהוך) ולא בשום דבר אחר זולתם, ואכזבה עמוקה תקפה אותי כשל מי שיורד לפנות־ערב אל הנהר הגדול להרחיב לבו במראה־נוף פיוטי ואינו יכול אלא לשמוע בוק־בלוק־בוק אינסופי של מים אפורים ושמנוניים המתחבטים, כמי־שפכים בגיגית, אל קירות הטין הבצקים של הגדה.

ד

משם, אינני זוכר הרבה. אין בגופי אפילו צלקת אחת שתרמוז לזכר של כאב פיזי. אינני ממוספר אפילו. משער אני שאף לזאת הייתי קטן מדי. את הורי אינני זוכר, אך אין בכונתי לשכוח. דודה אחת שלי שנתרה בחיים מסרה בידי תמונות־מספר של הורי, ובבוא היום, אחרי שאקבל את כספיה־השילומים המגיעים לי ואחזור מטויל

קצר באירופה, אכין בחדרי פינה קטנה קודש לזכרם: שולחן, מפה לבנה, התמונות במסגרת שחורה, פמוטים ונרות.

מכל מה שקרה זוכר אני בבהירות רק את ההתחלה. ביתנו התמלא פתאום אנשים הרבה — מן־הסתם קרובי־משפחה ומכרים — והם אכלו וישנו בכל החדרים, אפילו במטבח ובמרפסת, ושוחחו בקולות נמוכים, במהירות ובהתרגשות ובתנועות עצב־ניות, פניהם חיוורים ונפולים (והיו גם רמזים אחרים לחדרה), ואני, שהייתי אז בן שש או שבע, לא יכולתי למצוא פינה שקטה לעיסוקי. אותו יום בבוקר, בטרם יקרה הדבר, גיליתי לשמחתי שחדר־הרחצה ריק מאדם. בתוך כל המהומה שמסביב הצ־לחתי לסחוב מאחת המגירות את הראי העגול בעל ידי־הכסף (של אמי, אולי) ולהסתגר שם. בתחילה הייתי מלא חלחלה משום שהדלת נסגרה בשני סיבובי־מפתח ואני פחדתי שלא אוכל לצאת. אחר ישבתי על הרצפה הקרה והתבוננתי בפני ברי־פז רב. עד היום אני זוכר את ההנאה שהציפתני. שכחתי את מורא הדלת הנעולה. שעה ארוכה התבוננתי והתבוננתי בפני. אחר, מול הראי, סרקתי את שערותי הר־כות למעלה; עשיתי שביב באמצע; הורדתי את בלוריתי אל מצחי וגילגלתי קור־צות־שער אחדות סביב לאצבעותי כדי לעשותן תלתלים; לחצתי את קצה אפי כלפי מעלה כדי שייראה סולד; הצמדתי מסרק שחור מעל לשפה העליונה כדי ליצור שפם; הנחתי על סנטרי כוקן; חשפתי שיניים, חרצתי לשון, גילגלתי עיניים, עצמתי עין אחת, פזלתי לאמצע ולצדדים; העליתי על פני הבעה חמורה, הייכתי חיוכי־זווית וחיוכים מלאים מאוזן עד אוזן; צחקתי, כירכמתי את פני עד לידי בכי, ואמרתי בקול כעוס לתוך הראי: "אם לא אקבל מיד שני זלוטה לא אוכל את הדייסה!" וכך הלאה והלאה, איני זוכר מה עוד, שעה ארוכה־ארוכה, עד שלפתע נשמעו הצע־דים המסומרים במסדרון והצעקות והבכיות והקולות הגסים הגוברים עליהם, ואחר־כך החבטות בחדר־הרחצה, בתחילה חלשות ואחר גוברות והולכות, ומישהו (אמי, אולי) הטיפח בחוץ: "פתח, בובליה, פתח, אויזיזי, פתח פתח...!", ואני ניסיתי בידיים רועדות לסובב את המפתח בחורו ולא הצלחתי, ואז נפרצה הדלת ומישהו סחב אותי משם והראי נשמט מידי ארצה והתנפץ לרסיסים.

השאר מעורפל בזכרוני. שממון צהוב במקום שאיננו מקום בין פרצופים לא מוכרים של אנשים משונים שלא מן העולם הזה, ובמעומעם — רצון רופס בתוך כל הקהות הממושכת הזו והלאות להביט, ולו אך רגע, לתוך ראי על פני שלי כדי ללמוד, אולי, משהו על עצמי או על מצבי מתוך ענות פני...

השעה היא תשע בערב ועלי לחזור לחדרי. כוס חלב מחכה לי שם ונתח עוגת־צימוקים, מאפה מעשה־ידיה של בעלת־הבית. הלכתי ברחוב הומה־אדם ורבים ודאי הסתכלו בי, ומשום כך יהיה עלי עתה להביט בבבואתי המשתקפת בראי כדי לדעת איך נראיתי. אני ניתק מעם הרחוב הראשי, נכנס לסימטה צדדית ומשם לשדרה האפלה, שבסופו של דבר תביא אותי עד פתח חדרי. אני הולך מתון־מתון ומדוד, ידי שלובות מאחרי גבי, חרישי ומאוהב בעצמי.

יהודה שביט : דברים באים והולכים

הדברים באים באים באים
בכל גנוני הטכס.
אחר הם הולכים לצמיתות משנה
במין ארשת כניצה
שאינה באה לרשת דבר.
אף לא את העבר המשער
של עצמם.

פשוט עוברים את קו-הרכס ויוצאים
מתחום הניקיצה והדמיון
בלי להותיר אחריהם אפלו מיטוס
ממצע.

— הדברים מסתלקים כל-כף כל-כף מעצמם
עד כי לקראת בואם
מתר אוילי להצמיד את הפנים
באשליה של טכס.

אגדות אישיות

צת הלילה עולה על גדותיו, כמו
 ? שהתרו נדרינו
 — אנו צפים.

צפים בין הסודות המסמרים את
 שצרות המין.

ומבקים את כל

המתבגרים מתוך שפיות
 או תוך סיוט של ביולוגיה מאוננת.
 אשר טוענת כי כל לילה דומה
 לקודמיו.

ההתה לכוך המאון

צת כל לילה עולה על קודמיו
 קורות
 ובעמק.

צת הגוף עולה על גדותיו
 והססוף הנגימי נגר.
 צת הכל הופך כל-כך
 שריף ומאריך

עד כי איש-איש חוגר

בקהילות
 את צרור אגדותיו האישיות,
 נופס בהן אור וסוים
 וצף צליהן מצל לשברים
 של עצמו.

שולמית לסקוב : שני מקומות

ברטה ורודי נכנסו אחרונים למונית-שירות שעמדה לנסוע לדרכה. שני ימים לפני כן הוציאה ברטה את רודי מבית חולי-נפש לאחר שהחלים. שני ימים, בסביבה זרה, לפני החזרה הביתה, סברה ברטה, ישמשו פתיחה טובה לחיים תקינים, לנשיאה בעול האחריות, לפגישה עם ידידים, לעבודה. יחוש-נא רודי את עצמו משוחרר, משך זמן קצר זה, הן מקשרי העבר הן מן המציאות העתידה; יעשה ככל העולה על רוחו ויטעם טעם מתקם של החיים כציפור-דרור.

בעיקר חששה ברטה מן הפגישה עם המכרים: מי-יודע איך תשפיע על רודי מסגרת החיים הישנה, בה חלה את חליו? בבדקה את רגשותיה בכנות התברר לה כי יותר משהיא חוששת לרודי בגלל אותם ידידים נרתעת היא עצמה מפני הפגישה עמם. בעיני רוחה ראתה עצמה כשהיא מנסה לנחש לפי ארשת-פניהם את התרשמותם מרודי. האם באמת אדם שפוי הוא, לפי סברתם?

הנה ידיד-הנעורים מימי העבודה בפבישים: ברגע שחושב הוא שאין משגיחים בו הוא מקדיר את פניו. האם לא חורבת-אדם זה, רודי זה של היום, היא שגרמה? או מזכירתו במערכת העתון, המסייעת לה לברטה על כל שעל: להזיז כיסא, לפתוח דלת; כביכול ישישה תשושה היא שאין בכוחה לעשות מעשים אלה. האין הרחמים עליה דוחפים אותה לכל הטירחה הזאת? אכן, בתפקידה אין הדבר יוצא-דופן, ואף-על-פי-כן... או העתונאי הצעיר, המשוטט במשכנות-העוני כדי לספק לרודי את עיקר הידיעות לעתונו, האם לא כדי לטשטש בצחוקו הקולני את המועקה השוררת מסביב מקים הוא רעש כה גדול? ומי-יודע מה מסתירים האנשים בחביוני-נפשם ואם לא מרוב התחשבות מסווים הם את רגשותיהם בלהג ובדיה ללא שיעור? ואם לא יסתירו, אם ימצא מי שיאמר את אשר בלבו, בין מתוך טיפשות בין מרדיפת-אמת נואלת, או אפילו מרישעות, "נורא איזה שמות עשתה המחלה ברודי", הלא יהיה זה גרוע אף מהעמדת-הפנים (לעורך-העתון-בפועל, זה שממלא את מקומו של רודי כלי-אמת שתוקפתו המחלה וכבר חולם הוא לרשתו בחייו, אפשר ליחס רישעות ללא היסוס). המחשבה בלבד על דברים אלה עוצרת את הלמות לבה. אכן, מועקה גדולה חשה ברטה.

בתשומת-לב בחנה את היושבים במכונית ומיד הוקל לה כשלא ראתה בתוכם אפילו מכר רחוק אחד. ליד הנהג ישב חייל צעיר. את המושבים הקדמיים תפסו אברך-משי בעל פיאות (בו פגע מבטה בראשונה, ולמראה הפיאות מחקה מרשימת החרדות חרדה אחת: מימיה לא היו לה ולרודי שיח-ושיג עם בעלי-פיאות), גבר מזוקן שהפנה אליהם בכניסתם פרצוף אדיש, ובחור שפינור לו על ברכיו. במושב האחורי,

ליד החלון, ישיבה מכוונסת בתוך עצמה אשה צעירה שעישנה סיגריה. ברטה נשמה נשימת רווחה. הסתדרה ליד האשה, ולאחיה פינתה מקום אצל החלון. השעה היתה תשע וריח האוויר בישר חום גדול. לפי־שעה עדיין היה החלל ספוג רעננות של בוקר ובאור השמש בשמיים הגלויים, השקופים כביכול, נראה הכל בולט, בהיר ועליו. אך הרוחות הקלות כבר הביאו עמהן כפעם בפעם משבי חום וככל שפתחו הצללים כך התפשט הלהט.

"חס", השמיע אברך־המשי הלבוש קפוטה שחורה.

"את, יא־רב, חס", ענה לעומתו הנהג התימני.

"חס?" פנה רודי אל ברטה בשאלה, במאור־פנים. "אני אינני מוצא כלל שחס. איזה בוקר נפלא! את יודעת, ברטה, אני מרגיש את עצמי כל־כך טוב עד שאפילו לא הלכתי לתערוכת הנוער העזוב. פשוט לא רציתי לקלקל לעצמי את מצב־הרוח. השמיים הבהירים, הפחולים, והשמש! נהדר. רק בארץ יש שקיפות כזאת וצבעים כאלה. את יודעת מה? יש לי חשק לעשן, למרבה־העונג. כך להחליק באוטו, לעשן, להביט בהרים החולפים, בסרט־הכביש שבולע האוטו."

ברטה חככה בדעתה אם להתנגד לעישון אם לא. מוטב שלא יעשן, אך רע יהיה אם תעורר את רגזו. אסור לו לרודי לרגזו. היא שלחה מבט באשה הצעירה, שעתה כבר הדליקה סיגריה שניה, ובהחזירה את מבטה ראתה שגם רודי מציץ בה. "אני חושב שאקח לי סיגריה", אמר רודי.

ברטה הבינה שרודי רוצה באישורה, שבעצם הוא מצווה על אישורה — ואמרה: "טוב, רודי, למה לא?"

רודי, כשהבעת העונג הצפוי כבר מתפשטת על פניו, הוציא מכיסו חפיסת סיגריות וזלות ונטל אחת.

ברטה הסתכלה בו ולפי מבע־פניו ביקשה לדעת את העתיד לבוא, ביקשה לדעת אך פחדה מן הידיעה. הרופא אמר שהפל כתיקנו, אבל מי יערוב לה שאת כל האמת אמר? כל דיבור מקרי שקולטות אזניה מיד מתפרש לה כרמז לעניינה. הנה, שעה שבאה לקחת את רודי מבית־החולים חלפו על פניה שנים מן העובדים והשמיעו את המלים: "חסוך־מרפא". האם לא לרודי נתכוונו?

מוטב לא לחקור במופלא, לקבל את דברי הרופא ולהסתפק בכך. מי־יתן ויהיה בכוחה להימנע מליחס משמעות לכל דבר שאומרים הבריות לתומם. רודי היה שמח וטוב־לב בשני הימים הללו ואין לה, לפי־שעה, כל סיבה לדאגה. אף שהדיוט היא ברפואת־הנפש באו ימיה עם רודי בעת מחלתו הממושכת ולימדוה להבחין בסימנים הדקים ביותר, ואלה אינם בנמצא עתה. אפשר יש מן ההפרזה בעליצותו, אך לא סתם עליצות היא; הריהו בבחינת אדם המשתחרר מן הפלא, ויש סיבה מתקבלת־על־הדעת לצהלת־נפשו. כל דבר שיש לו סיבה מתקבלת־על־הדעת הוא סימן לשפיות. כך לימדה נסיונה, נסיון לא של יום ולא של יומיים, לא של שנה ולא של שנתיים.

קשה לה לומר עתה איך הפך אחיה הקשיש ממנה להיות בן־חסותה. רגע נדמה לה שהגורל הטילו עליה כריחיים על צוואר, ללא יכולת להשתחרר, ורגע — שבבידותה

טרחה היא עצמה לקחת אליה את האיש הערירי והחולה להיות לה למוקד־חייה, לבית־קיבול לאהבתה שאין דורש לה. אם כה ואם כה, כל מעייניה של ברטה היו בעתיד. את העבר ביקשה לשכוח.

אחרי נסיעה של כחצי שעה הציתה האשה הצעירה סיגריה שלישית. בלבה של ברטה נעזרה טינה אליה. בלי שום התחשבות, הירהרה, מעשנת לה זו בעוד רודי נותן דעתו לכך. אבל כעבור רגע נקפה לבה על ההירהור. מניין לה לאותה אשה לדעת שאצל רודי העישון הוא תסביך שלם; על שאיפתו להוכיח כושר התגברות־עליצרים, חרף כוח־רצון שנחלש; על הסכנה האורבת לחייו מכל מתיחות נפשית, דבר האסור עליו בתכלית האיסור; על מחלת־הלב הנושנה, שבגללה נאסר עליו העישון כליל גרָק לאחר שנתערעה בריאותו, ולמענה, הותר לו מחדש, בקיצוב. האשה הצעירה נראתה נוחה־לרצות וברטה היתה בטוחה שאילו ביקשה ממנה היתה מפסיקה לעשן, אבל איך עושים זאת? איך מבקשים?
 "חברה", פנה רודי אל האשה במאור־פנים, "לו עישנת פחות היית חוסכת לך אולי עשר שנות חיים, ואולי יותר".

האשה הצעירה הקדירה פניה לכהרף־עין. כנראה לא אהבה התערבותם של הבריות בעסקיה, מהגם שהערתו של רודי הוציאתו, כפי שניכר בעליל, מעולם של הירהורים שהיתה שקועה בו. היא פתחה פיה להשיב משהו (אלוהים, הירהרה ברטה, אל־נא תהיה זו תשובה צברית מסוג: "מה איכפת לך?" או "שב בשקט ואל תתערב בעניינים של אחרים") אך סגרה אותו מיד לאחר שסקרה במבטה את הדובר ואתה, את ברטה. ארשת־פניה נתרפכה. "בוודאי מתעורר יחס של דרך־ארץ אלינו", אמרה ברטה לעצמה באבק גאווה. "אנשים שעמלם והגינותם מופגנים בחיצוניותם; לא פאר ולא הדר; נקיון ופשטות בלבוש ופנים חרוש־קמטים, פרי עבודה נאמנה". אותה שעה שכחה את חטיטויה ותלאותיה, שכחה את החניץ המפריד אותה ואת אחיה משאר בני־אדם, וחשה עצמה חלק מאותם אנשים אשר בצעירותם קיימו בגופם מצוות עמל־כפיים ובמרוצת השנים נתגלגלה תרומתם לציבור העמלים־בפרי־רוחם.

"שנה פחות, שנה יותר, מה־זה־משנה?" ענתה האשה הצעירה בנימה של היתול והפנתה ראשה לחלון כמבקשת לשים קץ לשיחה.
 "סלחי לי שאני מפריע לך", אמר רודי. "אבל אם אין זה משנה, מוטב שנה יותר מאשר שנה פחות".

האשה הצעירה החזירה ראשה ובארשת של מי שמשלים עם מציאות שאין־מנוס־ממנה הכשירה עצמה לשיחה.
 "ומה בדבר ההנאה?" אמרה.

רודי השמיע משהו בלטינית וצחק.
 ברטה גיחכה ללא קול. הגה שוב מפגין הוא את השכלתו. מיד התחרטה על מחשבתה. "ודאי קנאה היא זו המסיתה אותי להירהורים קטנוניים כאלה", ייסרה את עצמה, קנאה על שלא הגעתי אני להשגיר".

"לצערי אינני יודעת רומית, אבל אני מבחשת את פירוש הדברים", אמרה הצעירה. "בעברית אפשר לומר: 'אכול ושתה, כי מחר נמות'."

ברטה היתה מרוצה מן השיחה שהחלה להתפתח. משהו כללי, חשבה, בלי כל נימה אישית, ורודי תהיה לו הזדמנות להפליג לתחומי החשיבה החביבים עליו כל-כך. בינתיים אולי יסיח דעתו מן עישון. ברטה החליטה לומר אף היא דבר. נעים היה לה לשוחח עם אדם שאינו יודע מאומה על עברו של רודי ויכול הוא לראות בה ובאחיה אנשים ככל האדם.

"בגילך קל לך לזלזל בשנים. אנחנו איננו יכולים להרשות לעצמנו את הלוקסוס הזה", אמרה.

"לא דווקא, אתם אנשים במיטב השנים", ענתה הצעירה.

ברטה הציצה ברודי וכאילו השתקפה צורתה בצורתו. רודי נראה זקן מפפי גילה, הירירה; פנים מוארכים ושדופים; לחיים נטולות-צבע; שפתיים חיורות, כחולות כמעט, מכווצות בחריצים קטנים; מצח חרוש קמטים המתלכדים ליד שורש-האף בשקע יחיד שמטביע בפנים מבע של אבדן וצער. בהיסח-הדעת העבירה ידה על שורש-אפה שלה. אצבעה חשה בקמטיה-היא והרוח הניפה למול עיניה קווצה משערותיה הבהירות שהועם ברקן.

"את מנומסת מאד", אמר רודי. "נעים מאד להיפגש עם אדם מנומס מילידיה-ארץ. את ילידת-הארץ, לא כן?"

"כן", ענתה האשה הצעירה, נפגעת מעט. "האם כה נדיר הוא לפגוש באדם מנומס מילידיה-ארץ?"

"לא רצייתי לפגוע בך חלילה", אמר רודי בלהט. "אני אוהב מאד את ילידיה-ארץ. אנחנו, יוצאי גרמניה, אולי אפילו מגזימים קצת בנימוסים. בעצם אני מתכוון לא לילידיה-ארץ אלא לבני הדור הצעיר. אנחנו היינו מתחשבים בזולת. היינו משתדלים לראות את הזולת תמיד נגד עינינו. ועכשיו, הדור הזה, האגו זה הכל. סלחי לי, אני כמובן, אינני מתכוון אליך. באמת אינני מתכוון אליך."

"אני, אם מותר לי להעיר, הייתי נמנעת מהכללות", אמרה האשה הצעירה. "כאז כן עתה היו, ויש, אנשים שנותנים דעתם לזולת, ויש אנשים אנוכיים. בני-אדם לא נוצרו בדפוס אחד. לא, אני לא הייתי מכלילה", סיימה מהורהרת.

"אולי באמת לא טוב לעשות גנרליזציה, ובוודאי שאינני מכיר את כל בני הדור החדש במידה שאוכל לומר עליהם שכולם מטריאליסטים ואגואיסטים. אבל מספיק מה שאני מכיר; אני אומר לך — מספיק! האם אינני צודק, ברטה?"

"מה אני יודעת?" אמרה ברטה ללא השתתפות. לגופו של ענין חשבה כמו רודי. וכי איך יכלה לחשוב אחרת? החשוב ביותר בעיניה נעשה היום קל-ערך והמעורר את התלהבותה — נושא זילזול וציניות. אך לא זה העסיקה עתה. כאשר אמר רודי: "אני אומר לך — מספיק!" קפא דמה בעורקיה. הנה-הנה צפויה ההתלקחות המופרת לה כל-כך, אקדמה להתמוטטות; נדמה לה כאילו אורב איזה שטן זידוני אי-שם ומחכה לפירצה שתתגלה ברודי כדי לתדור לתוכו וללבות בו את החימה. כי רק

כך ולא על דרך ההגיון יכלה לתרץ לעצמה את התפרצויות חרונו הפתאומיות. הדבר היה קורה אגב הערה תמימה ביותר, בענין חסר כל ערך; איזו מלה מקרית, איזה מעשה שיגרתי ופשוט. ברגע זה, נוכח האשה הצעירה המדברת לתומה, בלא שתשקול כל מלה היוצאת מפיה, חשה ברטה שנמאסו עליה עד-בלידרי הדריכות התמידית, החשש המציק ללא הפוגות, הדאגה שאינה מרפה ממנה. "לו נעלם מחיי הייתי נושמת לרווחה", הירהרה, בלי שתמסור דין-וחשבון לעצמה מה משמעות המשאלה הזאת. "הייתי ככל האדם, משוחררת מן השותפות הנצחית עם איש בלתי-מאוזן, מתערבת עם הבריות בטבעיות ובפשטות, בלב קל". האכזבה המרה על שתקוותה להחלמתו המלאה של רודי נתבדתה מצצה ממנה את כוחותיה ושוב לא יכלה עתה לעמוד על המשמר. בייאווה הניחה לשיחה שתתגלגל לה בלא שתנסה להטותה לאפיק אחר.

"הנה, הירידה מן הארץ", המשיך רודי. "יורקים לתוך הדלי ששתו ממנו, שקודמיהם העלו אותו למענם מן הבאר בזיעת-אפם, בועטים במזוכח".

"הוא כבר מתחיל לקפוץ מענין לענין", חלפה מחשבה בראשה המעונה של ברטה. אולי הרגישה האשה הצעירה שמשוהו אינו כשורה, ואולי לא הלך לבה אחרי ויכוח מסוג זה, מכל-מקום על דבריו האחרונים של רודי לא הגיבה ותחת זה קראה: "כמה יפה הים! באיזו בהירות רואים אותו היום".

אכן, מראה הים הרחוק, מן הפיסגה שאליה הגיעה המכונית, לא רק בהיר היה אלא חריף ועז באור-השמש המסנוור. ההרים, אשר צלעותיהם גבלו לפירצה שמבעדה נשקף הים, יקרו בצבעם החום והבליטות שעליהם הזדקרו ברורות וחשופות ללא צל מרפך.

"נהדר, נהדר", קרא רודי ועל פניו התפשט מבע אושר רוגש. "אנחנו העירוניים כמעט איננו רואים את הטבע ביצירתו הנפלאה, בגילוי המאיר והחזק, והשמש הזאת, השמש החושפת את הכל!"

"ואני חושבת שיש במראה לא מעט אכזריות", נפלט מפיה של ברטה. היא לא רצתה לומר משהו שיוכל לגרות את התנגדותו של רודי, בכל לבה ביקשה שהשיחה תגוע אחרי שראתה כיצד עלולה היא להתפתח, אך במר-לבה התפרצו המלים לצאת. בעצם כאילו אמרה בזאת שהכל, ולא הנוף דווקא, אכזרי וחסר-רחמים. וכי לא אכזריות היא שכל הווייתה משועבדת לחרדה לאחיה זה, עד שאפילו אינה יכולה לתת דעתה על הנוף כמו שהוא. להתמכר ליופי וליהנות סתם-כך, ללא הירהורי-משנה, מזיוו של עולם? אכן, הירהורי-משנה! כבר מתגנב לו הירהורי-משנה ומציק: ולולא האח, מה היה לה בחייה, מה? הנה, כאשר תקפה את רודי מחלת-הלב לפני כמה שנים, הלא חשך עליה עולמה למחשבה שיאבד לה!

בעל-הזקן מן המושב הקדמי הפנה פתאום את ראשו ורטן: "מדברים יותר מדי". אמר, השיב ראשו, וחזר לשתיקתו.

רודי חיך, ניפנף בידו והשמיע הברה של ביטול וויתור מתוך טוב-לב, כמי שאומר: "מה מבין זה בכל אלה?"

רודי להמן : קטע מפסל במלון דן

בברטה נעורה התקוה שהתלקחות לא תתרחש. אולי באמת יהיה שקט עתה. ודאי ידע הרופא מה הוא אומר כאשר הבטיח לה שהכל כתיקנו עכשיו. קצת הלאה משם, בצד הדרך, עמד נער קטן, מוהם מאד, ליד עגלת־עץ זעירה, ומכר צברים.

"אם איש לא יתנגד", אמרה האשה הצעירה, "הייתי מבקשת מן הנהג לעצור רגע שאוכל לקנות מעט צברים".

"באמת כדאי", אמר אברך־המשי נלהב.

"בשום אופן אינני מסכים", קרא ברוגזה בעל הכינור. "יש לי חזרה בדיוק בשעה שתים־עשרה ואני כבר מאחר".

"דבר גדול, חזרה", אמר אברך־המשי בביטול. "בחום הזה רוצים אנשים להרטיב את הפה והוא — חזרה. אפשר לחשוב שאם לא תספיק לחזרה יתהפך העולם!" "אני מציע לך לא לדבר על עניינים שאינך מבין בהם", נעלב בעל הכינור. "וחוץ מזה, זכותו של כל בוסע לדרוש שלא תתעכב המכונית בדרך בשביל שטויות. ובכלל, העולם לא יתהפך גם בלי..." הבחור לא סיים את דבריו אך שלח מבט קטלני בפיאותיו של אברך־המשי.

הלו קרא בריתחה: "גמור מה שאמרת, נו, רק גמור מה שהתחלת להגיד, ואני..." "אם לא יהיה פה שקט", אמר הנהג, אדיש בתכלית, "אני עוצר את המכונית ומחכה לי, מבוסס ח'אלס, עד אחרי כל החזרות והכל. ובחיי, קר לא יהיה".

"הוויכוח מיותר לגמרי", אמרה האשה הצעירה בשלוה. "את הצברים הפסדנו בין כה וכה. איפה אנחנו — ואיפה הם!"

החיייל, שישן כל הדרך, התעורר, זקף עיניים ילדותיות בנוסעים מאחור ושאל מבוהל:

"מה, מה קרה?"

"כלום", אמר הנהג. "החום קצת שיגע את האנשים. עכשיו כבר התעיפו ואתה יכול, חפוב, לישון לך בשקט".

"חברה", פנה רודי לאשה הצעירה, "אני מרשה לעצמי לשאול אותך שאלה משום שמבחינת הגיל אני יכול להיות אפילו אבא שלך: האם אינך סבורה שכך אנו מסייעים להתפשטות העבריינות בקרב הנוער?"

"אינני מבינה", תמזה האשה הצעירה.

"בזה שאנו קונים אצל התינוקות האומללים הללו, בזה שאנו כאילו מאפשרים את שרנסתם בדרך זו, בזה שאנו מאפשרים להם קיום עלוב בקניוטינו אצלם, אנחנו איננו דוחפים אותם ואת ראשי הציבור למצוא פתרון לפרובלימה וכך אנחנו משתפים את עצמנו בפשע", אמר רודי בלהט עצור.

"אה, עכשיו אני תופסת" אמרה האשה הצעירה. "אתה מתכוון לילד של הצברים. בכלל שכחתי את הענין הזה; כולם שכחו".

"זו הצרה!" קרא רודי. "שוכחים ונותנים לעניינים להידרדר במדרון. אני בטוח

שגברת נבונה ואינטליגנטית כמוך (וארשה לעצמי לומר — נאה), לו נתנה לבה לדבר לא היתה מסייעת להתפשטות הנגע."

ברטה הסמיקה כולה מבושה וגרונה נשתבק לשמע הפלגותיו של אחיה. ברגע זה היה לה רודי כאבר חולה בגופה האבר כואב ומציק. אם יסולק תהיה הרווחה. "אבר נגוע מנתחים", אמרה לנפשה. כדי רגע נלפת בה לבה מאימה בזכרה שניתוח אף קוטל לפעמים, קוטל את הגוף כולו. היא לא הרחיבה מחשבה זו שכן הצורך להטות את השיחה דחה מפניו הכל. להפסיק את השיחה לא קייתה כלל. דרך דיבורו של רודי עתה (לא עצם הדברים שאמר אלא דרך דיבורו) מזכירה מאד מקרים קודמים. אי־אפשר להפסיקו אלא אם כן נס מתרחש ושטף הדיבור מידלדל מאליו. פעם אפילו הצליחה, הודות להערה מקרית שלה, לחולל תמורה בהלך־רוחו ומהתלהבות קדחת־נית עבר לשובבות קלה. אלוהים, התפללה בכל ישותה, תן רעיון בלבי, הברקה. "רודי", אמרה כדבר אל ילד, "לגברת פשוט התחשק לאכול צפרים והיא לא חשבה על הפרובלימה אלא על הצמא."

"לא", אמרה האשה הצעירה. "נכון שהייתי צמאה, אבל חשבתי גם על הילד. איך, לפי דעתך, יקיים את עצמו? ההשקפות טובות ויפות, אך בהן אי־אפשר לפרנס שום איש. עד שיבוא המשיח ונוזפה לעולם־שכולר־טוב ימות הילד עשר מיתות־רעב". "אבל איך להביא את המשיח, את הגאולה?" קרא רודי בהתרגשות גוברת והולכת. "סדום אנחנו, סדום שאין בה אף צדיק אחד להציל את..." "אני..." נכנסה האשה הצעירה לתוך דבריו, אך ברברגע דרכה ברטה על רגלה בכוח להשתיקה.

"רודי, הירגע, אני מבקשת ממך, הירגע", התחננה אובדת־עצות. פתאום נתפרכמו פניו של רודי והוא הסתער על אחותו בשצף־קצף, בגרמנית: "להירגע, להירגע! תמיד — להירגע! כאילו חית־פרא אני, או גרוע מזה — מטורף! כל דבר שאני מוציא מן הפה, מיד את משתיקה אותי; ועוד בפני זרים. בהרגעות שלך את הופכת אותי למטורף באמת. ומה בכלל את מתערבת? מה את מבינה? אי־אפשר לסבול עוד. את... את..." הוא היה חיוך כולו. שפתיו רטטו והזיעה כיסתה את כל מצחו. ידיו תפסו את חפיסת הסיגריות ומעכו אותה הלוך ומעוך.

האשה הצעירה פערה פיה ומיד סתמתו בכף־ידה. אם הרגישו יתר הנוסעים במתרחש אי־אפשר היה לדעת. איש לא הסב ראשו להביט. רק החייל שנרדם שנית נעור ובבת־אחת הסתובב אחורה. אך מיד שב למצבו הקודם, מביט נכחו. ברטה לא הוציאה הגה מפיה אלא החלה להחליק על זורעו של רודי. כך עשתה עד שהפסיק למעוך את חפיסת הסיגריות. עתה כבר לא רטטו השפתיים אבל החירון לא סר. מהתרגשותו לא נותר מאומה. פניו לבשו עייפות גדולה, מעיניו ניטל הברק. הוא פנה שוב לאשה הצעירה והעלה על שפתיו בת־צחוק קלושה, כמצטדק. "אינני יכול לראות בצערם של הילדים האלה — לכן זה כך", אמר בקול לזה. "כן", מילמלה האשה הצעירה.

שוב החלו ידיו של רודי לטפל בחפיסה, ונדמה שביקש להוציא סיגריה אך אצבעו-
תיו רעדו כל-כך עד שהנייר נקרע והסיגריות נפלו והתפזרו על הרצפה.

"הם שוברים את לבי", הגה בקושי. "הם..." ובעוד המלה בפיו קמו עיניו בפלצות
וראשו צנח על ברכיה של ברטה.

"רודי, מה יש לך? רע לך? אתה רוצה שנעצור? רודי, רודי", נזעקה ברטה. היא
נטלה את ראשו בידיה. "רודי, הבט עלי", החלה לבכות. "הבט עלי, רודי שלי". לא
נותר בלבה מאומה מרגש הזוועה נוכח טירופו, מן הרצון להשתחרר ממנו. אהבה
גדולה אליו הציפה את לבה ופחד, שאת טעמו לא העזה לגלות לעצמה, כמו הקפיא
את כל ישותה.

"נהג, עצור", קראה הצעירה. "פה איש התעלף".

הנהג עצר מיד. החייל, אברך-המשי ובעל הכינור קמו בו-ברגע וכהרף-עין הוציאו
את רודי החוצה והשכיבוהו בצד הדרך. ברטה כרעה לידו.

"רודי, אולי תשתה משהו? לא טוב לך? מה קרה, מה קרה?" התיפחה.

רודי שכב בעיניים כבויות כמווגגות. שפתיו פתוחות קמעה ושיניו בולטות כשל
בעל-חיים הרוג.

המזוקן ירד אף הוא, תפס בידו של רודי ומישש את דפקו. עד-מהרה הרפה ממנו
והניף ידו כמי שאומר "ברכה לבטלה".

זנהג אמר: "מוטב לא לחכות. הכניסו אותו לאוטו ותיכף לעזרה-ראשונה".

הבחורים נשמעו, השכיבו את רודי על הספסל האחורי וברטה ישבה למראשותיו,
מחזיקה ראשו על ברכיה. יושבי הספסל הקדמי הצטופפו ופנו מקום לאשה
הצעירה.

"מוטב שתסע לבית-חולים. יש בית-חולים קרוב. נדמה לי שבעזרה-ראשונה לא די",
אמרה.

בעל-הזקן לחש לה: "שום דבר כבר לא יועיל. אני רופא. לא היה צריך לדבר כל-
כך הרבה".

אחר התכנס בתוך עצמו ולא התערב עוד במתרחש.

האשה הצעירה הוציאה מנרתיקה צלוחית מייבושם ונתנה לברטה:

"השתמשי בזה", אמרה. "זה יקל קצת".

ברטה נטלה את הצלוחית כטובע הנאחו בקש-הצללה. בראשה נקלטו דבריו של בעל-
הזקן אך היא לא הבהירה לעצמה מיד את משמעותם. כאשר החלה להבינם בהכרתה
באה הצלוחית וטישטשה את רישומם. "אין זה מן ההגיון", תירצה לעצמה. "שהאשה
תציע לי בושם להשיב את נפשו של רודי אם אמנם... אם באמת... אם מה שאמר
האיש..."

"שמעתי שאתם מזכירים בית-חולים", שיסעה ברטה את מחשבותיה ואמרה בקול
יבש, כמדברת על משהו שיש לו תקנה, מנסה להתפתות ולהאמין, בעזרת הסדר
ענייני של התרחשויות, כי אכן יש כאן תקנה: "אם לא יימשך הטיפול זמן רב
תחפו לנו כדי שנוכל להמשיך בדרכנו?"

"גברת, כל מה שתבקשי נעשה", אמר הנהג כשהוא מגמא ארץ במהירות גדולה.
 "כן, אפילו שעות נחכה", אמר בעל הכינור.

הרופא רק הניד בראשו וברטה ראתה תבועה זו.

היא הסתכלה ברודי. הוא שכב על צדו וגופו הארוך דחוס על פני המושב הקטן
 מפפי מידתו. היה משהו חסר מתח בכל חזותו, חסר הפעלה פנימית. כשם שהניחוחו
 כך שכב, ללא שמץ שינוי בתנוחתו.

ברטה התנערה מפל האשליות. מראהו של רודי, דברי הרופא תחילה ותנודות ראשו
 עתה, הבהירו לה הכל. "ואת הבושם הגישה האשה לי", חלף הירהור בראשה,
 "בשבילי וכלל לא בשבילך". היא שמטה את ראשו של אחיה מידיה, עצמה עיניה
 והטילה את פלג־גופה העליון אחורה, אל משענת המושב.

החייל, כאילו עיניים היו לו בערפו, הוציא אי־מזה מימיה והגיש לה בהושטת יד
 ארוכה.

"שתי, גברת. יהיה לך יותר טוב, באמת יהיה יותר טוב. אולי את רוצה לימון?
 יש לי".

עם כל תחושת האבדן שירדה עליה, עברה גל של חמימות נוכח ההשתתפות הפנה
 והתמימה של האנשים הצעירים בצערה. כך, בעת שהם כולם מצויים במונית,
 לשעה קצרה, מלפד אותם האסון ואין היא ערירית בעולם. היא פקחה עיניה מעט
 ובצל־החיוך שהעלתה על שפתיה ביקשה להביע את הכרת־הטובה שרחש לבבה.

עתה כבר הגיעה המונית לבית־החולים. האשה הצעירה ובעל־הפיאות שלידו ירבה
 יצאו ראשונים ותמכו בברטה בצאתה. "נוכח האסון נכון אפילו אברך־המשי לשכוח
 את עקרונותיו ולתת ידו לאשה", חשבה ברטה ובעצמה תמהה איך יכלה לתת
 דעתה, במצוקתה הגדולה, לפרט זה.

מבית־החולים הופיעו בהולים נושא־אלונקה, הניחו את רודי על המיטה הנעה ופנו
 לתוך הבנין. רטט מכ־רגל ועד ראש חלף אותו, היבהוב אחרון בטרם יכבה.

ברטה לא ליותר את האלונקה. היא צנחה על ספסל שהיה מוצב ליד הבנין וגופתו
 המתרחקת של רודי היתה לה כדמה הניקז וניגר עד אשר יכלה.

נוסעי המונית עמדו בקבוצה במרחק־מה ממקום מושבה, נבוכים, מבלי דעת מה
 יעשו. היא כבר נשרה מתוך אותו ציבור קטן, שרק לפני רגע חשה עצמה חלק
 ממנו.

שני אנשים שמזוודות בידיהם ניגשו אל הקבוצה ושאלו: "אתם נוסעים מכאן? יש
 שני מקומות פנויים?"

איש לא ענה.

"מי הנהג? יש מקומות?"

הנהג פנה אליהם מבולבל: "הנהג? אני הנהג. כן, מה יש?"

"בפעם השלישית — יש שני מקומות? אתם נוסעים העירה?"

"בעצם כן, נוסעים. שני מקומות אמרת? שני מקומות?" הנהג שקע כדי־רגע בהי־
 הור. "יש שני מקומות", הודיע לבסוף. "מה לעשות? ככה זה בחיים! נו — נסע".

"רגע אחד", אמרה הצעירה, רצה אל ברטה, לחצה את ידיה בחום והלכה לה. האנשים כולם, החדשים והישנים, נכנסו למכונית, וזו נעלמה עד־מהרה. ברטה נשארה יושבת יחידה על הספסל. השמש קפחה על ראשה בכל עוז וזבובים החלו להיטפל אליה. היא לא הגיבה. קור הריקנות הגדולה מילא את כל חלל פנימיותה, החלל שהותיר אחריו רוזי במותו.

חמוטל בר יוסף : במסיבה על הגג

סליחה, עוד כמה סבובים?
ראשי סתחר. מתני צבים.
איגני מן הרקדנים המשפחים.
סלק ידיך ממתני הלחים.
המות ברור לי יותר מן הסיים.

האם את עומדת עקשיו?
קולך, כמדומה לי, רסק וקרב.
אם תרצי ואם לאו
אני מסתובב ושורק
ונושם ונושף ובורח ושב.

אשה בעיר

אשה הולכת עם שקיצה ברחוב רועש
עובר ושב שורט את כוכצה באישוניו
שני צנפים של צץ יבש
משפפים גפרית על דפן הסמה
הרוח משחק באש מאחורי הוילונות החרוכים
שני פרסחים על קצות האצבעות
צורחים לראות לראות צד
שהאשה נותנת גפרורים לכל אחד
ועד

שהגגות נושפים צשן מארבות צינים ציפות
מנשפים והצופים צופים כיגד הרוח מחזיר באנתה
צשרים קסמים שרופים לכובע מרצע
ברחובות מתפתמים לאט
ומכסיפים קבת אחת.

תיאודור התלגי : שיבה למונפלייה

קדמו לה לשיבה זו שיבות אינספור — בחלום, במחשבה, בתעוועי־געוועים. אלו רבו ותכפו כרבות שנותי, עד כי בפרק־חיי האחרון שוב לא הרפו ממני. כל־אימת שחשבתי על נסיעה לאירופה, ראיתי עצמי שב אל אותה עיר שטופת־חמה בדרומה של צרפת, השוכנת בשפלת לאַנגדוק הצחיחה ואל חוף הים הסמוך אינה מגיעה, ואף מורדותיהם של הרי הסוּונים אינם נראים משם אלא כצלליות של כחול רחוקות־מגע. לא ים לה ולא הרים ולא יפעת נוף כזו שנתברכו בה אחיותיה בחוף־התכלת מעבר משם לשפך הרֶן, ושום דבר ראוי־להיזכר לא אירע לי בה באותה שנת ילדות שלוה שביילתי בתוכה — ולמה שבה אלי תמונתה מקץ שנים כה רבות, ולמה חזרה ופקדנתי בעצמה כה רבה, גוברת והולכת?

מענה על שאלות אלו לא ידעתי, ואיני יודע גם עתה, אחר שהלכתי לפי קול ערגוני וחזרתי למונפלייה. רק זאת יודע אני ידוע היטב, ידוע העמק: שעתיים אלו שעשיתי במונפלייה אחר שלוש־ימים־חמש שנות היעדרי ממנה, שעתיים אלו שבין בוא הרכבת ממארסיי לבין צאת הרכבת בחזרה למארסיי, מילאוני אושר גדול עד לדמעות.

*

כמעט והיה הדבר נשמט מידי. עם בואי לפאריז נראתה לי מונפלייה רחוקה שבעתיים מכפי שנראתה לי בכמיהותי הירושלמיות. ימי מלאים עיסוקים־שבתפקיד, דפי הלוח נושרים במהירות מדהימה וכל דף גדוש פגישות וכיוצא בהן עניינים — וכיצד תעלה על דעתך המחשבה לברוח מכל אלה אל מחוץ־החלום שהנסיעה אליו ברכבת המהירה אורכת יום תמים, והנסיעה והשיבה גם יום גם לילה? וכבר עלה ואחו בי החשש כי אצא מצרפת ואעזוב את אירופה ואל קרית ערגוני לא אגיע, וכי אשוב לטוות את חלומי ממרחק ארצי, ועתה קרוב החלום כל־כך שאם לא אשיגנו לא אסלח לעצמי לעולם על שבגדתי בו בשל דברים־שבהקיצ.

מכל־מקום, יומיים לפני מועד הפלגתה של אנייתי מנמל מארסיי באתי לעיר ניס. ניס (שדוברי העברית נוהגים להגות את שמה ניצה, כנוסח לשון איטליה) עיר מפורסמת היא ביפיה, ים למרגלותיה ולמראשותיה הר, ומן הים אל ההר עולים ומטפסים רבדים של שכונות וכל שכונה נאה מחברתה וכל רובד ירקו רענן משל רעהו והפתים מרובי־הדיוטות כחווילות עטורות־הגנים עוטים מדשאות וערוגות־פרחים, וההר הירוק משתקף במראַת הים הכחול ונהנה מיפעת בבואתו, והים שולח לטיפות של אדווה אל חוף הטיילת שמלונות־הדר סדורים לארכה. באתי לניס וזכרתי את חדשי שהותי בה לפני שלוש־ימים־ושש שנה. בהאפיר הדימדומים

ומלאכת יומי מאחרי, עליתי בחשמלית לרובע סימא אשר במדרון ההר. שם גרתי עם אמי בעודי ילד ועתה ביקשתי לחזור על עקבות ילדותי. זכרתי את המלון כי "אלהמברא" שמו, זכרתי את גינתו הנאה ואת השדרה ממנה נכנסים בשער הגינה. משנכנסה החשמלית אל מבוא השדרה ירדתי, כי מכאן רציתי לעשות דרכי ברגל, לטבול בעולם־ילדותי האבוד, לראות את הבתים שידעתי ומראיהם נשכח מלבי, להגביר את מתיחות ציפייתי אל המקום ממנו ייגלה לי שערו של גן המלון.

השדרה העולה שקטה היתה, שטופה אור סגול של אחרית־בין־ערביים, ומלבד טירטור מנוען של מכוניות שעברו, מהירות אך נדירות, לא נשמע בה קול זולת קול צעדי על מרצפות המדרכה. הנה שערו של גן "אלהמברא". הנה גם שם, ברום, בין עלוזה האמירים, קירותיו המלבינים של הבית והצריחים המצעצעים את גגו בחיקוי של סגנון מאורי ומהם בא לו שמו. הכל כשהיה לפני שלושים־ושש שנה, להוציא דבר אחד. משמאל לשער הגינה תלוי שלט המסביר כי רכוש פרטי הוא זה וכי הדרך המוליכה אל תוכו לא נודעה אלא לכלי־רכבם של דיירי הבית. צר היה לי על הסייג שסייגו בו אנשים זרים את הכניסה לעולם ילדותי, אלא שמשום־מה לא ראיתיו כלל כמציב גבול לי עצמי ונכנסתי אל התחום האסור ועליתי בשביל הצר המקביל לדרך־המכוניות והכרתי את ריחות־הניחוח של ורדי־התה הכתומים על שיניהם המטופחים ואת הספסל הירוק בסיבובו האחרון של השביל ואת הרחבה זרועת־החצץ שבמעלה הדרך, ועמדתי מול הבית ונשאתי את מבטי אל הגוזזטרה בקומה השניה, שהיתה גוזזטרת חדרי לפני שלושים־ושש שנים ומאז לא ראיתיה.

איש לא היה ברחבה, איש לא עמד בחלונות הבית. להיכנס פנימה שוב לא הרהבתי עוז שהרי השלט בשדרה אומר בבירור שאין הבית משמש עוד מלון ומן־הסתם הפך בית־דירות כמלונות רבים ברובע סימא. שפשט, כך שמעתי עוד קודם, את צורתו משפכר־הימים, צורת רובע נופשים ואורחים, ולבש צורה של שכונת־מגורים שקטה לאמידים מבני־המקום.

עמדתי לפני הבית שהשיבה אליו אסורה עלי עתה וזכרתי את שערה הזהוב ואת יפיה של אמי שאתה גרתי בו וראיתי את עצמי בן־השבע משחק על המדשאה הסמוכה ויורד־דוהר במהירות ב"קורקינט" במורדה התלול של הדרך עד לשדרה (וזכרתי נפילה שנפלת באחת הדהרות האלו ופצע שנפצעתי בגללה בכרפי השמאלית וצלקת שנשארה בה עד היום, והיא ראייה יחידה להייתי כאן אז ולשובי לכאן עתה) ואחר ראיתי עצמי יוצא משער השדרה והולך אל איזה מרחק גדול ומבעית, וראיתי עצמי אוהב ושונא וחולם וחובק זרועות־עולם ונרמס וקם וממשיך בהליכתי ושב ומגיע כחלוף שלושה תריסרי שנים עד לרחבה זרועת־החצץ שבכניסת "אלהמברא".

ריחוש של צעדים בחצץ — קול ראשון בסביבה לאחר שעה ארוכה מאד — השיבני ממסעות הירהורי. אשה קרבה במעלה הדרך שמאחרי. כבת שלושים היתה, גבהה דקת־גזרה, עיניה אפורות ושערה בהיר. ביד אחת אחזה ברצועתו של כלב חסון

וברגז, וידה השניה נתונה לה מאחרי גבה. כיון שעמדה לידי, שאלתיה מתי הומר המלון אשר בכאן בבית פרטי. הביטה בי תוהה ונתמהת, ואמרה: "לפני שנים רבות, רבות מאד. אינני יודעת בדיוק מתי. אני עצמי אינני זוכרת את הבית הזה כבית־מלון. רק מסבתי, הגרה אתנו כאן, שמעתי כי אמנם היה כאן פעם בית־מלון. מדוע אתה שואל?"

סיפרתי לה. תחילה לא הגיבה, כאילו לא שמעה את תשובתי, רק הביטה בי, עודה תמהה ומתפלאת. אחר חייכה חיוך חיוריין ושאלה, ויותר מששאלה אמרה: "עליה־לרגל אל הילדות? עליות־לרגל שפאלו מסופנות הן, מסוכנות ומיותרות..."

ושוב לא חיכתה לתשובתי ולא עמדה עוד על ידי והלכה לה עם כלבה ונעלמה בתוך בית ילדותי.

סגול הדימדומים הארוכים האפיל והשחיר קמעה ואני נותרתי לבדי ברחבה הריקה אל מול המלון שלא־היה־עוד וחשתי בדידות שכמותה לא חשתי מכבר, והבדידות היתה בלבי ובעיני ובפי ובידי שנעשו מיותרות פתאום ומיותרות. אז זכרתי את מונפלייה וידעתי כי למחרת היום אסע לשם, כשם שנסעתי שמה מעיר זו וממקום זה לפני שלושים־ושש שנים. זכרתי את מונפלייה כדרך שבשעת עצבות זוכרים אהובה שניטשה ועתה כמהים אליה כמיהה עזה — חרף הנטישות והבגידות והזניחה.

למחרת השכמתי אל בית־הנתיבות ועליתי לרכבת שפניה למונפלייה. כיון שישבתי ברכבת זו וידעתי בביטחה כי נוסע אני למחוז־חלומותי, אחזנתי תחושה משונה, ספק מתיחות של הליכה־אין־מוס־ממנה אל ייעוד ספק רוגע של החלטה־שמעבר־להיסוס. מחמת אלה לא נתתי דעתי לא על הנוף שמעבר לשמשות הקרון ולא על האנשים שנסעו עמדי בתא ורק בנוף אחד הירהרתי ורק בסוג אחד של אנשים, בנופה של העיר אליה נסעתי ובאנשים שזכרתי את שמם ואת מענם בה לפני שלושים־ושש שנים. פתאום נפל עלי פחד גדול: שמא כל אותו נוף עירוני אינו כי אם פרי חזיונותי? וכי יכולה מפה של קרת להישאר חקוקה נאמנה בלבבו של נער בן־שמונה, שלא חזר אליה מאז? אולי כל אותם שמות של רחובות, כיכרות וגנים, שמותיהם גם צורתם, כפי שהם במחשבתי, רק מחשבותי וחלומותי קבעום, ועתה ארד מן הרכבת והנני בעיר זרה, וההבדל בין העיר כמר־שהיא־באמת לבין העיר כמר־שהיא־בהזיותי רק יצערני, כי אראה בניתוץ ערגונותי וידעתי כי במו־ידי ניתצתים?

הספקות גברו וכירסמו בלבי יותר ויותר עד שאמרתי בלבי, עתה אשים את חלומותי במבחן. מדפטר־מכתבים רחב שהיה בתיקי תלשתי דף אחד, הנחתיו על כריכתו הקשה של הדפטר והחיליתי לצייר את מפת העיר מונפלייה כפי שנשתמרה בזכרוני מאז ימי שהותי בה. כל רחוב שזכרתי את שמו כתבתי את שמו בין קווי סימון זרחוב, כל רחוב ששמו נשכח מלבי הושם על המפה בדמות שני קווים מקבילים

ריקים מפתובת. על גב הדף רשמתי את שמם ואת מענם של האנשים ששמותיהם ומען בתייהם נשמרו בלבבי: את שמה של מרת קונקט ברחוב עושיה-המחטים מספר עשרים-ואחד; את שמם של הגברת והאדון רולאן, ברחוב האומה מספר אחד-עשר; ולבסוף את שמה של זו שאת תווי פניה נשאתי עמי משך כל השנים הרבות האלו: את שמה של מרת מרגריט וילה ברחוב לדרור-רולין מספר שבעה-עשר.

עד שכליתי את מלאכת ציור המפה ורישום שמות זכורים והנה תכונה סביבי והאנשים קמים ממושביהם ואיש העובר בפרוודור הקרון אומר לבנו הקטן האוחז בידו: "הנה מונפלייה".

לבי-כסילי, לבי-אווילי, מדוע אתה פועם כל-כך? מדוע כפות-רגלי אינן נוגעות במדרכה אלא מרחפות מעליה, כמו הצמיח רחוב זה, המוליך מתחנת-הרכבת אל כיכר-הקומדיה, כמו הצמיח רחוב ראשון זה של מונפלייה כנפיים לכתפותי? מדוע נע אני בתוך העיר הזאת כנוע אדם בחלומי, לבי פעמים ורגלי ריחוף ולגופי אבד משקל כבאותם הסיפורים של נווטיה-החלל או כבאותן האמונות על התפשטות-הגשמיות, וגופי כמו איננו עמי כאן ואני משקע את אצבעותי בבשר זרועי לחוש בו, לחוש בי?

הנה משרד של בנק, הכסף הצרפתי שעמי הולך ואזל, המעות שבכיסוי לא תספקנה לרכישת כרטיס-רכבת לנסיעת-בחזרה למארסיי. הנה אפוא משרד של בנק. עם שאני מוציא מארנקי שטר של ארץ אחרת להמירו במטבע צרפת, פוגעת ידי במפת-העיר שציירתי ברכבת. הפקיד שנתן לי את התמורה רואני עומד ומשתהה מולו מעבר לאשנב מזה. הוא רואה אותי ועיניו שואלות לשאר מבוקשי. אומר אני לו: אדוני, טוליגא פיסת-גייר זו שאדם שנקרה עמי ברכבת רשם עליה את רחובות העיר הזאת. זר אני כאן, האם נכונה המפה הזאת, הנאמנה היא? נוטל הקופאי את פיסת-הגייר התלושה מדפטר מסעותי, מתבונן בה וקורא בה, אחר נושא את מבטו אלי ומתבונן בי ודומה עלי שהוא קורא בי, וחוזר וקורא בתרשים וחוזר ומתבונן בי וחיוך של תמיהה ניצת בעיניו, עד שהוא מכעע ואומר, ספק אלי ספק לנפשו: "מוזרה המפה, מוזרה מאד".

ומפיון שאין מלה בלשונות-אנוש המעוררת בי גלים-גלים של אימה כאותה מלה "מוזר", ומפיון שכל-כולי נתון אני עתה בתחושת המוזר והמשונה המשנקת את גרוני ועוד מעט-קט תבקש לה שסתום בצווחת-פחדים, מרגיש אני איך עור גבי נסמר ואני כובש את קולי ושואלו: "מה מוזר בה במפה זו?"

"אגיד לך", עונה הפקיד וחוזר ומכעע וחוזר ומחייך לעברי. "אמרת כי מי שצייר מפה זו רק היום ציירה. ואף אמרת כי מי שצייר אותה, ברכבת למונפלייה ציירה. מכאן שאיש-מונפלייה הוא, הבקי ברחובות העיר ובשמותיהם, ואמנם נכון התרשים ומדויק ונאמן. רק דבר אחד יש בו, והוא המוזר: אותו רחוב ראשי בעירנו [וכאן הצביע הקופאי על קור-רחוב מעשה-ידי והקיש עליו באצבעו] זה זמן רב שאינו נקרא בשם הכתוב כאן. לפחות שלושים שנה חלפו מאז נקרא אותו רחוב על שם אחר. אני, שפן שלושים אנוכי, לא ידעתי עוד בשם ישן זה. רק לפעמים, זכור לי,

קוראים לו כך זקני־העיר, שעדיין לא נגמלו מן השם הישן ולא התרגלו לשם החדש. אם כן, איך קרה הדבר כי איש מאנשי מונפלייה, שרק היום צייר לפניך מפה זו, טעה טעות משונה זו? ושמה ישיש רשם את התרשים? אמנם, כתב־היד אינו נראה כשל ישיש. ואולי [וכאן שב הקופאי והביט בי, ונדמה היה לי כי עיניו קורצות אלי קריצה של גילוי־רוזים] צוירה המפה בידי מי שלא היה במונפלייה שנים רבות מאד ועתה הוא חוזר אליה והוא שהטעה אותך, אדוני, שלא במתכוון?

"כן", אמרתי. "אולי, יכול להיות", אמרתי והלכתי מאצלו.

*

הלכתי ובאתי אל כיכר התיאטרון, ששמה כיכר־הקומדיה והיא המכונה בפי בני העיר, מחמת צורתה, "הביצה". הכיכר היתה בהקיץ כשם שהיתה בחלומות־כמיהתי ובכרוני, אולי קטנה קצת מפפי שנשתמרה במחשבותי, אלא שתנועת המכוניות, שרבתה מאז מאד, באה וחיפתה על הבדל הממדים. לוח־המודעות של התיאטרון התנוסס במקום בו זכרתיו, בית־הקפה מעבר לבנין היה כשם שהיה ואף נוספו לו כיסאות ושולחנות כסויי לוחות־צבעונים על המדרכה שמבחוץ ומכונה לחליט־קהוה מהירה על הדלפק בפנים. שדרת־הבשורה־הטובה נפתחה מול בית־התיאטרון בפתחה הרחב עטור העצים הנושנים ונתמשכה היישר עד בנין בית־ספרי, שלא ידעתי אם עודו עומד במקום זה אם לא, מימין לכיכר שכנה אותה חנות כל־בו גדולה שאמי נהגה לערוך בה קניותיה ואני כרוך על־ידה.

שעה קלה גשתהיתי במדרגות היכל־הקומדיה לספוג אל נפשי את נוף הכיכר. אחר פניתי אל רחוב הלשכה, ידע את הדרך אותה עשיתי פעמים אין־ספור בחלומות יומי ובערגת לילותי. מדוע אין האנשים מתבוננים בי? האין עיני זורעות אור משונה על סביבותן? האין הילת־רוזים עוטרת את ראשי? כלום אין איש ממאות העוברים־והשבים נותן דעתו על אחד זר־ומוזר שבתוכם, על אחד נכרי המתהלך בחוצות עירם וכפות־רגליו אינן נוגעות במרצפות המדרכה אלא מרחפות מעליהן והוא מתנועע בחוך מחיצה של זוגית־חלומות שירדה עליו עם בואו לעיר ולא תמוש ממנו ותלפתהו בין דפנותיה הלא־נראים?

הנה קצהו השני של רחוב הלשכה. משמאלו עומדים ביתני השוק, מימינו נפתחת כיכר העיריה ובפינתה בית־הדואר. מבית־הדואר פסיעות מעט, ריחוק של לא־כלום, אל הסימטה הצרה והאפלה, סימטת עושי־המחטים. הבית מספר עשרים־ואחד פניו אל מוצא הרחוב, אל האור הבוקע מכיכר־העיריה. מרת קונקט אלמנה היתה, ישישה שבת־שער ופה לה חסוך־שיניים. אם אמצאנה, ודאי בת־מאה אמצאנה. גרם־המעלות ברלע אותי במחשך סמיך ובצחנה של עובש ישן ורקבובי. על דלת חדרו של השוער כתובת שאינה של שוער. כתובת רשמית של משרד עירוני, שעניינו במשק המים. מעבר להקשה קול, מעבר לקול דמות של לבלרית אפורה, מזדקנת ומעופשת, כיאה לבית זה ולמשרד אשר בבית זה. מה לומר לה? מה לשאול אותה? "סלחי לי, גבירתני", אמרתי לה והגיחוך אשר בשאלתי מגלגל בקרבי גילגולים־

גילגולים של צחוק ודונו, "סלחי לי, גברתי, על שבאתי להטרידך בשאלה שלא מענייני המשרד הזה, אלא שלפני שנים רבות, בטרם יפון כאן אותו משרד, גרה בבית זה, בדיוטה הרביעית, היא העליונה, אלמנה זקנה ושמה מרת קונקט, ואני, שנקריתי למונפלייה מקץ כל אותן שנים רבות, אמרתי בלבי: אבוא אֶרְאֶה אם עודה כאן..."

הסתכלה בי הלבלרית המעופשת כאומרת: אני לבלרית מעופשת וזקנה ומכוערת, ואתה צעיר הנך ממני בשנים, אלא שהיטיב עמי הגורל ממה שהיטיב עמך, כי אני דעתי שפויה עלי ואתה, מסכן, נטרפה עליך דעתך. כך אמרה לי במבטה החומל, שזיק של שמחה לאיד ניצת בו מאחרי עפעפיה המצמצים, עד שפצתה פיה ואמרה אמירה של נצחונה הנדיר על מופי-גורל מסכנים ממנה: "אם אלמנה זקנה היתה אותה גברת לפני שנים רבות, ודאי מתה מפכר. הו, אדוני, ודאי כבר מתה!" ולאחר שתיקה קצרה, בלי לגרוע את עיניה ממני, הוסיפה: "מכל-מקום, זה שנים רבות אין בבית זה דירות פרטיות. משרדים יש פה, משרדים עירוניים. כך הוא, אדוני, משרדים עירוניים חשובים!"

השארתי לבדה עם נצחונה שהיה, אולי, נצחונה הראשון מעידן לא-ימד ואני זכיתי כי בבואי חוללתי בידיה כמעניק דורון של פתע לאביון. השארתי עם אשרה האומלל והמפתיע ושבתי אל אורת שמי-התכלת של כיכר-העיריה. מפנקס זכרונותי תלש מלאך-המוות של מונפלייה את הדף הראשון.

עתה פסעתי בואכה רחוב האומה שמעבר-ההוא לבני-העיריה ואשר פקיד הבנק לימדני כי כבר הוסב שמו בשם אחד ממצביאי הגדולים של אותה אומה, שוויתרה, מעשה רוחב-לב, על זכותה הכוללת והמופשטת וזיהתה עצמה עם שמו המפורש של מגינה, משקרבתי לבית מספר אחד-עשר קירבה של הבחנה, מיד עמדתי על התמורה שבאה לו בעקבות העתים. במקום שהיה שער הפנסיון של האדון והגברת רולאן היתה עכשיו דלת של חנות מימכר-ספרים. סובבתי את הבית מצד הרחוב הצדדי שמאחוריו, חזרתי ועמדתי לפניו ברחוב מצביא-האומה, ולא מצאתי כל סימן לפנסיון כלשהו במקום שם היה לפנים הפנסיון של האדון והגברת רולאן. מכיון שלא מצאתי שום סימן, נכנסתי אל בית-מימכר-הספרים שתפס את רובה של קומת-זרקע של הבית והוא נאה ומרווח ומואר מבחוץ באור-השמש ומשופע מבפנים שפע רב של כרכי ספרים. מעבר לדלפק האמצעי ישבה אשה זקנה שזיקנתה זיקנת-זון היתה. משבירכתיה לשלום השיבה לי ברכה של חיוך ושל סקרנות מזמינה ומעודדת.

אמרתי מה שאמרתי כהקדמה של התנצלות ושאלתי שמה יודעת היא דבר על הקורות את האדון והגברת רולאן, שבבית-האורחים אשר להם בכאן ישבתי עם אמי לפני שנים הרבה. הזקנה ספקה את כפות-ידיה מרוב פליאה. "שבוע ימים, אדוני, ממש שבוע-ימים איחרתי! הו, מר רולאן המיסכן! איש טוב היה כל-כך! לפני שבוע ימים בדיוק הבאנו אותו למנוחת-עולמים. חולה-לב היה, המסכן. בשנים האחרונות, אחרי מות אשתו, הורע מצבו. את עסקי הפנסיון חיסל לפני זמן רב, עוד לפני

מותה, כי קשתה עליו העבודה. חסוכי־בנים היו, היקרים המסכנים, ולכן עבר הבית בירושה לידי בעלי, ששאר־בשרם הוא, וכך העברנו את חנותנו מרחוב המלך אַנרי הרביעי לרחוב זה, שהוא מקום מרכזי בעיר ויפה לחנות כשלנו. ראונא, ראונא, בא אדם מן העולם הגדול ושואל על מר רולאן המסכן והנה שבע ימים עבר מאז הלך מאתנו האיש היקר!

הודיתי לאשה ופניתי לדלת. משעמדתי לצאת, השיגני קולה. "אדוני!" קראה לעברי. נעצתי ופניתי אליה. אצבע ימינה מורמת היתה כלאזהרה, קרני השמש נשברו בזוכיות משקפיה וסינוורוני ומנעו ממני לראות נכונה את מבע עיניה, אם חיוך יש בו ואם איום. "עודך צעיר, אדוני, ואני מנוסה ממך בחכמת חיים, ולכן הרשני להשיא לך עצה: אין אדם צריך לחזור על עקבות חייו. העבר עבר. אין לשוב אליו בעליה־לרגל".

קור משונה הקפיא פתאום את קצות אצבעותי במדרגות החנות, בעיצומו של היום הקיצי שטוף־החמה. לא ידעתי אם בא לי זה מזכרונה של אותה שעת־דימדומים ברחבת "אלהמברה" יום אחד קודם, ואם מנגיעתו של מלאך־המוות הפרוך בעקבותי ברחובות מונפלייה. רק זאת ידעתי, כי ברחוב לדרורולין צפויות לי מוזרות.

•

העושה דרכו מרחוב־האומה אל שדרות לדרורולין יוליכנו נתיבו על פני גן־פירו, שהוא מן הנאים ומן המפורסמים שבגני הדרום הצרפתי. זכרתי את הגן היפה שממ־עקהו נשקף נופם הסגול של הרי הסונים. זכרתי את הגן אך רק עברתי על פני שערו ואל תוכו לא נכנסתי, כי שעת־אצה לי מאד ליקרב ולבוא אל שדרות לדרורולין. ירדתי השמאל ופסעתי על מדרכתו של רחוב ישן שבתיו מכוערים ומצורעים ומסלולו אינו רחב ממידתו של כל מסלול רחוב בינוני וירק אין בו ותמה אני על שום מה הוכתר בתואר שדרות. דומה אני שאותה תמיהה היתה בלבי כבר בעת ההיא וזו של העת הזאת אינה אלא בבואתה.

ירדתי איפוא בשדרות לדרורולין וביקשתי את הבית מספר שבעה־עשר, שבו דרה לפני שלושים־וחמש שנה מחנכתי הטובה מרת מרגריט וילא, וככל שחלפו על פני מספרי הבתים האחרים וקרב מספרו של זה הלך פחדי וגדל. הלכתי על מדרכת המספרים הזוגיים ולא זו של הבית מספר שבעה־עשר, וזאת כמדומה משום נוחות גילויי של בית מרת וילא מן המרחק ומן הצד שממול, ומן־הסתם גם משום האימה מפני התקרבות פתאומית אליו. הלכתי על המדרכה שמעבר הפכיש מזה, אבל כל אשר חלף על פני לא ידעתי ולא אזכור, כי עיני ולבי נמשכו רק אחר מספרי הבתים החולפים שמעבר לכביש. עד שפגע מבטי בבית העבש שבו התגוררה מרת מרגריט וילא לפני שלושים־וחמש שנה, ואם זכתה והאריכה ימים והתמידה בישיבתה במקום אחד הרי עודנה גרה בו עכשיו ועודנה שוכנת בקיטונה הצר שבדיוטה העילית ועודנה מטופלת בחתולים רבים ושונים־ומשונים מגזע סיאם ומגזע אַנגורה וממיני גזעים משובחים אחרים.

עובר אני את הכביש מול ביתה של מרת מרגריט וילא, ועם שאני עובר מתלווה אל הפחד גם השמחה לקראת הפגישה עם המחנכת הזקנה שמציאתה במקומה הנושן תשיבני לשעה קלה אל עולם ילדותי ותפליאני מאד: הנה, ארצות עברתי, מלחמות לחמתי, הצלות ניצלתי, אהבות אהבתי — ואָת, מחנכתי הטובה והזקנה, התמדת לשבת בקיטונך הדל בביתך העבש בעיר־הדרום הרדומה, כמו אך ליום שובי חיפית כל הימים וכל השנים הללו. עתה עובר אני את הכביש מול ביתך ובא אליך. נושא אני את עיני לחלונך שבדיוטה העילית והנני בא אליך. שמא תסורי אל החלון ותראיני פוסע בפביש מול ביתך. ממרחקים גדולים הנני בא אליך. עתה עובר אני את הכביש מול ביתך ועתה מתחזור לי היטב זו פעם ראשונה כי פגישה זו עמך היא נפש ביקורי בעיר הזאת, ועתה זכורים ומובנים לי יחד ובתוך מסכת אחת דברים רבים שכל אחד ואחד מהם היה זכור לי עד כה לחוד, זכור ותלוש מחברו, זכור ולא־מובן. הנני בא אליך. אני עובר את הכביש מול ביתך ופתאום ברור לי וזכור לי כי משך שלושים־וחמש שנות היעדרי מאצלך ומעירך לא משת ממני. כי דבריו־ביומו חשבתי עליך. כי עקבתי אחר הזדקנותך בחיבה וברחמים. כי פעמים לא־תימנינה עליתי במדרגות המצחינות של ביתך העבש והצרוע. הקשתי בדלתך ועמדתי מולה ברטט־אימה אם תיפתח לי אם לא, ואם תיפתח לי — בידי מי תיפתח לי.

הנה אני בא אליך. עברתי את הכביש מול ביתך ושואל אני את עצמי מה ששאלתי את עצמי פעמים רבות כל־כך, שנים רבות כל־כך: למה הגיתי בך למאז היותי ילד ועד עתה? הרי את, מחנכתי, היית מן היצורים המכוערים שהכרתי אי־פעם. האם חשבתי עליך משום שהיה בכיעורך משהו מגוחך ונוגע־ללב כאחד? האם משום שמחלפותיך הפרועות שמטו תדיר מתחת לתיתורות מגבעותיך שנראה, כך אמרו הבריות, כאבזרי תחבושת מדור סבתך? או מפני שפונתך הציצה מבעד לשפתה של כל שמלה משמלותיך הבלות, הדהויות, המהוהות? המחמת הליכתך המתנדנדת והברווזית? המפאת ענייך שניבט מכל פינות חדרך כמפל פיסות בגדיך כמענייך? ואולי בגלל לבך, שלא ידעתי טוב ממנו ורחום ממנו ואוהב ממנו, וזיוו על פניך הפעורים, פני עלמה זקנה וגלמודה, ויפעתו על מלבושך המרופט, והדרו על הילוכך המהדס והמדדה ובכל אשר תפני שמה? הבגין לבך זה הטוב, שקיבל אל תוכו ילד נכרי מארץ־צפון רחוקה ושברא הברות מופלאות של שיח מובן עם זה הקטן אשר את לשון ארצך לא ידע, הבגין לבך זה החם והקורן ליויתי שנים רבות כל־כך את לילות זקנתך ואָת, ידעתי, אָת לילות עלומי ואת ימי גברותי ליויתי? ובזכותו הנני קרב עתה ובא וכבר עברתי את הכביש אשר אל מול ביתך והודף אני את הדלת שפניה אל הרחוב וגבה אל גרם־המעלות המצחין.

גרם המעלות המצחין, מצחין ומעופש. העין, שהסכינה למאור היוקד של יום־קִיץ בעיר־הדרום צרובת־החמה, מורגלת אט־אט בעלטתו הטחובה של חדר־המדרגות. האין כאן שוער שאפשר לשאול אותו על מרת מרגריט וילא? אין. הייתכן בית בעיר צרפתית ושוער אין בו? ייתכן, עיניך הרואות. אין שוער, אין קונסיאָרוֹ, ומן־

הסתם מעולם לא היה, שכן הקיר משמאל אטום, לפניך מרחק מחצית הפסיעה עד לדרגתו הראשונה של סולם-המעלות, ומימין דלת פתוחה ובפתח מסך של קני-חרון שהוא מסך לפתח חנות או משרד או סדנה, אך נעלה מכל ספק שאין זה מסך בפתח דירתו של שוער. התפארתית והתגאיתית בזכרוני המופלא, כי חנט ושמר כל פרט מפרטי הבית ומבואו: אשנב לדירתו של שוער בקיר שמשמאל, אטימות בקיר שמימין, ולא היא, ונהפוך הוא, וזכרוני לועג לי על גאוותי וצוחק לה. שנים הרבה ראיתי עצמי חוזר אל זה הבית, סר אל האשנב שמשמאל ושאל את פי השוער: "אמור-נא לי, אדוני הקונסיארו, הגרה פה עדיין מרת מרגריט וילא?" ועוד לפני רגע קט ראיתי עצמי שואל ומוסיף: "היא היתה כבת ארבעים-וחמש בהיותי אני נער בן שמונה, משמע — ישישה בת שמונים היא כיום. העודה גרה בקיטונה שבדיוטה העילית?" תמיד, לפני שנים כלפני שעה קלה, ראיתי עצמי שואל שאלה זו, וראיתי את פניו הפמושים של השוער הזקן מביטים בי מתוך האשנב ופיו נפצה בחיוך-ישישים חסוד-שיניים וראשו נד לאות הסכמה ואישור לאמור: "אכן עודה גרה גם גרה שם מרת מרגריט וילא ושנים רבות מאד לא שאל עליה איש וודאי תשמח על ביקורך, אדוני הבא מן המרחקים".

ועתה עומד אני בפתחו של חדר-המדרגות האפל וזכרוני בגד בי ופיטמני במחוזות-תעתועים ואין מאום בקיר זה שמשמאל, לא דירה ולא דלת ולא אשנב, ואין שוער בבית הזה, ואת מי אשאל על העלמה מרגריט וילא, ואיך אעז ואעלה באין לי פה מנד-ראש של הסכמה ואישור?

נותרתי עם מלות-השאלה המיותרות כפי, עם הצעדים שלא צעדתי במדרגות, עם הידיים שלא ידעתי מה אעשה בהן. נותרתי עומד באפלולית שמבטי הורגל אליה אט-אט, נותרתי עומד בצינה הטחובה שנשבה אלי ממרומי חדר-המדרגות.

עודי עומד, מיותר ומיותר, מול הקיר השמאלי האטום שאטימותו מנפצת חלום בן-שנים, והנה רחש מתרחש במסך-החרון שבקיר מימין וגבר עוטה חלוק לבן ניצב בין קניו ומביט בי. חלוקו לבן וקומתו רמה ופניו בשריים ואדומים ופדחתו קירחה ועיניו קטנות ומביטות בי ספק בעליצות ספק בסקרנות.

"תספורת?" שואל בעל החלוק.
בתנועה רפה מנענע אני ראשי לאות-שלילה.
"תגלחת?"

לא.

"שמא מחפש אתה מישהו?"

מנד-ראש. והנה גם הקול ועמו המלים, כי כך בא קול לעולם וכך נולדות מלים:

"סלח לי, אדוני, על שאלתי: האם אתה מתגורר מכבר בבית הזה?"

"הן, כן, הרבה שנים. ארבעים שנה, ואף יותר מזה".

"מחפש אני, אדוני, גברת אחת, שגרה כאן לפני הרבה, הרבה שנים. לפני שלושים- וחמש שנה גרה כאן. אם עודה בחיים, ודאי ישישה כבת שמונים היא. שמה — מרגריט וילא".

פער בעל החלוק את פיו, התבונן בי שעה קלה בתמיהה גלויה, ואחר פרץ בצחוק אדיר וממושך. התכופף מצחוק, טפח בכפות ידיו על ברכיו, השתעל מצחוק עד כי עיניו זלגו דמעות.

"עודנה שם?" שאלתיו, זוקף אצבע כלפי מעלה.

השאלה עוררתו לפרץ צחוק מחדש. תוך כדי צחוק וחבוט ברכיים, זקף אצבע ימינו כמחקה את תנועתו ופלט, בין שחוק לשיעול: "הה, כן, מזמן, מזמן".

המלים ונעימתן העמידוני על החילוק שבין כוונת שאלתי לכוונת תשובתו. הציגה שנשבה אלי ממרומי חדר המדרגות היתה עתה ללא-נשוא, אך ללכת מכאן לא יכולתי. לא יכולתי לעזוב את המקום בלי דעת יותר ממה שנתחוויר לי מצחוקו של הגלב.

"תספורת", אמרתי.

בעל החלוק פסע אחורה והניחני לעבור בעד קני-החזון אל תוך מספרתו. שם מצאתי כי פתח זה אל גרם-המעלות לא שימש אלא מוצאו התפל של בית-המלאכה, שמבואו הראשי היה היישר ממדרכת הרחוב.

ישבתי בכורסת ספרים, ובעוד בעל החלוק מתקין את כלי מלאכתו שאלתי:

"מזמן מתה?"

"לפני שלושים-וחמש שנה".

"אי-אפשר", אמרתי, "לפני שלושים-וחמש שנה ראיתי אותה".

"ואני אומר לך: לפני שלושים-וחמש שנה! זו מניין לי? שהרי היא מתה בדיוק

שבוע ימים אחרי לידת בני, ובני הוא עתה בן שלושים-וחמש. הרי לך ראיה!"

אחזה בי צמרמורת. כל השנים האלו שחשבתי עליה, כל השנים האלו שהתגעגעתי אליה, כל השנים האלו שעקבתי במחשבותי אחר הזדקנותה — לא היתה. אני בעולם מחשבותי וכמיהתי — והיא בעפר. כל השנים האלו חשתי איך היא הוגה בי, בחניכה הקטן מן הארץ הנכרית, ועורגת לי — והיא איננה. למן אותה שעת בוקר של התשעה באפריל, הרחוקה מרחק אינסופי של עבר, עת הסיעתני הרכבת מתחנת מונפלייה מזרחה, חשבתי עליה — והיא לא היתה.

"באיזה יום מתה?"

"שבוע ימים אחר לידת בני, כפי שאמרתי. ובני נולד בשנים באפריל, לפני שלושים-

וחמש שנה. משמע, מרגיט וילא מתה בתשעה באפריל. בערב מתה, פתאום. משבץ לב. אני זוכר עדיין: אחת מן השכנות צעקה בחדר המדרגות 'רופא! רופא! מהר!',

ואשתי פרצה מן הדירה החוצה ונכנסה יחד עם אותה השכנה לחדרון הקטן בקומה העליונה, שבו התגוררה העלמה וילא, והשכנה רצה להזעיק רופא. אך עד שפא הלז כבר פרחה נשמתה של המסכנה. המסכנה! זו היתה אחת הלנויות העגומות ביותר שראיתי: אולי חצי תריסר אנשים, ואולי רק חמישה, צעדו אחר הארון. כמה שכנים מן הבית, זה הכל. קרובים לא היו לה, למסכנה".

שטף דיבורו פסק. עתה טיפל בימין פדחתי. לא ידעתי אם רק במלאכתו שקע ואם גם בזכרונות.

שעה ארוכה לא השכלתי להשמיע קול. אימצתי את גרוני, ניסיתי להניע שפתותי, ולא יכולתי. לבסוף עלה הדבר בידי ושאלתיו במועם:
"מדוע צחקת כאשר שאלתיך על מרגריט וילא?"
התיק את המספריים ואת המסרק מראשי, צימצם עיניו באורח מוזר ומבעית כלשהו, הצטחק ואמר:
"משך שלושים וחמש־שנים אלו לא שאל איש עליה. אתה שומע? אף אחד! והנה פתאום, אחרי שלושים־וחמש שנה, בא אחד נכרי ואינו שואל אם עודנה חיה — לא, הוא שואל, אם עודנה גרה שם!"
שוב פרץ בצחוק, הפעם קצר ומקוטע. אחר הסתכל בי ושאל: "אמור את האמת, אתה לא היית צוחק במקומי?"
כיון שלא ענית, חזר וקירב את מספריו ואת מסרקו אל רקתי.

אהוד בן עזר : סתיו מתפורר בתוך ההמון

סתו ובגיי-אדם נושרים בו זורם בעורקי.
התפוררנו מתוך הרצון ללשף. יש אנשים בדויים,
כמו שיש עצים צרומים, ותפארת שחלפה,
מנגינות שאינן טעימות יותר, ופאר, הרבה פאר,
למלכים של אנדות. למה את קורנת עלי? —
כמו שמש. מפשט אותי. קני עלי. אביב מחניק שלי.
חרף שאינני יכול להמלט אליו. איפה את? —
נושרת אתי? האם קורים סמויים עוקרים בינינו?
אל תשאלי אותי. אני נושר. אני נושל. אני מחליף —
עורי בעור יבש יותר, שקוף יותר, נמת יותר.
לא מתים בבת-אחת בין שני אנשים שנסתוים בעודם בחיים, —
רק קופאים מתוך יבש ומתוך חם ומתוך צרף שגעוני —
לרוץ ולהיזע כדי לסחוט את הלחות הפנימית
בהמון המתרחב שאיננו מבחין בחיוכים, ובשתיקות
ובמאבקים שגמשכים על פני שנים רבות — חה חה חה, בעודנו צוחקים.
להמון הזה אין סתו, רק בית-קבול גדול,
קשל דינוואור, אוכלים אותנו. גם תקופתנו תעבר.
ויאמרו שהיינו אבק. ויתעששו כדי להפטר מזכרוננו.
אבל איך, תגיד, איך אנחנו יכולים לצמח ולנשר בבת-אחת,
אחד אל תוף לבו המת והפתום, וקרף, —
של השני, המתפורר בגמגומו אליו, בחה, ובחה חה חה? —

אברהם ברטורא : בית־ספר לא הרחק מן הגבול (א)

הבנין מכוער למדי, אך הוא רווי "סנטימנטים". אומרים לי כי היה שייך לאחד מבני בית־המלוכה של פ'ארוק. בנוי הוא, כרוב הבתים מן העידן ההוא, בסיגנון מעיין־רומאני, עם טיפ־טיפה של גותיקה. ואין תימה: לא הרחק מכאן עומד "הוספיץ" גרמני; השכונה עצמה נקראת "המושבה הגרמנית". בסמוך לה — המושבה היוונית. הלאה מזה — בקעה, הקטמונים, תלפיות — ואבו־תור, שמאע והר־ציון: גבול ממש. ואילו הרחוב שבו שוכן בית־הספר, על כל אגפיו, נקרא עמק־רפאים...

בבנין הזה קיים בית־ספר ממלכתי, זה שלש־עשרה שנה. בימיו הראשונים היה זה בית־חינוך, ורק לאחר מכן נעשה בית־ספר ממלכתי. אך באווירה השוררת בו, עדיין מורגש פעמו של בית־חינוך: המורים נקראים בשמותיהם הראשונים, כורסתו של המנהל — מעין נדנדה עתיקה — היא שי ממערכת עתון־הפועלים, ולא־דיאלים של בית־החינוך מן הימים ההם עדיין יש כאן משמעות.

אמת, פנימו של הבנין, כשאתה מתבונן בו מקרוב, עשוי לדכא: אפלולית נצחית (עם קורי־עכביש, שאינם נראים אלא לעינו של המפקח), דלתות וחלונות מכוערים, ידיות שבורות, מנעולים מתפוררים לכל מגע, זגוגיות־החלונות מנופצות — החדרים קטנים וצרים (אך גבוהים מאד), ריהוט "לימודי" שאבד עליו כלח, ולתלמידים המצופפים בפיתות אין אלא להתחפך זה בזה, בין שהם יושבים ובין שהם עוברים ילד על־פני חברו.

לעומת זאת, יפה היא חצרו של בית־הספר — רחבת־ידיים, מכוסה אספ'אלט, ובה מספר עצים גבהי־קומה ורחבי־נוף: אקליפטוס אחד, ברושים שנים ושלוש קאזוא־רינות, המשווים לבית מראה פטריארכלי, ושתי גינות לחצר מירכתיים — אחת בצלע הימנית, מיד עם הכניסה (מבעד לשער שאינו קיים אלא בזיכרון; אך אפשר גם להיכנס מבעד לאחת הפרצות שבגדר — סליחה: שרידה של גדר; הגדר בעיקרה אינה קיימת עוד), והאחרת — אליה אפשר להגיע, אם עוברים (ברשות?) את מגרשו של השכן; מגרש זה, מספר לי המנהל (המוסר לי את בית־הספר בהשאלה; הוא עומד לצאת בשליחות לחוץ־לארץ ומבקש ממני לשמור על בית־ספרו, שאותו הקים וטיפח מאז הוקמה המדינה), הוא והבית אשר בו שייכים לערבי היושב באמריקה; האפורטרופוס "עושה צרות": אינו מרשה שתתקן הגדר הפרוצה, המפרידה בין שתי הרשויות, גזירה שמא "תנגוס" העיריה עשרה סנטימטרים מקרקע מגרשו.

קיבלתי אפוא את בית־הספר לאחריותי למשך שנה, וחתמתי על קבלת הרכוש והמצאי, בנכחות נציגו הרשמי של משרד־החינוך־והתרבות. המצאי כולל את

הרהיטים היקרים ("יען שהם היסטוריים ורוויים סנטימנטים, אתה מבין, ככל הבית עצמו — — —"), את ספרית התלמידים (העשירה והמעודכנת) ואת ספרית המורים (עם ספרים מתקופת "התקופה"), מספר מכשירי פ"זיקה וביוולוגיה, פסנתר (עם כתובת של המומחה שידוע לכוון; הוא גר לא רחוק, ואפשר גם להזמין בטלפון — — —), מכונת־הסרטה איטלקית מודל־1937 (אפשר לתקן אותה על־נקלה — הנה הכתובת של החשמלאי; אפשר גם להביא משהו אחר, אבל זה כבר מכיר את המכונה — — —), ו — למעלה מחמש־מאות תלמיד ותלמידה.

הרכב התלמידים מאוזן: חמישים אחוז — חמישים אחוז. זאת אומרת: מחצה בני עדות־המזרח, מחצה בני עדות אחרות; וכן מחצה בנים ומחצה בנות — בממוצע, כמובן. יש כיתות שאיזון מוצלח פחות — על חשבון כיתות אחרות, המאוזנות יותר מדי — — —

"מאוזנות יותר מדי"? לא עמדתי על טיבו של ניסוח זה: הזמריסטי? סארקסטי? סתם פליטת־פה? אך אמירה זו מהדהדת בי ימים רבים. עד שה"אירועים" מתחילים לרדת כגשמיו של זה החורף ומעמידים אותי על תכנה הממשי.

ד ב ט ב ת

היום נתחדשו הלימודים אחרי פגרת החנוכה. מסיבת־החנוכה היתה הצלחה גדולה. היא הוכנה תוך שבוע ימים. כל המורים עשו כל שבידם, הילדים היו נחמדים, כל ההורים באו לראות ולשמוע את ילדיהם — קהל של אלף איש ואשה, חוץ מן הילדים עצמם. בשום אופן לא היינו יכולים לאכסן את כל הקהל הזה בתוך בית־הספר. מה־טוב שיש לנו שכנים אמידים ונדיבים כאלה: המרכז־לתרבות־העמים־לנוער. הם העמידו לרשותנו את האולם הגדול שלהם, עם חדרי־השירות, עם השירות שלהם.

רושם מיוחד עשו תרגילי ההתעמלות בפנסים צבעוניים. אַפֶּקְטִים גלויים מסוג זה הם השובים את לב הקהל, שרבים בו שאינם יודעים קרוא־וכתוב ואינם מבינים עברית.

הילדים חזרו לבית־הספר מרועננים, משולהביו מן החנוכה. מזג־האוויר נאה, השמש זורחת — ואני מעוצבן: החלונות פרוצים, הגגות פגומים, הנפט עדיין לא הגיע. וכי ידע אני כמה זמן עוד יהיה מזג־האוויר חם ויבש?

ז ב ט ב ת

הלילה ירדו גשמים עזים (אתמול הגיע הנפט). את גג הצריף (שבו שתי כיתות) הספקנו לתקן (על חשבון ועד־ההורים; העיריה לא הספיקה לשלוח לנו את הפועל; לעומת זאת שלחה לנו זגג, שתיקן את החלונות השבורים; אך יומיים אחרי התיקון שוב מצאנו כמה חלונות שבורים. בשבתות אין בית־הספר שמור. נוער השכונה בא אל החצר לשחק כדורגל וכדורסל, ובכל יום־א' מוצאים אנו נזקים רבים בבנין). גם התנורים מוכנים — אך לא בכל כיתה יש מקום להכניס את התנור. יש לנו גם סניף, במקום שהיתה לפנים תחנת מכבי־אש, לא הרחק מן הבנין הראשי.

בחצר הסניף עומדים עתה המים בשתי שלוליות גדולות. הילדים לא יוכלו לעבור אל הכיתות — צריך לעשות משהו. אני מצלצל לעירייה, שישלחו אדם, להניח אבנים במים, כדי שיוכלו לעבור. עונים לי: היום אי־אפשר, אומר אני: אבל מה יעשו הילדים? עונים לי: אתם בית־הספר היחיד בעיר? יש בתי־ספר שבהם בכלל אי־אפשר ללמוד, הם מוצפים לגמרי! אני שולח את השרת, להביא לי פועלים מן החוץ. הוא חוזר: בחוץ אין גפוש חיה. אני מנסה לגייס מספר תלמידים מן הכיתות הגבוהות. רובם משתמטים: הגשם חזק מדי. אנו כבר רטובים. הנעליים קרועות. הולכים אתי שלושה בנים — ואף הם נושרים מיד, לאחר שהניחו כל אחד אבן אחת. אני נשאר לבדי. הגשר מותקן. אני פותח את השער ומכניס את הילדים — והם מקפידים לדלג — משלולית אל שלולית, בלי לנגוע אף באבן אחת...

ח בטבת

הקולבים בחדרי הכיתות השביעית והשמינית ולמעלה בפרוודור נתלשו מרוב המעילים. אני מבקש מן השרת שיתקן אותם. הוא אומר לי: צריך לצלצל לעירייה, שישלחו אדם. אני מצלצל. טוב, הם ישלחו — באחד הימים.

י בטבת

היום מתחילים השידורים המיוחדים לבתי־הספר. הותקנו שקעים בכל החדרים — אך יש לנו רק מקלט אחד, ואף הוא אינו שווה הרבה. שומעים אותו בקושי. אנו מנסים להשתמש במקלטי טראנסיסטור. לאורך־ימים אין זה פתרון. רכישת מקלט טוב והתקנת תחנת־קליטה ושידור מרכזית תעלה אל־תחשבות לירה — פירושיה מן ההקצבה שבית־הספר מקבל, לכל צרכיו, מן העירייה וממשרד־החינוך גם יחד, לשנה שלמה.

י"א בטבת

ככיתות אחדות אירעו גניבות. בכיתה א' החרימה המורה אצל אחת הילדות עשרים לירה. הזמנו את האם ומסרנו לה את הכסף. יופי מפיתה ז' מפה את הבנות. בומי מד' הוצא מן הכיתה. השרת הוכנס לבית־החולים, לשם ניתוח.

י"ב בטבת

נתבקשנו על־ידי הפיקוח להמציא רשימה של תלמידים מתקדמים שהם במצב סוציאלי ירוד, מכיתות ו', למען "מועדון המחוננים". הרפכנו את הרשימה: 25 אחוז, 15 ילד וילדה. לאחר שהמציאו את הרשימה, נאמר לנו כי אחרי המיבחן שנערך נמצא כי תלמידינו מחוננים יותר מדי, משום כך לא יוזמנו להשתתף במועדון.

י"ד בטבת

העירייה שלחה עובדים לעשות ניקון בחצר הסניף, וכן הבטיחה לשלוח פועלים לתיקון המרזב בסניף.

אופים מסרבת להשתתף בשיעורי מלאכה. בכל שיעור־למלאכה היא מסתובבת בחוץ ואינה עושה כלום — כבר שנים כך. שלחתי לקרוא לה. במשך רבע שעה ניסיתי לחקור אותה למה ומדוע. לא הוציאה הגה מפיה.

י"ז בטבת

ארבעה תלמידים, מכיתות ה' וז', השחיתו ירקות ופרחים בגינה. הם מבטיחים לא לעשות זאת עוד. יופי ומומי מז' התחייבו בכתב שמן היום הזה והלאה יהיו ילדים טובים.

פנינו למשטרה וביקשנו שמירה על בית־הספר, בעיקר בשבתות. הובטח לנו כי השוטר המקופי ישמור על בית־הספר. הנזקים בבית־הספר מתרבים והולכים. השוטר אומר לי כי המיתקן לכדורסל מושך את הנערים מכל השכונה, וכשהוא בא לגרש את הנערים מן החצר, אומרים הם: מה אתה רוצה, הרי הגדר פרוצה ושער אין — אם להנהלת בית־הספר לא איכפת, מה איכפת לך?

דרשתי מן העירייה לתקן את הגדר ואת השערים. ענו לי: המתן עוד מעט, נבנה לך בית־ספר חדש. אמרתי: אבל עד שייבנה בית־הספר החדש... אמרו: לא כדאי להוציא כסף הרבה על התקנת גדר, אם יש תכנית לבניית בית־ספר חדש. אמרתי: הבנייה תימשך זמן רב, ובינתיים בית־הספר הקיים צריך שמירה. אמרו: הגדר ממילא לא תועיל. אמרתי: אתם עשו את הגדר ואת השערים, ואז תהיה המשטרה חייבת בשמירה. אמרו: וכי אתם בית־הספר היחיד? יש בתי־ספר שמצבם גרוע משלכם. אמרתי: הנזקים הנגרמים שבוע־שבוע, מחוסר גידור ושמירה מתאימה, מסתכמים בסכום העולה על שיעור ההשקעה בתיקונים יסודיים. אמרו לי: שלש־עשרה שנה היה הכל בסדר — עכשיו פתאום שום דבר אינו בסדר? ...לא היה לי מה להשיב.

כ"ה בטבת

יקאל מח', יחד עם קבוצת נערים מבית־ספר אחר, עלבו ופגעו במדריכות מחוות־הנוער, במוצאי השבת האחרונה; אחת המדריכות נחבלה (שבר באצבע), אחרת נפגעה בעינה ושעונה נזוק. הנאשם אינו מכחיש, אך אינו מוכן לתקן את שעיוות — לא לשלם את הנזק אף לא להתנצל, ושתי טענות בפיו: ראשית, אין המעשה משהו מיוחד (תמיד מתגרים בנערות ברחוב, ואף הבנות לא היו צדיקות בתיגרה); שנית, קרה הדבר מחוץ לכתלי בית־הספר ואף לא בשעות־לימודים (כלומר: מה לי כי נזעקתי?).

ממחלק־הנוער של המשטרה מודיעים לי כי נפתח תיק נגד שלושה מתלמידי ו' של בית־ספרנו, על שפגעו בילדה מבית־ספר אחר; הילדה נפגעה בעינה והיא שוכבת בבית־החולים. הילדים נחקרים בנכחותי על־ידי איש המשטרה. הם מבטיחים שלא לעשות עוד מעשים כאלה. הם בו' — עדיין לא החכימו כחברם מח' ואינם טוענים שאין זה עסקו של בית־הספר...

כ"ו בטבת

השרת קובל: "הגיר הולך כמו מים" — אינו מספיק לדרישות המרובות. הילדים משחקים בגיר, משתמשים בו כבקליעים במלחמותיהם זה עם זה, וכן כאמצעי לקישוט הקירות, הגדרות ורצפת החצר והרחוב.

כ"ז בטבת

הכרוננו על פתיחת חוגים אחר-הצהריים, נוסף לפעולות בית-התלמיד (הביקור בבית-התלמיד ח'לש; המטופחים אינם זקוקים לבית-התלמיד ואין להם פנאי לבוא לפעולות, כי הם עסוקים בחוגים חיצוניים; חסרי הטיפוח, הזקוקים, אינם מוצאים ענין ואין מי שישגיח עליהם וידרבנם לבוא); החוג היחיד שזכה להרשמה רבה הוא החוג לריתמיקה, לבנות מן הכיתות הבינוניות. האמהות, אף אלו שאינן יודעות קרוא-וכתוב, רוצות שבנותיהן תהיינה רקדניות.

ג בשבת

ההתגרירות בין בנים לבנות בכיתות ו' מתרבות והולכות ולובשות צורה מדאיגה. בשבת שעברה קוצצו בחצר הסניף הגפנים, כחצי מטר מעל לקרקע. בקיץ הבא לא יהיה איפוא בסניף מקום מוצל שבו יוכלו הילדים הקטנים לשבת בהפסקות. כל נסיונותי לגלות את המחבל או המחבלים אינם מצליחים.

ה בשבת

שינינו את מיפקד-הבוקר — מבחינה טכנית: רכשנו והתקנו רמקול משובח עם מגבר מעולה; מבחינת הצורה: החזית כלפי בנין בית-הספר ולא כלפי הרחוב; מבחינת התוכן: אנו פותחים בכל יום בפסוקים מפרשת-השבוע או מן ההפסטה, ורק אחרי הקריאה באים תרגילי-ההתעמלות. בראשונה נקרא אנו, המורים, יום-יום מורה אחר; אחר-כך ניתן גם לתלמידים לקרוא. המיפקדים עושים רושם לא רק על התלמידים אלא גם על העוברים-ושבים ברחוב. מן החנויות ומן המשרדים יוצאים אנשים ומאזינים לקריאות.

ז בשבת

יום מלא פורענות: כיתה ח' התפרעה בשיעור לאנגלית. נקראתי ונאלצתי להפסיק את המבחן. כיתה ז' ננעלה מבחוץ ונחסמה הכניסה לחדר, בדרך מחוכמת מאד. אי-אפשר היה להיכנס. נאלצנו לפרוץ. זושי מו' היכה את לידיה. הוא חושב שזה בסדר ואינו מוצא כל דופי בדבר. לא שאלתי אותו: מה היית אומר אילו היכה אותך מישהו חזק ממך? שהרי עלול הוא לענות: וכי אני אינני מקבל מכות מן החזקים ממני?

ט בשבת

הכל מצביעים על שמית מו' שחסם את חדר-הכיתה. הוא מכחיש. יש לי רושם שהוא היה רק עוזר, שהמחבל העיקרי הוא יופי; אך ממנו מפחדים, הוא פגער-ע;

גם המורים סובלים ממנו — הוא מדבר בלי הרף ובצורה מאד טרדנית. העובדת הסוציאלית מגלה לי שבעצם לא היה צריך להיות בבית־ספרנו. בשעתו כבר נשלח לבית־ספר מיוחד, אלא שסירב ללכת שמה ונשאר אצלנו. אגב, אין הוא היחיד. בעיית התלמידים הדבילים, שמקומם בבית־ספר מיוחד, מעיקה מאד. רוב הילדים הנשלחים לבדיקה פסיכולוגית ולייעוץ נמצאים, לאחר בדיקה, "על הגבול". אך אף אלה שהתחנה קובעת שעליהם לעבור לבית־ספר מיוחד מסרבים על־הרוב. המפקח אומר לי: על־פי הדין צריכה העירייה להשתמש אף בכוח כדי להעביר תלמידים כאלה לבית־ספר מיוחד; אלא שאין היא מנצלת את סמכותה, מטעמים שבנוחות, והיא מטילה על מנהלי בתי־הספר "לשדל את ההורים". רוב ההורים אינם נענים לשום שידולים. אחוז התלמידים שנבדקו ונמצאו מתאימים לבית־ספר מיוחד הוא גבוה למדי. אך הם נמצאים אצלנו — ועל הרוב אלה הם היוצרים בעיות. מוסרים לי כי בשבת נכנסו שני נערים, אחד הלומד בבית־הספר של המיסיון ואחד הלומד בבית־ספר מיוחד X, וקטפו את הצנוניות שבגינה. המורה רותחת: אנו עובדים ועמלים וטורחים, ובטרם נוכל ליהנות מפרי עמלנו באים משחיתים מן החוץ ומכלים את יבולנו. הגשתי תלונה למחלק־הנוער של המשטרה.

י"א בשבט

ההאזנה לשידורים־לבתי־הספר פוחתת והולכת. התלמידים מופעלים פחות מדי. האזנה סבילה אינה מעניינת אותם.

י"ב בשבט

אזיץ מ' מתאנה קשה לתלמידות כיתתו. הוא בכלל תלמיד קשה. עצבני, מנסה בכל הדרכים "להצחיק" את חבריו, פחדן — פסיכי. מלזז מב' נעשה טורדני מיום ליום. בכל יום הוא מתפרע בכיתה, אינו נשמע למורה, מעצבן אותה ומוציאה משלוותה, מתאנה לבנות, מאונן לעיני הכיתה, שולח ידו בכיסי מעיליהם של חבריו, יוצא ונכנס כרצונו. כשאני מדבר אתו הוא נחמד מאד. עם ההורים אין לעשות שום עסק — האב אינו בבית, האם אינה נענית לקריאות.

מומי מז' מפריע, כדי שיגרשוהו מן השיעור, ומציק בחוץ לכל מי שמזדמן לו.

ט"ז בשבט

לפני שבוע התחילו לבנות. המשא־והמתן עם הקבלנים ועם המפקח על הבנייה היה קשה למדי. הם "נגסו" מן החצר חתיכה הגונה, גם את הבמה שהיתה לנו החרימו. גדרו את המעבר של כיתות ו' אל החצר; דרשתי, כי יתקנו את המעבר הצר, שגותר כתחליף, כי ברדת גשם או שלג עלולים הילדים להחליק ולשבור יד או רגל. הבטיחו — ולא קיימו. גם את מסלול הריצה והקפיצה שלנו, הקרוב למקום הבנייה, נטלו מאתנו. עכשיו אין לנו מקום להתעמל ומקום לעשות את חגיגותינו.

בשעת מִיפְקֵד־הַבּוֹקֵר לוחשת לי המורה מכיתה ה' באוון: שלח מהר את השרת לפיתה שלי — מישהו עשה שם את צרכיו, אי־אפשר להיכנס.

מעט־מעט עולים לי אורחינו מן החוץ על העצבים. שמירתו של השוטר המקופי אינה מועילה הרבה. המשטרה אינה יכולה להגביר את השמירה — היא עסוקה בגלל משפט אייכמן, או בחיפושים אחרי יוסלה. והעירייה אינה נענית לתביעותינו לתיקון הגדר והשערים. חדלתי לתקן את החלונות הנשברים שבוע־שבוע.

אתמול לפנות ערב הטיל אלמרו אבן בדופרי. הוריו של הנפגע הזמינו משטרה. היום נגבתה עדות מן הנאשם בנכחותי. הוא אינו מכחיש. מדברי השוטר אני למד שאם המתלוננים יבקשו לבטל את התביעה יסדר העניין. אני מנסה.

הרכבתי מעין "חיל־הנדסה" של בית־הספר — קיליאן וחובו, הקשים שבמפריעי הפוגרים, שהתלונות עליהם מכל צד מרובות מן השערות שבראשם; ידיים עמלניות ומאומנות להם. והם מסוגלים להתקין כל מנעול ולתקן כל בזק — לא־פחות משהם מוכשרים לחבל. הם עושים את מלאכתם בהתלהבות (אף שמחנכם אינו מעלים ממני את מורת־רוחו: מיום שרתמתי את השנים בכלל אינם לומדים עוד ושוב אינם סרים למשמעתו. הם חשים עצמם מיוחסים, מקורבים למלכות יותר מדי).

חיל־ההנדסה תיקן לנו את השער האחורי ואת הגדר בחלקה האחורי. הודענו במיפקד כי מעתה אסור לעבור מבעד לשער האחורי.

בכל־זאת מוסיפים לעבור — ומסתמכים על המורה, שגם היא עוברת.

בכתה ג' בסניף נעדרת המורה מחמת מחלה. הבאנו מחליפה. הכנסתי אותה לפיתה, הצגתי אותה בפני הילדים ומינתי תלמידה שתרשום לי במשך היום את שמות הילדים המצטיינים בהתנהגותם. אני מתברך בלבי על הברקה זו — לרשום את המצטיינים דווקא ולא את המפריעים. ירצו כולם להיות רשומים. כעבור שעה קלה בא רץ מן הסניף: בוא מהר לפיתה שלנו, המורה קוראת אותך! אני ממהר לשם ומצליח ברגע האחרון להציל את הממונה־על־הרישום מידי שכנה: הוא כמעט גמר את מלאכתו בנסותו לחנוק אותה. עדיין היא כחולה. אני לוקח אתי את החונק (הוא מסרב ללכת ועלי לשאתו בידיים, פשוטו כמשמעו). שולח את האחות לפיתה, לבדוק את הילדה ולהרגיע את הכיתה, ומטפל שעה ארוכה בטובי. עד שהוא נרגע ומסביר לי: "אני אמרתי לה שלא תרשום אותי, והיא לא שמעה בקולי, מפני זה". אני שואל בתמיהה: "אבל, הרי היא רשמה רק את המצטיינים!" "כן", הוא עונה, "אבל אסור היה לה לרשום אותי".

משהו לא מובן לי בכל המעשה הזה. אמונה־בכישוף? הילד הוא ממוצא תורכי.

י"ט בשבט

השער האחורי שוב נפרץ. וכן נפרצה בלילה דלת המחסן בחצר הסניף — המחסן שבו נמצא הנפט שלנו. נראה שהפורצים לא הספיקו (או שלא היה בדעתם כלל?) לגנוב מן הנפט.

נפט. במשך החורף, אומר לי השרת, נצרוך שלש חביות. העירייה מקציבה לנו

אחת. את החסר עלינו לגייס בכוחות עצמנו, כלומר בכספי ועד־ההורים. לא תהיה ברירה אפוא: שוב עלינו להטיל על ההורים מס־עצמי. תרומה לקרן־פיתוח. הבעיה היא שרוב ההורים אינם מוכנים לתרום, ואילו ועד־ההורים עומד על כך שכל ההורים ישלמו, ואפילו נאחו באמצעים "דראסטיים". מה הם האמצעים הדראסטיים העומדים לרשותנו? הסברה ושידול. כבר עשינו זאת. מועיל מעט מאד. ועד־ההורים דורש: עיכוב התעודה. משרד־החינוך־והתרבות אוסר זאת. אך הכסף דרוש, והוא חיוני — את התנורים מוכרחים להסיק; את הגגות והחלונות מוכרחים לתקן, שוב ושוב; כאשר המורה חולה יום או יומיים אין משרד החינוך נותן ממלא־מקום, ואם אין אנו רוצים להשאיר כיתה יום או יומיים בלי מורה, עלינו לשלם בעצמנו את שכרו של ממלא־מקום; ספרים לספריה צריך לקנות — ולשלם תמורתם; כלי־עבודה יש לתקן, ולהשלים את החסר; גיר יש לספק בלי הפסק; דמי טלפון יש לימוד — למורים וכן לתלמידים חסרי־יכולת (יש עולים חדשים שעלינו לספק להם את כל ספריה־לימוד!); — צריך לקנות, ולשלם תמורתם; כיתות א' צורכות לשלם מדי חדשיים; למסיבות ולחגיגות יש להוציא הוצאות לא מעטות; ספרי־אספקה מרובה, יותר משההורים משלמים. לפי הערכה זהירה יעלה תקציב השנה חמישה עד ששה אלפי לירות, ואילו סכום ההקצבות, מן העירייה וממשרד־החינוך־והתרבות, יגיע בקושי לאלף ל"י.

כ ב ש ב ט

היום יום טוב: השער (תיקנו אותו מחדש, בעזרת חיל־המהנדסים) עדיין עומד, דלת המחסן לא נפרצה מחדש, בפיתות למעלה לא עשה מישהו את צרכיו בלילה, שום ילד לא זרק אבן בראש חברו, איש לא ניסה לחנוק את שכנתו, לא נמסר לנו על שום גניבה, שום מורה אינו נעדר היום, הכל הולך למישרים.

כ"ד ב ש ב ט

סיוור המנהלים, שעמד להתקיים היום ב"פרוזדור" ובחבל עדולם, בוטל בשל הגשמים. שלושה מורים נעדרים היום מן הלימודים — חולים. בגדר הגינה נפרץ חור גדול. מוסרים לי את שם הפורץ, אחד הנערים המגודלים מן השכונה. אני פונה בתלונה למשטרה.

כ"ה ב ש ב ט

דודו מג' "לקח" כסף מאחת החברות בכיתה. מסרב להחזיר. מלוו שוב גונב כל מיני דברים. אויץ היכה את קארין. שלושת המורים חזרו לעבודה — המורה לחקלאות חולה ולא באה. מורה אחר נאלץ ללכת בעשר, לבדיקות. בחדש זה החולף מילאתי מקום מורים 36 שעות, מלבד אותו מספר שעות שאני עובד בתפקידי. ומגהלים אינם מקבלים תשלום בעד מילוי־מקום. מגבוה נרמז לי שאני עושה שטות. יודע — אך מה לעשות? להוציא בכל יום שתים ושלש כיתות לחצר (במזג־האוויר הגשום והקר)? לשלוח את ילדי הכיתות הנמוכות הביתה — כשאין אדם בבתיהם?

כ"ז בשבט

הגב' ד. באה וקובלת: "המורה שונאת הילד שלי". לא הצלחתי להוציא את הדעה הזאת מלבה, ואיני יודע מה לעשות.
 המורה בכיתה ח' שולחת לקרוא לי: הכיתה מתפרעת. בשעה שהמורה רשמה משהו על הלוח פתח אבימי את ארנקה, הוציא מתוכו את חפיסת הסיגריות וחילקן לרבים מחבריו ומחברותיו (צורת החלוקה: שילוח טילים באתמוספירה).
 אריאן מו' התאמן, בהפסקה, בקליעה-למטרה ושילח תפוז לנורה. קלע ולא החטיא. הנורה, פלואורסצנט, מחאָה כף ונתפוצצה. שש ל"י וחצי.
 השרת מתאונן: כל השכנים שמים את אשפתם בפחים שלנו, התברואָנים אינם מריקים את הפחים יום-יום, הילדים הספיקו לשבור את הפחים, הרוח מפילה בוקר-בוקר את הפחים הפתוחים, כל האשפה מתפזרת על-פני החצר, הוא אינו מספיק לאסוף את הכל לפני המיפקד.

כ"ח בשבט

דנים מד' מכה את שכנתו. ההורים דוחים כל אשמה: "הילד שלנו? לא ייתכן! להיפך, הילדה מכה אותו" (הוא: גלית; היא — נקודה קטנה...).
 המשטרה מודיעה: הזקן, בעל חנות-הצבעים, מתאונן שתלמידי בית-ספרנו מציקים לו.
 שוב נפרץ חור גדול בגדר הגינה. חקירה מעלה כי זה אחד השכנים (בעל-חנות אף הוא, ישש לוי בן בבית-ספרנו) — לחצרו אין בויב וכשיררדים גשמים עולים המים ומציפים את ביתו. לכן הוא קודח חור בבטון של גדר-הגינה ומעביר את מימיו לגינתנו. פעמיים סתמנו את החור, והוא שוב נפרץ. ראש חיל-ההנדסה שלנו אומר כי השכן אף איים עליו ועל חבריו שאם שוב יסתמו את החור ישבור להם את הראש. אמר לו הנער: "אנו עושים זאת בפקודת המנהל שלנו". אמר השכן: "אז אני אשבור גם למנהל את הראש".

ל בשבט

נפרץ השער הצדדי לסניף. גם הגדר שם פרוצה. כל הרוצה לגשת למחסן הנפט יכול לטייל כמו בשדרה, בין העצים. שער המחסן ניתן לפריצה אפילו בידיים ריקות. משחק-ילדים.
 גברת ד. שוב באה. היא דורשת להעביר את בנה לכיתה המקבילה. משסירבתי, איימה: "אני אגיש תלונה". אינני יודע איך תגיש תלונה ואינה יודעת לכתוב. אולי תלך לעורך-דין.
 ממחלקת-הנוער מודיעים לי כי קיצוץ הגפנים בחצר הסניף נעשה לא על-ידי אותו בחור שמסרנו את שמו אלא על-ידי אחד התלמידים שלנו, הוא קיליאן עצמו. קראתי לנער. הוא מכחיש, ואני נוטה להאמין לו.

א באדר א

זרוף מב' שבר כמה שולחנות בכיתה. ההורים אינם יכולים לשלם דבר. עוד יעברו ימים רבים עד שיבוא הנגר מן העיריה לתקן. בינתיים אין לנו ריהוט להחלפה.

ג באדר א

השכן שחיבל בגדר הגינה ואיים לשבור ראשים לא ענה על מכתבי, שבו דרשתי ממנו הסברים והתנצלות. הגשתי תלונה למשטרה. ממחלק־הנוער מודיעים לי כי נעלה אצלם על כל ספק כי את הגפנים קיצץ קיליאן. עדיין אינני מאמין.

י באדר א

נפרצה והורקה קופת כיתה ח'. אין יודעים לומר לי כמה כסף היה בקופה; מסתבר: בין עשר לעשרים ל"י. המדחס קודח ליד כיתות ב', ז', ח'. הרעש גדול מאד. כיתה ב' אינה יכולה ללמוד. אין לי לאן להעביר את הכיתה. הקבלנים אומרים: רק שבוע ימים.

ט"ו באדר א

בשל הקור והרוח אי־אפשר לקיים את חוג־הספורט.

ט"ז באדר א

שלג רב ירד הלילה. כמחצית התלמידים לא באו לבית־הספר. חלק מן הבאים הוחזרו לבתיהם, בשל רגליהם הרטובות. את כיתה ח' (שם אי־אפשר להכניס תנור) העברתי לחדר־המנהל. בוטלו כל החוגים. בית־הילד נשאר סגור היום. שיעורי־הערב אינם מתקיימים.

י"ז באדר א

כל החדרים, חוץ מחדר כיתה ד', דולפים (השלג נמס). באו רק כמחצית התלמידים.

י"ח באדר א

מזג־האוויר נאה, הטמפרטורה מגיעה ל־7 מעלות מעל לאפס לכל היותר. על הגגות עדיין שלג. סמוך לצהריים שוב דולף. כיתה א' מועברת לחדר־המורים.

כ"ב באדר א

מזג־האוויר יפה. התנגשות חמורה ביני ובין הקבלנים. בחצר אין עוד לא שלג ולא מים, וסוף־סוף אפשר שוב להוציא את הילדים לחצר (המקוצצת) ולקיים שיעורי התעמלות. אך פועלי־הבנין שואבים את המים שנצטברו בבור שחפרו ומציפים את החצר מים. שוב אין לנו חצר. אני דורש מן הקבלנים להעביר את המים למגרש הסמוך ולא לשטוף את חצרנו. הקבלן משיב לי: "מה אתה כל־כך רוגז? שבוע ימים לא התעמלתם, לא תתעמלו עוד שלושה ימים!" אני מאיים עליו

שאם לא יפסיק לשטוף את החצר אגייס את כל החבלנים שלי ואחזור ואמלא את הבור מים מן הצד האחר. האיום השפיע.

כ"ד באדר א

ראש המחלקה-לחינוך של העירייה מצלצל: הקבלן התלונן שאני מעכב את העבודה ומאיים במעשי-חבלה. הוא יועץ לשקוד על יחסים טובים עם הקבלנים, משום שכל עיכוב בעבודה פירושו הפסד של עשרות לירות. ואם אנו סובלים עכשיו — הרי בתמורה יהיה לנו פעם בית-ספר לתפארת. אמרתי: בית-ספר לתפארת לעתיד-לבוא אינו מפצה אותי על סבלם של חמש-מאות ילדים היום. דעותינו נשארו חלוקות.

ה. בקר מא' — היא נמצאת אצל אמה. אביה בא כפעם-בפעם לראותה בבית-הספר, אך האם דורשת מן המורה שתאסור על האב לבוא. הזמנתי את האם ואמרתי לה כי אין בית-הספר מתערב בעניינים שבין הורים ואין בית-הספר מוכן לאסור על אב לראות את ילדתו, אלא אם נקבל צו מבית-משפט. האם רותחת. האב אינו מוכן לוותר. גם בית-הספר אינו מוכן לוותר על עמדתו.

כ"ה באדר א

דודו מא' לוקה באַנמיה, לאחר שנפגע בימי-החופש בתאונה. ההורים דורשים להכניסו למסעדת בית-הספר, כי בבית אינו אוכל. המסעדה מכילה אוכלים למעלה מפפי קיבולה. אין מקום. המורה-לבישול מסרבת לקבל אוכלים נוספים, גם מחוסר תקציב. פנינו לעירייה וביקשנו תוספת שעת-עבודה, כדי שנוכל לקבל את דודו ועוד שני ילדים, עולים חדשים, שאין להם מה ואיפה לאכול. קיבלנו תשובה שלילית.

כ"ו באדר א

מזג-האוויר השתפר ביומיים האחרונים. שוב צוחקת השמש, החצר יבשה. השרת מודיע לי, עם בואי בבוקר: "בלילה פרצו לבית-הספר, שברו את המנעולים לחדרי-ההנהלה, למזכירות, למסעדה, פיזרו את כל האספקה על הרצפה, כבר הודעתי למשטרה, אך עדיין לא באה".

אני משאיר את בית-הספר נעול בפני התלמידים. את המיפקד אנו עורכים הפעם בלי מיקרופון ורמקול, כבימים-עברו, ואני שולח את הכיתות כולן לטיול. המשטרה באה, ובשעת שיחה מוקדמת על-רגל-אחת מנצל איש מחלק-הנוער את ההזדמנות וחוקר את הנער שהעיד בענין קיצוץ הגפנים, בנכחותי. מן השאלות-והתשובות מתברר לי כי קיליאן באמת הוא שקיצץ, בעצמו, את הגפנים, הוא ולא הבחור שמסר עליו. אני נפגע עד עומק נשמתי. נתתי בנער זה את כל אמוני. הוא היה גם בן-בית בחדרי, יותר מכל תלמיד אחר. אני שוקל בדעתי אם לבטל את התלונה בדבר קיצוץ הגפנים או לא.

החוקרים, עם גשש ומומחה לטביעות-אצבעות, בודקים את מקום הגניבה. אין אף

טביעת-אצבע אחת. מלאכה נקיה. מהערותיו של החוקר עולה החשד שאולי יד אותו נער, תלמידי, בדבר.

מלבד צרכי-אוכל וכלים מן המטבח, בשווי מאה לירות בערך, נגנבה מצלמתי — הבאתיה לפני ימים אחדים כדי לצלם את הפיתות בשעת המיפקד החגיגי, והבטחתי שתי תמונות חינם לכל תלמיד שהוריו יכניסו את תרומתם לקרן-הפיתות. עתה אין מצלמה (ארבע-מאות ל"י ערכה) ואין תמונות — ואין קרן-פיתות.

אני מצלצל לעירייה ומודיע על הפריצה ועל הגניבה. מנחמים אותי: עלי להגיש דין-וחשבון על הגניבה, ובסופו של דבר שוב נקבל את התמורה — חוץ, כמובן, מן המצלמה, שהיא רכוש פרטי ולא היתה מבוטחת. מן הדברים הנאמרים לי אני למד כי מוטב שלא אזכיר בדו"ח את העובדה שהגדר והשערים פרוצים. אני מקבל את הרמז.

כ"ה באדר א

המוזכרה מודיעה לי: "החלטתי סופית להגיש את התפטרותי — העבודה מרובה, השכר מועט" (המוזכרה, המנהלת גם את החשבונות ואת הקופה, מקבלת משכורת פחות מן העוזרת בשירות!).

חיים מג' נפל בלכתו לבית-הספר — הוא גר בשמאע, העליה מביתו לדרך בית-הספר קשה, ובשל הגשמים החליק ונפל — ונשברה ידו. הוא בא לבית-הספר ביד כואבת. בליווי השרת שלחנו אותו הביתה. האב בא ומודיע: "לא קיבלו את הילד שלי מפני שלא היה לי הפנקס, הפנקס לא בסדר, ולא עשו צילום. לקחתי אותו שוב הביתה, עכשיו היד שוב בסדר". אני שואל: "מה פירוש שוב בסדר?" "עשיתי לו בעצמי תחבושת, עם קשושה, ועכשיו שוב בסדר". אמרתי לו: "וכי אתה חובש?" "לא, אבל תמיד אני עושה זאת בעצמי".

שלחנו את הילד ל"הדסה". צילמו את היד ונתברר כי יש לו שבר כפול.

מודיעים לי: ילדים מג' ומד' נתפסו משחקים בכסף.

אירעה התנגשות חריפה בין מנחך ח' ובין היגינס. היחסים בין המורה ובניה מחריפים והולכים מיום ליום. כל יום היא מוצאת. נראה כי זו האחת המפריעה למנחך להשליט את משמעתו על הכיתה. אין הוא שולט בה, וכל המאמצים שלי לפייס ביניהם עולים בתוהו.

המורה מן שולחת להודיע: "שלחתי את ליקא אל המנהל, אך הוא הודיע שלא יילך — מה לעשות?"

ביקשתי מן השליח, תלמיד אותה כיתה, כי יאמר לליקא שאני קורא לו. השליחות הועילה, ליקא בא.

כ"ט באדר א

מוסרים לי: כחמישה-עשר מתלמידי כיתות ו' שלנו, העילית, נרשמו לבית-הספר "עמריה" לשנת-הלימודים הבאה.

25 אחוזו אלה, הטובים שבתלמידי ו' שלנו — אם הם יילכו תידלדלגה הכיתות, כפי

שקרה הדבר בכיתות ו' בשנים הקודמות. לעומתם אנו מקבלים — על אפנו ועל חמתנו — את אחיהם ואחיותיהם של ילדים מכל בתי־הספר "החלשים" שבשכונות־הגבול ומבתי־הספר הממלכתיים־הדתיים, שסרחו שם. התוצאות: כיתות ז' וח' חלשות, מופרעות, מדולדלות, בלתי־מאוזנות, וכיתות א' עד ו' מלאות ילדים בעייתיים.

אני פונה אל המפקח — הוא משיב את פני ב"עצה טובה": "עשה את בית־ספרך מושך יותר — אין כל אמצעי אחר".

מושך יותר? במאזן כספי שלילי, בבית שהוא חורבה, בשכונה השורצת נוער בטל, שפל מלאכתו במשיכת דברים מכל הבא ליד? אני מדבר עם האחראי במחלקת־החינוך של העירייה. הוא אינו רואה דרך להתנגד להורים הרוצים להעביר את בניהם ובנותיהם לבית־ספר תיכון. אף־על־פי־כן לא אשלים עם גזירה זו.

ג באדר ב

החשמל כבה בכל הבית. החשמלאי מתקשה לתקן. לדבריו, יש להחליף את כל מערכת החוטים. הוא מתקן בפניה אחת, ומיד יש קצר בפניה אחרת. טוב שיש לנו מלאי גדול של נרות. כשיורדים גשמים בחוץ, והבית שרוי באפלה, אנו מדליקים נרות, והרי אנו בית־רפאים, מצדיקים את שמנו: בית־הספר שבעמק־הרפאים. השוטר המקופי הביא לפני את השכן שקדח חורים בגדר, עקב התלונה שהגשנו. השכן מתנצל ומבטיח לא לעשות זאת עוד להבא וגם לא לאיים עוד, לא עלי ולא על תלמידי.

ז באדר ב

הבנאים מרעישים מאד, הם הורסים קיר — על־אף ההסכם עם המפקח על הבנייה שעבודה מעין זו תיעשה שלא בשעות הלימודים. כיתה ב' יוצאת ללמוד בחצר. היא יכולה לעשות זאת, כי מתפתחים תנאי שרב.

ח באדר ב

אליאב מו' היפה את מירש מב' וגרם לו שבר בידו. הדבר קרה אמש, בשכונה. הורי הנזק הגישו תלונה למטרה ותביעת פיצויים לבית־המשפט. מלזו משליט טרור בכיתתו, כיתה ב'. המורה מדווחת, כולה רותחת: "הוא מעשן בכיתה, פושט את מכנסיו לעיני כל הכיתה, רודף אחר הבנות לבית־השימוש, כל הבנות פוחדות ללכת לבית־השימוש". יכולתי לנצל את כל הקשרים שלי ולהשיג לו תור אצל הפסיכולוגית של קופת־חולים (יש פסיכולוגית יחידה לכל העיר והפרוודור, וקבלת תור אצלה דורשת שנה, בממוצע). היא מדווחת לי: "הילד סבל לפני שנתיים משבר בראשו ומועזועזע־מוח. ההורים נפרדו. האם אינה משתפת פעולה?". משה מ. מב' נדחף על־ידי אלי מ. מב', בשעת הפסקה, מן המיתח, נפל ונפגע

בראשו. הדבר קורה בעת ביקורו של המפקח. כאשר הוא יושב בחדרי דן אתי ביחסים המתוחים בין אחיו של הנפגע למחנכתו. הטיפול במשפחה הזאת (יש ממנה ששה ילדים וילדות בבית־הספר) מסתבך והולך.

אני מנצל את האסון הזה ותובע מן העירייה למהר ולהתקין את הגדר — כי אבני־הגדר, המידרדרות יום־יום מחדש, הן איום מתמיד על שלום הילדים, ובאחת מאבני־הגדר הזאת נפגע הילד. העירייה מתרשמת מן המקרה ומבטיחה לשלוח אדם שיבדוק ויגיש דו"ח. יש לנגוד את הברזל בעודו להט — אני משלח בעירייה את נציגות ועד־ההורים שלנו, והן "חופפות" לאחראי את הראש. הוא שולח את המומחה, הלן בודק ומודה: יש לעשות משהו. אך עדיין הוא מפקפק אם יש תועלת בתיקון הגדר: ראשית — הילדים יטפסו ויעברו מעל לגדר; שנית — הם גם אינם צריכים לטפס, הם עושים חורים בגדר ועוברים; שלישית — הנה בונים לכם עכשיו בית־ספר לתפארת (ה"תפארת" מוצאת כנראה חן בעיני אנשי העירייה; אינם אומרים לי משפט בלי "תפארת"). זה עולה כמה מאות־אלפי לירות, או לא כדאי עכשיו לעשות גדר בארבעים־אלף ל"י; רביעית — יש בתי־ספר בעיר שמצב גרוע הרבה יותר.

נמאס עלי לשמוע את כל הדברים הרבים האלה.

הבנות של כיתה ח' באות אלי בבקשה צנועה: המחנך החרים מהיגינס את "העולם הזה" — שאבקש ממנו כי יחזיר לה. בתמימותי אני שואל: "למה החרים?" התשובה במקלה: "מפני תמונת השער: עירום באילת". אני מוסיף לשאול: "הוריקן מסכימים שתקראו ספרות כזו?" התשובות באות בזו אחר זו, אך הן מתפצלות לכיוונים שונים:

"ההורים שלי בעצמם קוראים 'ת זה'."

"ההורים שלי לא איכפת להם מה שאני קוראת או לא קוראת."

"ההורים שלי לא יודעים לקרוא עברית."

"ההורים שלי בכלל לא קוראים."

ט באדר ב

עונת המשחק במקלות הגיעה. כבר יש פצועים. וכבר מביאים לבית־הספר חמרי־נפץ — אקדחים, קפצונים ומפתחות חלולים.

י"ב באדר ב

מסיבות־פורים גורמות תענוגות מיוחדים. מרובים הבנים המחופשים בתפקידים נשיים, ולהיפך — אך אין אדם צריך להיות חכם כשלמה כדי לעמוד על מין המחופשים. בנים, מחופשים כבנות, אינם יכולים לזותר על נשק כלשהו — סוף, אקדח, פגיון, והבנות, מחופשות כבנים, ניגשות אלי ומתגנדרות: "אני יפה?" במסיבה של כיתות א'—ג' מתבשלת שערוריה. אביה של ת. בקר בא לראות את ילדתו בין החוגגים. האם דורשת ממני שארחיקו. אני מסרב. היא עומדת להזמין משטרה. משך כל המסיבה עלי לעמוד ולשמור על הילדה, שלא תרגיש, על שאר

הילדים, שלא ירגישו, על האב, שלא ייצא מגדרו, על האם, שלא תתפרע בקול, על המשטרה שלא תתערב, על המורות, שלא יתעצבנו. אך הילדים חמודים. ותודה־לאל, המסיבה עברה.

חג שמח. לא — עוד לך: הגב' מ. (חדשה בארץ, בעלה קיבל עבודה בסוכנות, אך עדיין הם מחכים לשיכון; בינתיים הם גרים במלון, ואנו סיפקנו לשני הבנים את כל ספרי־הלימוד) באה בטענות: שני הבנים אינם מתקדמים די בלימודיהם. אני מנסה לשפך את חמתה: הרי הם לומדים כאן בסך־הכל חדשים בלבד, איך את רוצה שכבר יידעו עברית כהלכה? אך האשה באחת: אתם לא מחנכים את הילדים טוב. אם אינכם מתקדמים מהר, על המורה להכות אותם. אני: "אין אנו מכים את תלמידינו, הרי ידוע לך!" היא: "זוהי הצרה! עליכם להכות! ואם לא להכות, אז לפחות הבריכו את הילדים בכל יום שעה, עד שיהיו חרוצים יותר. כך היו עושים זאת שם — —"

ומספרת לי המזכירה: "לפני כמה שבועות בא אלי אחד הבנים האלה וביקש עוד ספר, שלא היה לנו מן המוכן. צריך היה לקנותו בחנות, והשרת היה עסוק אותו יום. אמר הילד: 'אבא אמר, אם לא אביא את הספר היום, אקבל בשוט'."

אמרתי: "אז מה ענית לילד?"

המזכירה: "לא עניתי. רצתי בעצמי וקניתי את הספר ונתתי לו."

אכן, שיטה מועילה.

חג שמח. שלושה ימי פגרה. שלושה ימים יהיה בית־הספר סגור. אני יוצא מן העיר ונוסע לרחוץ בימה של אילת. אך בית־הספר מלווה אותי בדרכי: לא יפרצו? מה יגנבו הפעם? כמה זגוגיות וכמה רעפים ישברו? כמה ילדים ישובו בריאים ושלמים, וכמה שבורים?

פייר רוורדי : הסקה מרכזית

אור קטן

רואה אתה אור קטן ירד על בטנך להאריך

— אשה מתמתחת כטיל —

שם בסנה יש צל קורא

רגליה המגלות פות מדי הן

קצר בלב

תקר במנוצ

איזה מגנט סוודני

ציני ואהבתי תועות בדרך

דבר של כלום

אש הנצתת שוב, ושוב ככה

שבצתי את הרוח

שבצתי השמים

ביסודו-של-דבר, מלאכותי הוא כל אשר נראה

אפלו סוף

נצם זאת חם לי במקום שידך בי נוגעת

הדלת פתוחה ואינני נכנס

אני רואה את פניך ואיני מאמין

חנרת את

ערב אחר קשהיינו צצובים בכינו על צץ פרות

אנשים צחקו שם

ילדים טילו, צרמים-למחצה,

המים היו נפים

חוט-נחשת אדם הוליך שמה את האור

לברך ונשמש קרוצים הם מחמר אחר

א. מ. סיראן : מעבר לרומן

היו ימים שבהם גייס האמן את כל מומיו כדי להוציא מתחת ידו יצירה שהסתיימה אותו; הרעיון שיהיה חושף את חייו לעין הציבור מסתבר שלא עלה בדעתו מעולם. אין אנו מציירים לעצמנו את דאגתה או את שקספיר כשהם מקפידים לעקוב אחר המאורעות הפעוטטיים בחייהם כדי להביאם לתשומת-לבם של אנשים אחרים. אולי העדיפו אפילו למסור דמות כוזבת של עצמם. היתה בהם אותה שתקנות של כוח ששוב אינה נחלתו של בן-זמננו הפגום. הווידויים שלנו, הרומנים שלנו מצטיינים כולם באותה קלקלה: וכי איזה ענין אפשר למצוא בחיים סתם? מה ענין אפשר למצוא בספרים ששאבו השראה מספרים אחרים, או במוחות התלויים במוחות אחרים? רק הנבערים-מדעת עוררו בי אותו רעד של הוויה המעיד על מציאותה של האמת. רועים בהרי קרפאתיה עשו עלי רושם אחר לגמרי מן הפרופיסורים של גרמניה, השנונים של פאריז: חזקים היו במובן אחר. ראיתי קבצנים ספרדים, ורוצה הייתי לרשום דברים מפיהם. הם לא הוצרכו כלל להמציא חיים לעצמם: הם היו, הם היו קיימים; ודבר זה אינו קורה בצבייליזציה. מדוע-זה, אתה תמה, לא התבצרו אבותינו הקדמונים במערות שלהם?

כשהאדם הממוצע טוען לייעוד וגורל משלו, הריהו יכול לתאר את גורלו. האמונה שהפסיכולוגיה חושפת את מהותנו מחבבת עלינו בהכרח את מעשינו: מדומים אנו כי יש להם איזה ערך סגולי או סמלי. אחר-כך בא כל העסק הסנופי הזה של "תסביכים", המלמדנו להפריז בממדי החללים שבתוכנו, להסתנוור מהם, לפנק את ה"אני" שלנו בסגולות ובמעמקים שברור כי לא ניתן בהם. ואולם תהליך זה מסווה רק במשהו את הרגשתנו הפנימית שהננו איך-ואפס. חשד יש בנו שהרומניסט המסתמך על חייו אך מעמיד הוא פנים כמאמין בכך, שאין הוא הוגה כבוד כלל לסודות שהוא מגלה שם: אין הוא נתפס להם, ואנחנו, קוראיו, לא כל שפן. הנפשות הפועלות שלו כולן בני-אדם ממדרגה שניה, ידעים ונגועים, חשודים בגלל העמדות-הפנים שלהם, קנוניותיהם. לא בנקל נצייר לעצמנו איזה מלך ליר ערמומי... הצד ההמוני, ה־parvenu שברומן הוא הקובע את תכונותיו האפייניות. גורליות מעופכת, גורל באותיות קטנות, חבלי-יסורים אינם מתקבלים על הדעת, הטראגדיה déclassé.

בהשוואה לגיבור הטראגי, העשיר כל-כך בפורענות שהיא מורשתו הנצחית, הנה הנפש המרכזית ברומן היא כמין מועמד תמים לחורבן, הלהוט יותר מדי להרוס את עצמו, המפחד פחד-מוות להיפשל. טובל הוא מעצם אי-הוודאות שבאסונו. אין כל כורח במותו. יש בנו הרגשה שהמחבר יכול היה להצילו; משום כך אנו חשים עצמנו שלא-בנוח, הנאתור-קוראים מתפסדת. לעומת זאת הרי הטראגדיה מתרחשת

במישור מוחלט, כביכול: המבקר אין לו השפעה על גיבוריו, הוא רק משרתם, מכשיר בידיהם; הם המחזיקים ברוסן, והם הממריצים אותו לאחוז באמצעים כנגדם. הם מושלים, אפילו ביצירות אשר להן משמשים הם תואנה, והיצירות האלו פועלות עלינו כמציאויות שאינן תלויות לא בסופר ולא בחוטי-המארינוטות של הפסיכולוגיה. רומנים אלו קוראים בצורה אחרת לגמרי, בראש-וראשונה נתונה דעתנו תמיד לרומניסט; ישותו תרדפנו ולא תרפה מאתנו; אנו מתבוננים בו בהיאבקו עם נפשותיו; בחשבון אחרון, הוא היחיד ששימת-לבנו נתונה לו. "מה יעשה בהם? איך ייפטר מהם?" — כך אנו שואלים את עצמנו, מתוך סקרנות מהולה בחשש. אם אמר פעם משהו שבלזאק כתב את שקספיר מחדש כשהוא משתמש בכשלונות, מה נחשוב אפוא על הרומניסטים של ימינו, מה-גם שהם אנוסים לעסוק בבני-אדם שהתקלקלו עוד יותר?

מראית-העין של האמן הנובון היא-היא התופעה המודרנית בה"א-הידיעה, לא שאמני העבר לא היו מסוגלים למחשבה מופשטת ולדקות-הרגשות; לא, אלא שמהיותם מעוגנים מלכתחילה במרכזה של יצירתם, יצרו בלי לחשוב יותר מדי על תהליך העשייה, בלי להקיף עצמם דוקטרינות ועיונים-בשיטה. האמנות, שעדיין חדשה היתה, נשאה אותם. כיום שוב אין הדבר כך. עם כל שנתמעטו אמצעיו האינטלקטואליים, האמן של היום הוא קודם-כל אסתטיקן: מהיותו עומד מחוץ להשראתו, הוא מכין אותה, מתיחד לה במחשבת-תחילה, אם משורר הוא, הריהו מספק דברי-פרשנות ליצירותיו, מסביר אותן בלי לשכנע אותנו, וכדי להמציא, להתחדש, הוא מחקה מעשה-הקוף את היצר שפבר איננו בו: רעיון השירה הפך להיות חמרו הפיוטי, מקור השראתו. הוא חוגג את שירו; מידחה פ'אטאלי, הבל פיוטי; שירים אינם קרוצים משירה. רק האמן החשוד פותח באמנות; האמן האמיתי שואב את חמרו ממקום אחר: מתוך עצמו... בצד ה"עושה" בן-דורנו, על סבלותיו ועל עקרונותו, נראים לנו היוצרים מן העבר בריאים עד כדי להביאנו במבוכה; הפילוסופיה לא נטלה מהם את דמיהם. צאו וחיקרו צייר, רומניסט, קומפוזיטור כלשהו: מצוא תמצאו כי יש לו בעיות המעסיקות אותו בלי הרף, מספקות לו את חוסר-הבטחון שהוא תכונתו העיקרית. מגשש הוא בדרךנו כאילו נגזר עליו שייעצר על סף מפעלו או על סף גורלו. בימינו אין איש נמלט מתפיחה זו של האינטלקט והמידלדלות היצר המקבילה לה. המנומנטלי, האדיר-הספונטאני, שוב אינו בגדר האפשר; מצד שני, המעניין עולה לדרגת "וא' אר". היחיד הוא היוצר את האמנות, ושוב לא האמנות היא היוצרת את היחיד, ממש כמו ששוב לא היצירה היא החשובה אלא הפרשנות הבאה לפניה או לאחריה. ומיטב תפוקתו של אמן כיום הריהם רעיונותיו על מה שעשוי היה לעשות. הוא הפך להיות המבקר שלו עצמו, ממש כמו שהאדם הממוצע נעשה הפסיכולוג שלו עצמו. שום תקופה לא היתה תדעה כלי-כך. מנקודת-מבט זו הרנסנס נראה ברברי, ימי-הביניים — טרום-היסטוריים, ורק המאה האחרונה היא שאינה נראית ילדותית כלשהו. הרבה אנו יודעים על עצמנו; מצד שני, אין אנחנו ולא-כלום. דרך-פיצוי על חסרונותינו

בתום, בספונטאניות, תקוה וסיכלות, הפך אותנו "החוש הפסיכולוגי" — שהוא וכישתנו הגדולה ביותר — לצופים של עצמנו. רכישתנו הגדולה ביותר? — בשים לב לאולת־ידנו המטאפיזית, כן, שהרי זה הסוג היחיד של עומק שאנו רגישים לו. אבל אם נתרומם מעל לפסיכולוגיה, הרי כל "החיים הפנימיים" שלנו לובשים צביון של מטאורולוגיה רגשית שתמורותיה אין בהן משום מובן כלשהו. מה טעם למצוא ענין בהתנהגותם של רפאים, בשלבים של הופעה? ולאחר "שיחזור העבר", איך אפשר לפנות אל "אני", איך נוכל להמר עוד במשהו על סודותינו? לא אֶלִיּוּט אלא פרוסט הוא נביא "האנשים החלולים". המצב הבהמי לא יושיע במאומה, זאת אומר לנו פרוסט לא־פחות ממיסטר אָקְהָארט; אצל הראשון מגיעים אנו לאַקְסְטָאזָה של החלל על־ידי הזמן; אצל השני, על־ידי הנצח. חלל פסיכולוגי; חלל מטאפיזי — הראשון הוא גולת־הכותרת של אינטרוספקציה, השני של מדיטאציה. ה"אני" הוא זכות־יתר רק לאלה שאינם הולכים אחר עצמם ככל אשר תשאנה אותם רגליהם. ואולם הדבר שהוא מעין־חיים למיסטיקן הריהו שורש־פורענות לסופר. לא נוכל לצייר לעצמנו את פרוסט כשהוא מתקיים לאחר יצירתו, מאריך ימים יותר מן החזון המסיימה. זאת ועוד: הוא נוטל את הטעם מכל חקירה נוספת בכיוון הפירוש הפסיכולוגי. בסופו של דבר, ההפלגה היתירה בניתוח נעשית מכשול לרומניסט ולנפשותיו כאחד. אין אנו יכולים לסבך עד־אין־קץ איזו מן הנפשות הפועלות או את המצבים שבהם הוא מסתבך, אנו יודעים את כולם, ולפחות מנחשים אנו אותם כולם.

רק דבר אחד גרוע משיעמום, וזהו פחד השיעמום. והפחד הזה הוא הפוקדני כל־אימת שאני פותח רומן. אין חפץ לי בחייו של הגיבור, אינני משתתף בהם. אפילו אינני מאמין בהם. ה"ז'אנר", כיון שפילה את תמצית מהותו, שוב אין לו מושא. הגיבור גווע, והוא הדין בעלילה. לא מקרה הוא שהרומנים היחידים הראויים להתעניינות כיום הם דווקא אלה שבהם לא קורה עוד ולא־כלום. אפילו המחבר דומה שהוא נעדר מהם. הרי אלה רומנים שאינם ניתנים לקריאה עד־להפליא, בלי התחלה ובלי סוף, ובאותה מידה יכולים הם להסתיים במשפט הראשון ולהימשך על־פני עשרת־אלפים עמודים. כאן עולה על הדעת שאלה אחת: היוכל אותו ניסוי לחזור ולהישנות עד־בלי־די? מדוע לא לכתוב רומן בלי נושא, אבל לשם מה לכתוב עשרה או עשרים? משעה שנקבע הצורך בהיעדרות, מה טעם להרבות ולהכביר בהיעדרות זו — מה טעם לעלוץ בה? מתחייב מכאן כביכול חיפוש בלי נקודות־ציון, ניסוי הנמשך בתוך ריקנות מתמדת, ריקנות המושגת על־דרך התחושה, כמין דיאלקטיקה שקפאה באורח פרדוקסלי, ללא־ניע, דינאמיות של מונוטוניות וריק. אַקְסְטָאזָה של חוסר־משמעות: המבוי הסתום העילאי. ניצול החרדה לא כדי להפוך את ההיעדר למסתורין אלא כדי להפוך את המסתורין להיעדר.

במקביל לסיפור־המעשה המשותק את המסופר, את המושא, בא סיגוף האינטלקט, מדיטאציה בלי תוכן... הרוח מגלה והנה הורדה לדרגת הפעולה שבכוחה היא רוח — ולא עוד. כל פעולותיה מחזירות אותה אל עצמה, אל אותה התפתחות

ניחת המונעתה מהיאחו בדברים. לא דעת, לא מעש: המדיטאציה בלי תוכן מסמלת את האפותיאזזה של העקרונות, של הסירוב.

הרומן הנוטש את הזמן וזנח את המימד המיוחד לו, מסתלק ממילוי תפקידיו: מחוזה גיבורית שמגוחך הוא לחזור עליה. כלום רשאים אנו להפליג ולהתמיד בעיסוקים הדיבוקיים שלנו, לנצלם, לחזור ולסננם עד-בלידי? לא אחד מן הרומניסטים המודרניים שלנו מזכיר לי מיסטיקן שהתרום מעל לאלוהים. כיון שהגיע לנקודה זו — כלומר: אל האין — שוב אין המיסטיקן יכול להתפלל, שהרי הגיע אל מעבר למושא תפילותיו. אבל הרומניסטים שהתרוממו מעל לרומן, מדוע הם מתעקשים להוסיף ולכתוב רומנים? כה גדול הוא כוח קיסומו של הרומן עד שהוא משעבד אפילו אותם סופרים העושים ככל יכלתם להיפטר ממנו. וכי מה יכול לתת ביטוי לדיבוק המודרני שלנו בהיסטוריה ובפסיכולוגיה יותר מן הרומן? אכן, הרומן לא היה יכול לעלות על הדעת בתקופה של פריחה מטאפיזית: ספק אם נוכל לתאר לעצמנו כשהוא מבלבל בימי-הביניים, או ביוון, הודו או סין הקלאסיות. שכן החוויה המטאפיזית, הזונחת את הכרונולוגיה והתהפוכות של הווייטנאם, חיה באינטימיות של המוחלט, מוחלט שאליו היחיד מחויב לחתור בלא שיגיע אליו עולמית: רק בתנאי זה יכול שיהיה לו ייעוד, ייעוד שלמען יהיה בר-תוקף בספרות הוא מצריך חוויה מטאפיזית בלתי-שלמה: בלתי-שלמה מדעת, יכול אני להוסיף. כוונתי, כמובן, לגיבורים של דוסטוייבסקי: אין ביכלתם להושיע את עצמם, צמאים הם לחורבנם, והם מרתקים אותנו במידה שהם מקיימים יחסים כוזבים עם האלוהים. הקדושה היא בשבילם רק אמתלה לעינוי-עצמי, תהוהו ובוהו נוסף, עקיפה המאפשרת להם התמוטטות עלילתית. אילו היתה בהם באמת כי אז חדלו מהיות גפשות: הם מבקשים אחריה כדי לדחותה מעליהם, ליהנות מן הסכנה שבנפילה חזרת לתוך עצמם. כקדוש-שלא-זכה הנסיך הנכפה ניצב בתוך רקמת העלילה, כי קדושה שהוגשה מנוגדת היא לאמנות הרומן. אשר לאליושה, שהוא מלאך יותר משהוא קדוש, טהרתו שלו אינה מעלה הרגשה של ייעוד, וקשה לראות איך יכול היה דוסטוייבסקי לעשותו דמות מרכזית ביצירת-המשך ל"האחים קאראמאזוב". המלאך, השלכה של אימת-ההיסטוריה שלנו, הוא השרטון של סיפור-המעשה, אם לא מיתנו.

•

אינני בא להתפאר שאינני יכול לקרוא רומן מתחילתו ועד סופו; פשוט מתקומם אני על חציפותו, על ההתמכרות שכפה עלינו ועל המקום שתפס לו במחשבותינו. אין לך דבר ביש יותר מוויפוחינו האינסופיים על דמות בדיונית זו או אחרת. הבה אבהיר את דברי: הספרים מדריכי-המנוחה ביותר שקראתי מעודי, אם לא הגדולים ביותר, רומנים היו. ואין דבר זה מונע אותי מלמאוס בחזון האחראי להם: מיאוס חסון-תקוה. כי גם אם נושא אני נפשי לעולם אחר, לאיזה עולם שאינו שלנו, ידוע אדע שלעולם לא אשיגהו. כל-אימת שאני מנסה להודות עם איזה עקרון שלמעלה

מן ה"חוויות" שלי, חייב אני להודות שאלו האחרונות חשובות לי יותר מן הראשון, שכל הנטיות המטאפיזיות שלי קצר כוחן נוכח קלות-דעתי. בדין או שלא בדין, הגעתי לידי כך שאני תולה ב"ז'אנר" הזה כולו את אשמת מעמד-הדברים הזה, תולה בו את חמת-זעמי, רואה ברומן מכשול לעצמי, גורם של התפוררות — לי כמו גם לזולתי — תחבולה שחיבל הזמן על-מנת להסתנן אל תוכנו, הראייה הניצחת לכך שהנצח לעולם לא יהיה לנו אלא מלה ומושא-של-נוחם. "ככל אדם אחר, הרי אתה ילוד הרומן" — זהו פזמוני החוזר, וזהו מפלתי.

התקפה אינה אלא תשוקתו של אדם להשתחרר מאינו התקשרות או להעניש עצמו בגללה. לעולם לא אסלה לעצמי על שבתוכי-פנימה קרוב אני אל הרומניסט הראשון שאני פוגשו במסיבה יותר מאשר אל חכם-החכמים שבימי-קדם. תרבותנו, כיון שהאפילה עליה ספרותה, הריהי מעניקה לסופר משהו מאותו אשראי שהעניקה התקופה העתיקה לפילוסוף. ואולם הפטריצי שקנה לו את הסטואיקן או את האפיקורי שלו, בכך ניתן לו להגיע לדרגה שהבורגני הקורא את הרומן שלו כיום אינו יכול להתימר בה. על הטענה שהפילוסוף הקדמוני, אם לא היה מאחז-עניינים הרי היה מפליג בדברים על נושאים נדושים כגורל, עונג או כאב, אני משיב לאמור שסוג זה של בינוניות נראה לי עדיף מזו שלנו, ושאפילו השרלטניות של החכמה יש בה אמת יותר מאשר בפיברוק רומנים. ואשר לשרלטניות, אל לנו לשכוח את הסוג הנעלה והאמיתי יותר — השרלטניות של השירה.

ככל שידוע לנו, אין השירה ניתנת להיקרץ מדברים של סתם: לא תמיד היא נוחה לכך, יש לה רתיעות משלה, וכן משהו... מעמד. הבא לגנוב את עצם-מהותה מתחייב בסיכונים מסוימים: אין לך דבר שיהיה רופס וקל-ערך יותר ממנה שעה שמעתיקים אותה ללשון של סיפור-מעשה. מוכר לנו האופי הממזרי של הרומן השואב השראתו מן האסכולה הרומנטית, הסימבוליסטית או הסוריאליסטית. לאמיתו של דבר הרי הרומן, שהוא תמסן מטבע בריאתו, לא היסס לאמץ לו שיטות השייכות לתנועות פיוטיות במהותן, בהווה כבעבר הוא חי על רמאות וביזה, והוא נמכר לכל עילה ודגל: הריהו היצאנית של הספרות. מה בושה תביאהו במבוכה, אי אינטימיות שיהסס להסגירה? הוא נובר במידה שווה של קלות במאפרות כבמצפונים. הרומניסט הופך את שתקנותנו לטורים-של-רכילות. אפילו כשואב-

הבריות הוא נמשך משיכה עזה לכל שהוא אנושי: הוא מתפלש ומתבוסס בו. אם אני תוקף את הרומניסטן, הרי זה מפני שהוא משתמש בכל חומר הבא לידי, בנו בכלנו, ולפיכך הוא פטפטן יותר מאתנו — וכך הוא חייב להיות. בנקודה אחת לפחות עלינו לתת לו שבח: יש בו האומץ למהול דברים. פריונו וכוחו — במחיר זה הם נקנים. אין לך כשרון אפי בלי דעת-הבאנאליות, בלי החוש לטפל, למשגי ולפעוט. עמוד אחר עמוד, עמודים על עמודים. אם השיר-הקטלוג הוא עיוות, הנה הרומן-הקטלוג, ה"roman fleuve", בנוי על-פי חוקות ה"ז'אנר", מלים, מלים, מלים... האמלט ודאי היה קורא רומן.

לשקף את החיים לכל פרטיהם, לנוול את תדהמותינו כדי אנקדושות — איזה עינוי

הוא זה לרוחו. ואולם זהו העיניו שאין הרומניסט חש בו, ממש כשם שאין הוא חש בפחיתות־הערך ובתמימות שב"יוצא־מגדר־הרגיל". כלום יש מקרה אחד שראוי לטרוח ולספר עליו? שאלה מחוצפת, שפן קראתי רומנים לא־פחות מכל אדם זולתי. אבל הרי זו שאלה של טעם, משעה שהזמן נמוג מתודעתנו ולא נותר בנו דבר זולת שתיקה אשר תמלטנו מיצורים אחרים, ומאותה התפשטות של הלא־מושג לספירה של כל הרף־עין שעל־פיה אנו מגדירים את ההוויה.

המשמעות מתחילה להתישן ולעבור מן העולם. אין אנו משתחים הרבה ליד בד שפונותיו ברורות; מוזיקה בעלת אופי מוגדר וקווים חותכים מוציאה אותנו מגדרנו; השיר הברור־מדי נראה לנו... בלתי־מובן. איזו אמת מובנת־מעצמה שוה עוד במאמץ להגידה? מה שניתן להביעו ולמסרו אינו כדאי שיתעכבו עליו. האם נקיש מכאן שרק "מסתורין" יכול לרתק את תשומת־לבנו? משעמם הוא לא־פחות מן המובן־מאליו. אני מתכוון למסתורין במלוא מובן המלה, כדרך שתפסוה עד ימינראנו. המסתורין שלנו, הפיזרמלי בלבד, הוא המנוס האחרון של מוחות שנתאכזבו מן הבהירות — עמקות נבובה שהיא בת־זוג לאותו שלב באמנות שבו אין איש הולך שולל עוד, שבו, בספרות, במוזיקה ובציור, הננו בני־דורו של כל סגנון שהוא. האַקלקטיות, הלוקטנות, אם גם פוגעת היא בהשראה, הריהי מרחיבה אפקים ומניחה לנו להסתייע בכל המסורות כולן. היא משחררת את בעל־ההלכה, אך משתקת את היוצר, בפתחה לפניו פרספקטיבות נרחבות מדי: יצירת־האמנות נוצרת בצד הדעת, או מחוצה לה. אם האמן של ימינו תר לו מקלט בסתום, הרי זה משום שאינו יכול עוד ליצור במה שהיא יודע. היקף הידיעות שלרשותו הפך אותו לפרשן, אריסטארכוס בלי אשליות. לפיכך יטוש את העובדות שהמטירה עליו תקופה למדנית ועקרה. אם משורר הוא, הריהו מגלה שאף אחת ממלותיו אין לה עתיד; רצונו שתהיינה בנות־קיים, הרי עליו לרוצץ את משמען. בעולם הכתובים בכללותו חוזים אנו בכניעתה של המלה, שלמרבה־הפליאה תשושה היא עוד יותר מאתנו. באורח פרדקסולי, מעולם עדיין לא היתה חפשיה כל־כך; כניעותה היא נצחונה. כיון שהשתחררה מן המציאות, מן החוויה, הריהי מתמכרת לתפנוק הסופי — שלא להביע עוד מאומה פרט לדור־המשמעות של פעולת־היא.

הופעתו של הרומן בלי מושא, בלי חומר, הנחיתה מפת־מוות על הרומן. אין עוד עלילה, נפשות פועלות, סיבוכים, סיבה־ומסובב. הרעיון מנודה, המאורע מחוסל, רק איזה "אני" מוסיף עוד לחיות, זוכר שקיים היה פעם, אני בלי עתיד, נאחו באינסוף, מהפכו לכאן ולכאן, הופכו למתיחות שאינה משיגה אלא את עצמה בלבד: אקסטאזה על גבול הכתובים, נפילת־מוות שאינה יכולה לדעוך ולכלות, קינה ונהי של החלל, גילגול אל אחרית־פליטה שאינה נוהה לא אל הליריזם של ההשבעה גם לא אל זה של התפילה. הרומניסט, כיון שהוא מרהיב עוז בנפשו להפליג אל שרשי המטושטש

והסתום, הריהו נעשה ארכיאולוג של ההיעדר, החוקר את השכבות של דבר שאין לו — ולא יוכל להיות לו — קיום, חושף את הלא־מוחש ומגלה אותו לעינינו האדישות. מיסטיקן שלא־מדעת? לא דובים ולא יער; כי המיסטיקן, כשהוא מתאר את לילה־האופל של הנשמה, הריהו ממקד את ציפייתו בעצם שהוא מצליח להיעגן בתוכו. מתיחותו מכוונת אל מחוצה לה, או שהיא מתקיימת באלוהים, מקום שהיא מוצאת לה סעד וצידוק. כשהיא לעצמה, בלי בנין־התת של איון מציאות, הרי תהיה מפוקפת, דבר שענין בו לפסיכולוגיה בלבד. עלינו להודות כי מציאות מסוג זו הסומכת את ציפייתו של המיסטיקן ומשנה את דמותה אפשר שתהיה אשליה: אולם מעייני־כוחו והאוטומאטיזם של מתיחותו גורמים שתחת להיכנע לאינסוף ולהתמסס בתוכו, הוא משווה לו ממשות, גוף ודמות־הגוף. כנגד זאת הרי הרומניסט, ברגעיו הטובים ביותר, חוקר הוא ומגלה את שטח־ההפקר המשתרע בין גבולי היש לגבולי הספרות. משהגיע לנקודה זו שוב אין תוכן לפסיכולוגיה, מאין לה נושא להיתלות בו, והיא מגיעה לידי ביטול־עצמי, שהרי נכנסה לאיזור שאינו מתישב עם תיפקודה. שוריא נגפשכם רומן שבו הנפשות שוב אינן חיות זו במעגלה של זו, אף לא במעגליהן־שלהן — אדולף, איואן קאראמאזוב או סוואן בלי שותפים ובני־זוג; עתה תבינו מדוע ספורים הם ימיו של הרומן ומדוע, אם אמנם ימשיך בקיומו, שומה עליו להסתפק בקאריירה של פגר.

בלי ספק, חובה עלינו להמשיך עוד עד לנקודה שבה נקווה לא רק לסופו של "ז'אנר" אחד מסוים אלא לסופו של כל השאר, של האמנות עצמה. יעמוד לו לאדם הטעם הטוב להכריז על פשיטת־רגלו שלו, להיעצר בדרכו, ולו אך למשך דורות־מספר. בטרם יתחיל שוב, יהיה עליו להתחדש בדרך של תדהמה: והרי זו משימה שבה מעסיקתו כל האמנות של זמננו, במידה שהיא חותמת בעצם־ידיה על גזר־חורבנה שלה.

לא שצריכים אנו להאמין בעתיד המטאפיזיקה, או בעתיד מאיזה סוג שהוא. רחוק אני מכל רעיון־תעתועים שכזה. ובכל־זאת העובדה עומדת בעינה שכל אחרית צופנת בה הבטחה, מגלה איזה אופק. משעה שלא נראה עוד אף רומן אחד בחלונות של חנות־ספרים הרי ייעשה איזה צעד — אולי קדימה, אולי אחרנית... על־כל־פנים, תקרוס תחתיה ציביליזציה שלמה העסוקה בתהייה על דברים שאין־להם־שחר. אוטופיה? טירוף? ברבריות? איני יודע. אבל איני פוסק מלחשוב על אותו רומניסט אחרון.

כשהחל האפוס נוטה לגווע, בשלהי ימי־הביניים, ודאי נתמלטה אנחת־הרווחה מפיהם של בני־הדור; בלי ספק היתה נשימתם חפשית יותר. משהגיעה המיתולוגיה הנוצרית והאבירית לגמר מיצויה, פינתה הגבורה הנתפסת על המישור הקוסמי והאלוהי את מקומה לטראגדיה: איש־הרנסנס נטל את גבולותיו, את גורלו בידיו, ונעשה הוא־עצמו עד לנקודת־התפוצצות. אחר, כיון ששוב לא יכול שאת לאורך־ימים את עקתו זו של הנשגב, ירד אל הרומן, האפוס של התקופה הבורגנית — אפוס של חילופים.

לפנינו נפרץ פרץ העתיד להתמלא קוסמוגוניות גדושות סימבוליזם עשן, חזיונות לא־ברורים. הרוח תתרחב בעטֶקס, תבלע יותר ממה שהיא רגילה להכיל. זיכרון־א את התקופה ההלניסטית ושיפעת הפיתות הגנוסטיות שלה: הקיסרות הרומאית, על סקרנותה העצומה, אימצה לה שיטות שאינן מתישבות יחדי, ועל־ידי שנתנה זכות־אזרח בתוכה לָאֵלים מורחיים סמכה ידיה על מספר תורות ומיתולוגיות. ממש כמו שאמנות אשר תש כוחה נפרצת פתאום לאותן דרכי־ביטוי שפעם היו זרות לה, כך עבודת־אלוהים אחת שחרב מעיינה נפתחת לפלישתן של כל היתר. זה היה משמעו של הסינקרטיזם מימ־קדם, וזה משמע הסינקרטיזם שלנו. ריקנותו, שבה מתגבבות יחד אמנויות ודתות שונות וסותרות, קוראת לצלמי־אֵלים ממקום אחר, שכן אלה שלנו רפתה ידם מהגן עלינו עתה. אף שמומחים אנו ברקיעים אחרים, אין אנו מפיקים מהם שום טובת־הנאה: חכמתנו — שהיא פרי היעדרו של עקרון־חיים — היא אוניברסליות של פני־השטח, פיזור שמתבשרת ממנו עלייתו של עולם מיוצב בגסות ובאימה. יודעים אנו איד, בעולם העתיק, שמה הדוגמה קץ לדמיונות הגנוסטיציזם; יכולים אנו לשער באיזו דאנות יסתיימו העיוותים האנציקלופדיים שלנו. כשלונה של תקופה הממירה את האמנות בתולדות־האמנות, את הדת בתולדות־הדתות.

•

אל־נא תמר עלינו נפשנו שלא־לצורך: יש כשלונות שהם פוריים לפעמים, כך הם אלה של הרומן. הבה, אפוא, נקדמם בברכה, אף נחוג אותם: בדידותנו תתחזק, תתאשר. באבוד מאתנו עוד אפיק של מנוסה, בעמדנו סוף־סוף ממש מול עצמנו, יקל עלינו לתהות על תפקידינו וגבולותינו, על חוסר־השחר שבחינו, שבהיעשותנו "נפש פועלת" ובבראנו "נפש פועלת". הרומן? ויטו שהועמד להתפוצצות מראית־העין שלנו, הנקודה המרוחקת ביותר מתחילותינו, להטוט להסוואת הבעיות האמיתיות שלנו, פרגוד בין עיקרי־מציאותנו שמקדם־קדמתה לבין הבדיות הפסיכו־לוגיות שלנו. לעולם לא נוכל להעריך דִּיה־צורך את כל אלה הכופים עליו טכניקות הפופרות בו, אוויריות המסרסות אותו, תביעות שמחוץ לגדר יכלתו, מתחרים ביניהם על הריסתו ועל הריסת תקופתנו — שהוא־הוא צלמה־ודמותה, תמציתה והעוויתה כאחד. הרומן משקף את פרצופנו ממש, נוטל לו את כל אפשרויות הביטוי שלנו. רבים נזקקים לו אף שטבעם אינו נוטה כמעט כלל בכיוון זה. דקארט מסתבר שהיה רומניסט כיום; פסקל בוודאי. "ז'אנר" נעשה אוניברסלי משעה שהוא מדיח מוחות שאין להם כל יסוד להיאחו בו, אך, למרבה האירוניה, מוחות אלה דווקא הם המדלדלים את הרומן מבפנים. אם אין עתידו של הרומן קרוב ללבך, הרי עליך ליהנות למראה פילוסוף הכותב רומן. כשהפילוסופים מתגנבים אל חיי הספרות, הרי באים הם לבצל את בילבול־נפש או להחיש את תמונתה.

*

אפשר, אפילו רצוי, שתצטווה הספרות לחדול מן העולם, מהבצע יש בקומדיה של שאלותינו, בעיותינו, חרדותינו? אחרי הכל, כלום לא מוטב יהיה שנועיד פנינו למצב של אוטומטים? על מקום ייסורינו האישיים המוחצים יבואו ייסורים מיוצרים בהמון, אחידים בדפוסם ונוחים לנשוא; לא עוד יצירות מקוריות או מעמיקות, לא עוד אינטימיות, ולפיכך לא עוד חלומות ולא עוד סודות. לא יהיה עוד כל מובן לאושר ומצוקה, שכן לא יהיה להם מקום להתחיל בו; כל אחד מאתנו יהיה סוף־סוף אפסי ומושלם. כאן באור־הדימדומים של ימי־העתידות האחרונים... הבה נתבונן באלהינו הנסחפים להם: היטב היטיבו אתנו, מסכנים שכמותם. אולי נאריך ימים בלעדיהם, אולי יחזרו ממועטי־דמות, מוטוים, בגניבה. למען היושר והצדק, הבה נודה שאם גם חצו בינינו לבין האמת, הנה עתה בלכתם מאתנו אין אנו קרובים לאמת יותר מאשר בזמן שאסרו עלינו להביט בפניה, להושיט ידינו... עלובים כמוהם, מוסיפים אנו לעמול בשדה הרומן, להמיר, כדין וכדת אשליה אחת בחברתה: הוודאיות הוודאיות ביותר שלנו אינן אלא שקרים פועלים... אם כה ואם כה חומר הספרות מקליש והולך מיום ליום ואילו זה של הרומן, המוגבל יותר, נמוג לבגד עינינו ממש. האמנם מת הוא, או רק גוסס? אובד־עצות אני ולא אוכל לגמור אומר. לאחר שקבעתי כי הקיץ עליו הקץ, תקפוני רגשי־נוחם: מה אם עדיין חי הרומן גם חי? במקרה זה הריני מניח לאחרים, מומחים ממני, לקבוע בדיוק היכן הוא עומד בחבלי־גסיסתו.

פאטריס דה־לה־טור די־פן : תהלים כ"ד

- 1 אינני עוד השועל הרודף אחר טרף בערבות, אני העופר המחפש את הערבות עצמן — אבל עודני פרא.
- 2 בעומק לוּעי אשמור ריח הדם — כאותם אלופי־מלחמה שחשו להם מפלט במגדליהם.
- 3 הם נוהרים שלא לצאת לקראת כיבושים חדשים — ואבל הם לובשים לנשמתם פכובשים־שהיו.
- 4 אבל נשקם עודנו נשק־טרף — ואין הם מגדלים אנקורים במקום נצים.
- 5 העולמות־שבתווד יודעים עדיין את צידי — אך לא למען החרד והרוג.
- 6 האובדים־דרךם מעוצם שכרון־מנוסה — אינם מחפשים את המזון האמיתי.
- 7 אחרי מי־מעין ודם־חיה־ובהמה — קצף־זרמות־האדם הוא אשר ימשכני.
- 8 אחרים מגיעים אל אפקי אין־תיכלה. אחרי עופם כה־זכה, באקראי — אני ממרחקים אני יוצא ליקרב אל האדם.
- 9 ואינני צריך למחט־מצפן ושושנת־רוחות — כדי להגיע אל עצמי.

קלוד ויז'ה : געגועי הקדושה אצל אלבר קאמי

הגבל את ההר וקידשתו... והכהנים והעם אליהרסו לעלות אליהוה פן יפרצ־בם.
(שמות י"ט, 23-24).

א. גבולי המלכות

במקורה של כל יצירה נעוץ כמעט תמיד רגש עמוק ופשוט, שנהגה ימים רבים, ואשר גם אם אין בו כדי להצדיקה די בו כדי להסבירה. והוא שקובע אלבר קאמי עצמו, בכתב־יד שלא ראה אור, משנת 1952, שאותו מצטטת ז'רמן בראַ במחקרה המצויץ* במובן ידוע יצירתו של קאמי היא פיתוח סבלני של כמה אמיתות־יסוד, תיאולוגיות כמעט בטבען, המקושרות קשר דיאלקטי פנימי, שאליהן נצמד מראשית דרכו כהיצמד אל ראיות שאין להכחישן, ואשר במרוצת הימים ניסה להרחיבן או לאַמְתן במסיבות הנתונות של חייו הפרטיים או של ההיסטוריה המערבית. מסותיו, כמוהן כרומנים, כנובילות וכמחזות שלו, כל אלה נוטים להבהיר את ההברקות שלו עצמו במה שנוגע לאמונה או להפרתו הראציונלית של העולם, בבהירות החמורה של גורל־הוא כאדם בן־זמננו. הוודאיות האלו שאינן משתנות — לא בהדרגה הגיע אליהן, בדרך התקרבות עקיבה, אף לא מכוח איזו שיטה אמפירית שטעות והצלחה משמשים לה בחנים של ערכים ומכשירי־מחקר. נהפוך הוא: מסתמנות הן בראשית דרכו הספרותית, החל בכתבים (שלא ראו אור, או שפורסמו) שחיבורם בשנים 1935 עד 1938, ונשארו נושאים קבועים שהתפתחותם או ניגודיהם הם המעצבים את כל יצירותיו לעתיד־לבוא. משעה שאנו חוזרים ונותנים אותם במסגרתם הביוגרפית והאינטלקטואלית הנכונה, מגלים ספריו של קאמי את צמיחתו של בנין יחיד, יחיד־במינו, מקושר אורגנית, שבו פועל התבונה משלים ומאגד את הברקות המוחשות מבראשית. הנה כך, אף שנגדעה יצירתו עקב היעלמותו האווילית בעצם בגרותו היוצרת, יש בה אחדות גנטית לאמיתה, במובן שנתן גיתה במושג זה. נראה כאילו היא נדחפת אל השלמתה, אל מיצויה, בכוח איזה צורך פנימי שאין לעמוד בפניו, הגיונה של השראה קיימת־ועומדת, שלפרקים חורף־הציפיה מאַט אותה ואחרי־כן היא חוזרת ומתחדשת משל כצמיחה־לגובה של אלון חסון ביער. מן ההכרזה הפשוטה על נושאים סותרים — שעליה אנו עומדים מתוך יומניו, מסותיו הראשונות, הרומנים שלא ראו אור ואשר בהם החל בהיותו כבן עשרים־ושלש — עד להרמוניות הסותרות של מחזותיו, ועד לדיסונאנסים של ספריו האחרונים, גם רגע לא תחדל הרציפות העמוקה: פשוט, האפקים מתרחבים, עם שיסודות מרובים יותר ויותר, ממקור אישי או היסטורי, נארגים הולכים בעלילתו של הפתוב. מפוח משחק מעודן של הפכים, עולות עתה בעת־ובעונה־אחת ההברקות

* ר' מאמרי ב"קשת" ט"ו, "קאמי בין גולה ומלכות".

הנוגדות של גסיסה ושמת־חיים, שהיו תגליתו של קאמי הצעיר משנות ה־30, כמו שהיו בזמנו תגליותיהם של בודלר או ראמבו. ספרה של ז'רמן בראַן נתן לפנינו ציור חושפני של ילדותו ובגרותו של קאמי. היא הכירה את משפחתו באלז'יר בימי מלחמת־העולם השנייה; וזכרונות משותפים אלה, מאַשר קאמי במכתב שהיא מצטטת אותו, איפשרו לה להבחין ולהגדיר דברים ששום מבקר צרפתי לא היה מסוגל לחוש בהם באמת. ז'רמן בראַן, שנסתייעה במספר נכבד של כתבים שלא ראו אור, הלקוחים מיומני שנות ה־30 כמו גם מהתחלות ראשונות של רומנים, מראה לנו בצורה משכנעת איך המוטיבים העיקריים של קאמי, דימויו, בנייני־הסמלים שלו, נובעים מן המסיבות הספציפיות של נעוריו באפריקה. הקווים שהיא מעלה לפנינו לתיאור חינוכו, בין הוד הטבע של ארץ־מולדתו למצוקה האנושית של הפרולטריון האלז'ירי, מאפשרים לנו להבין מדוע "מכאוב האנשים" נחרת לעולמים בלב הילד, בצד פולחן השמש שהיה לו בבחינת פיצוי חלקי. זכר ילדותו האומללה, אמו המשלימה עם גורלה אך הנחלצת למלחמת־הקיום באין עוזר עמה, יוסיף לרדוף בלי הרף את קאמי הבוגר, כשנכחו מחלה נוראה, מלחמה, תבוסה, מחנות־ריכוז, דיכוי ומוות. וכך מעירה המבקרת על המצב הזה המורכב: "דמותה החרישית של האם, שאינה שואלת דבר ואינה עונה על דבר, המשלימה בלי תלונה עם התביעות המונוטוניות של קיום קשה, יכולה היתה לסמל כשלעצמה מה שעוללה ההיסטוריה של זמננו לרוב הגדול של יצורי־אנוש". המוסר והמטפיזיקה הקבועים של קאמי הם פרי מגעו הסימולטאני הממושך עם מספנות החיים הפרולטרניים ועם היופי המסנוור של הנוף האפריקאי. אלו היו החוויות הפאראדוקסליות והטראומתיות של ילדותו. רק במסגרת גילויי האישי של העולם אפשר לתפוס אל־נכון את המושגים הטיפוסיים לקאמי, כגון "מרד", "אבסורד", "טבע", "מידה", "יופי", "גולה", "מלכות", להבין אותם כלייט־מוטיבים אמנותיים ולהפקיעם מרשות העיון הפילוסופי המופשט. המסלפם טילוף גמור. לגבי קאמי "האבסורד" מתבטא בחבלי־גסיסה אלה שאינם פוסקים, שאין להם צידוק, המלווים את האדם לכל אורך דרכו עלי־אדמות. הם ההופכים אותו זר נצחי בעולמו שלו, שחווית המיתה הופכתו אטום וסגור. ב"מיתוס של סזיפוס" הוא כותב ששום מוסר ושום מאמץ אינם מוצדקים מראש נוכח המתמטיקה עקובת־הדמים הקובעת את קיומנו כיצורים. בדרך כך הוא מביע נקודת־השקפה ינסניסטית טהורה. עם זאת הרי, תחת אמונה בגאולה שמחוץ לעולם־הזה שסר ממנו חסדו של אַל טראנסצנדנטלי או של שלווחו הפועל בשמו, המרד האישי הוא המצטייר לקאמי כריאקציה הנואשת והבריאה של חירות האדם נגד המופרך שבהוויה הנתונה. הנצרות האוגוסטינית ראתה זאת בתכלית הבהירות: שיעבוד האדם טבוע בעצם קיומנו הטבעי. אבל הקללה ששותפים לה כל הנבראים־בצלם מתעצמת לאין־שיעור עקב אי־הצדק שביחס האדם לאדם. כאן מוצאים אנו לצד הינסניזם הקוסם לו ודוחה אותו בעת־ובעונה־אחת, מקור אחר למחשבה דר־המשמעת של קאמי: הכרת ההיסטוריה, הנובעת מן הפילוסופיה ההגליאנית, שהיא עצמה יורשת הנצרות ההיסטורית בשקיעתה. קאמי מגדיר את המרד כסירוב המנוגד

להשלמה: זוהי הרוח הממריצה את היחיד לצאת להגנה על הכרת־ערך־עצמית המשותפת לכל בני־האדם. ואולם, כיון שהתיצב בדעה צלולה מול צללי החשכה של גורלו הטבעי וההיסטורי של האדם, הודרו קאמי לדחות בבת־אחת את שנאת־העולם, האופינית לינסניזם, ואת הכניעה העיוורת לחוקי־הטבע של ההיסטוריה. כפי שגצטיירו אלה להגל ומארקס. במחזה ראשונה של קריאת־תגר על היאוש האגוסטיני ועל תורת הישועה הטראנסצנדנטלית, בחר קאמי בגיל עשרים־ושתיים את המימרה הבאה לרומן הראשון שלא הושלם, שקרא לו "החיים המאושרים": "מלכותי היא מן העולם הזה". לכוונן או לקומם את המלכות הזאת הארצית, במובן התיאולוגי והמעשי של המלה, זהו, לפי קאמי, תפקידו האמיתי של האדם. המרד אינו אפוא לגביו אלא השלב הראשוני, הקריטי, בכיבושו המחודש של האושר על־אדמות. הוא כתב ב"כלולות" (1937): "...הבינומי שבתוך־תוכה של מרידתי רודמת היתה השלמה. ברקיעה, מימזג דמעות ושמש, למדתי להשלים עם הארץ ולבעור בלהבה הקודרת של חגיה, חשתי... אך איזו מלה היא זאת? איזו חוסר־חוש־מידה? איך לקדש את תואם האהבה והמרד?" (ע' 92). מעמד־החיים הזה המאווה, הרודפו מאז ראשית־הדברים ושאותו הוא עתיד לקרוא "השלמה", "אושר", "מלכות", "אהבה", "יופי", הרי זה יחס גואל מיידי בין הכרת העולם לממשותו, הנתפס בכלולותו האלוהית: ידיעה, השתתפות בקדושה (או אולי רק ערגה אליה?). המרד, הרחוק מהיות מטרה בפני עצמה, אם הוא נתלש מן החיפוש אחר הקדושה, בנקל הופך הוא להיות אבן־הנגף שבה יפשו האלימים והעיוורים (כדוגמת פיאר ורכובנסקי ב"שדים"), שיעמידוהו להם בחינת מוחלט חדש. המרד הריהו מבצר־קבע המוקם כנגד האבסורד — הקדושה הלא־מושגת — המפילה עליהם פחד. המחמאה הראשונית, "הרצון בן מאות־השנים שלא לסבול", מתגלגל בלאו החלטי ויהיר, וסופו, אומר קאמי, רצח ועבדות. אלופי השלילה הקיצונית נותנים אז את האנושות בעול האחרון שבכל מימשלי־העריצות, העריצות המהפכנית, שתכופות ביותר היא קשורה בכרית עם הניהיליזם הזה חדור־הבזו ומרוצה ב"נקיפת המצפון" החשודה שלו, שסיפוקו־העצמי הזעוף אינו משתווה אלא לחומרה שהוא נוהג עם זולתו. הוא מתגלם בן־באטיסט קלאמאנס, "השופט בעל־התשובה" הציגי מן "הנפילה". בשני גילוייו אלה, ההרסניים במידה שווה, המרד הנשחת — שהוא הביקוש הנכזב אחר הקדושה — זהה במהותו. הריהו סימן לניתוקו של אדם מן הטבע הממשי, מקור החסד, המובע ממנו את הגישה אל שלמות ההכרה אישית: כיון שהוסט מן הממשי, מיד ניטלת ממנו הקדושה שהיא שפיעה ספונטאנית של החיים המקוריים. מרידתו של האדם המודרני נסתאבה בסיפוק־העצמי: "זחיחות־הדעת, נסיגתה של הקידמה", אומר הירקליטוס בקטע המצוטט אצל קאמי ("הקיק", ע' 110). הוא גיער חצנו מן החיפוש העניו אחר "מלכות העולם הזה" והפליג ב"הגיון ההרס" הגאוותני. הנה כך נאחו קאמי בעמדות המנוגדות לרוח ההיסטורית, שהן פרי האידיאולוגיה הגרמנית המודרנית ממש כמו שהן פרי המדיניות שנקטה הנצרות ההיסטורית מזה דורי־דורות: ¹ מנסה הוא להעלות באוב את הרע הטורפני של ההיסטוריה, עם

שהוא פונה אל המורשה היס־תיכונית של המידה והגבול. בזכות אלו אולי יוכל יחיד, שעצם חייו נתונים בסכנה, לחזור ולבלום את הגזמותיו של דטרמיניזם היסטורי שלוח־רסן, שהגיע עד לשיגעון ממש.

כיון שתיארו, באור הניתוח ההיסטורי, את מצבו האמיתי של האדם החי ב־ימננה, וניסח את מטרותיו הלגיטימיות על־אדמות, אין קאמי רחוק מלרקום, כתום "האדם המורד", "קִיץ", "גולה ומלכות", רקמה של אופטימיות טראגית המבשרת את הולדת השמחה והחופש בעצם הלילה או האימה:

הנה כך עשויה מחשבת־הצהריים להשיב על מחשבת־החצות האפוקליפטית שבה נבלעה ההיסטוריה של אירופה. למראשית דרכו חש קאמי שחייו נסועים ללא תקוה בין קטביו אלה המנוגדים. עם זאת הרי האדם, אובר בגולת הדור, כלוא בסגור לבו היחיד, מעולם לא חדל מלתור, כמגשש באפלה, אחר האושר ב־מקום, ב־בזמן. את "מלכות העולם הזה" מתאר לפנינו קאמי תיאור ראצינולי, שבעצם הוא דל ומאכזב למדי, ב"האדם המורד", תחת הכותרת "מחשבת הצהריים". אבל הוא מתאר ב־עיקר בהברקות של אינטואיציה פיוטית, הקשורות בזכרונות של חופי מולדתו ושמה: כאן עתידים אנו למצוא, ביצירתו של קאמי, את העדות השלמה ביותר לחיפושו אחר הקדושה האימננטית להוויה. נענין בו בקצרה בשני גילוייו הנקובים למעלה.

"מחשבת הצהריים" מורה לו לאדם שלא יתמוג באורח ייחודי לא עם הטבע העיור גם לא עם ההיסטוריה הרצחנית. הוא עצמו, אם ירצה בכך, ואם ייאזר בשפל־רוח למלא ע־תום את התפקיד הזה הכאוב, הריהו קנה־המידה החי לממדים המנוגדים של הוויתו. על־מנת לחברם יחד אין הוא צריך לבגוד אף באחד מהם, ועליו לשאת באומ־רוח את גורלם של כל המתווכים: הצליבה, באותה יחסיות שהיא גורלנו האנושי לאמיתו. "המרד אינו יכול אפוא למצוא מנוח. הערך המקימו לעולם אינו ניתן לו אחת־ועד, שומה עליו להחזיק בו בלי הרף" ("האדם המורד", ע' 353). "תנועתו... צריכה לשמור אמונים ל'הן' שהוא מכילו ובתוך כך גם לאותו 'לאו' שהפירושים הניהיליסטיים מבודדים אותו במרד" (ע' 352). גם אם האדם הניאות לתווך מקבל עליו מיתח בלתי־פוסק, הרי יודע הוא שפנגד זאת "החיים האמיתיים מצויים בעיצומו של הקרע הזה. הם הקרע הזה עצמו" (ע' 374), שבאמצעותו האישיות מגיעה להגשמה־עצמית מלאה. מה מטרתו של השיסוע הזה, שאליו מביאה ההשלמה עם "שגעון הצדק, המרדנות הסוררת של המידה?" — לפיוס הקטבים העוינים, על־ידי נאמנות לזהטת לכל הנסיון האנושי בלי יוצא־מ־הכלל, שהאמנות היא המעידה עליה. תיווך זה אין לתפסו בחינת הישג אין־ניע של ה"אני", קנין אלוהי כמעט של מצב עילאי של היש, אלא בבחינת חיפוש אינטנסיבי אחר האחדות המבוקשת בכל רגע שבחיים. הוא לא יוגשם אלא אגב בוז לאישיות האנוכית. בעיני קאמי אין גורלו של היחיד נחשב אלא אם כן הגיע באמת לשלמות הוויתו, כלומר — אם מוכן הוא בכל רגע לאבדה בקריאת־התגר שהעולם מטיח כנגדה. על הדיאלקטיקה של גולה ומלכות שורר אפוא שיעור הגבריות שלנו נוכח

חבלי־הגסיסה והתהורהרובהו, והיא נקבעת על־ידי רצוננו לשאת באחריות האוני־ברסלית על כתפינו בנות־המתוותה, כמו שנשא אראסטס את האבן למען אחיז־לצבע בנובילה האחרונה שב־גולה ומלכות". "בצהרי־המחשבה, המרד דוחה מעליו אפוא את האלהות והוא בוחר להשתתף במאבקים ובגורל שפכל־יום. אנו נבחר באיתאקה, הארץ הנאמנה, המחשבה הנועזה והצוננת, המעש הצלול, נדיבות־רוחו של האדם היודע. באור מוסיף העולם להיות אהבתנו הראשונה והאחרונה. אחינו נרשמים תחת אותם שמיים כמונו, הצדק חי. אוראז נולדת השמחה המזורה המסייעת לחיות ולמות ואשר מעתה נסרב לדחותה לאחר־זמן" ("האדם המורד", ע' 377). מנקודת־מבט זו הרי "מלכות" החיים, לגבי קאמי, אינה אלא "השותפות־הממושכת־לעבירה של בני־אדם המתמודדים עם גורלם" ("האדם המורד", ע' 351). רק האחנה הזאת המתחדשת תוכל להצילנו מן הניהיליזם. כמו שכותבת ז'רמן בראַ במחקר שאותו הזכרנו, הרי סיויפוס, בשקעו במשימה שהטילו עליו האֵלים, חרג מגדר המרד הטורף: כאן כל שמחתו השתקנית של סיויפוס, הוא אדון לגורלו. סלעו הוא קניינו. אם האדם אצל קאמי נענה בלי סייגים נפשיים לקריאתם המוחלטת של החיים, אם הוא מגיע לידי הזדהות שבאהבה ובגבורה עם העולם־הזה חסר־הרחמים שכל־כולו דם, דמעות, ימים ושמש, הרי מצוא ימצא מלכות בלב גלותו: מלכות אנושית לאמיתיה, שאליה יגיע רק אם יבחר, והוא נותן לנו לדוגמה "את הכלל היחיד שיהיה אולי מקורי כיום: ללמוד לחיות ולמות, ולמען היות אדם — למאן להיות אֵל" (ע' 377). בסדר החברתי והפוליטי, כמו גם בסדר האישי, כופף קאמי את הגשמת המלכות (ההתקרבות אל הקדושה על־י־אדמות) לדבר שהוא קורא לו "הגבול" שלו, "המידה" שלו, כלומר לויתור מסוים על מצב הקדושה עצמו: אין לו לאדם חלק בקדושת־האדם אלא אם יתגונן מפני פיתויה של הקדושה השלמה, אם יסרב "להיות אל". אלה שייתפסו לפיתוי זה או יעברו את הגבול הזה של החיים בסדר המלכות, הקדושה, היופי, האהבה — לשון אחרת: אלה אשר ינסו לכוון בתוכם פנימה ומסביב להם איזה טוב מוחלט שלא יהיה בו מקום לשניות ולסתירה הפנימית האפייניות לאנושי — סופם שוקעים בחסר־המידה המטאפיזי, שהוא פשע, הרס, תהום הגולה. אל החיפוש אחר הקדושה חייבת להתלוות הגנה מפני חורבנותיה של הקדושה, כלומר — דחייה מסוימת של ההתקדשות. החיים אין להם קיום אלא בויתור זה, שהוא היחיד המונע את הפרוענות. הדברים אמורים לא דווקא בדיאלקטיקה — במשחק של הפכים מבודדים — אלא אמורים הם, במחשבתו של קאמי, בהשגת המשמעת־הפנימית של ההכרה והפעולה, בדרך מיצוע רצוני בין הפכים, שאדם מביאם בעת־רובעונה־אחת לידי חיות ולידי שיווי־משקל בתוכו פנימה — בדרך כך מושגת מידה שהיא "מיתח טהור" (ע' 371). לכך הוא קורא "מחשבת הגבולות". "אם כל מחשבה, כל פעולה המגיעה אל מעבר לנקודה מסוימת, מכחישה את עצמה, הרי באמת יש מידה לדברים ולאדם". אולי ביתר־תוקף, ובצורה משכנעת יותר מאשר בהפלגות־הדברים של "האדם המורד", תפסית המלכות כגבול חי — או התפיסה, הקרובה לזו, של קדושה

יחסית לאדם, שהיא בבחינת "סיכון מחושב", הנמדדת בתוכנו פנימה על-פי דחיית ההגזמה האורגיזסטית — תפיסה זו מתגלה אצל קאמי בכל מסותיו הליריות ובסיפוריו. כאן "מחשבת-הצהריים" באה על נילייה בצורת "מבט של צהריים". "ויזה... סובל היה ימים רבים כדי לקלוט ולו אף-כחוא-זה מין ברק חמקני שבו היתה המציאות נבקעת אז לעיניו באור בתולי..." ("יונה, "גולה ומלכות", ע' 147).

ביצירתו מוצאים אנו הרבה מאד דוגמות של הצעות אלו, בפרט בכתבי נעוריו, שהדם חוזר ומתגלגל תדיר בכתבי בגרותו. כותב הוא ב־1950: "... הליברון, שם, אינו אלא גוש עצום של דממה שאני מאזין לה בלי הפוגות. אני מטה אוון, רצים לקראתי ברחוק, ידידים סמויים-מן-העין קוראים אלי, שמחתי גוברת והולכת, ממש כלפני שנים. שוב חידה צוהלת עוזרת לי להבין הכל" ("הקיק", ע' 123). כמו שהיה הדבר משכבר, על חופיה של אפריקה, נוכח "הסינוור האפל" של שמש-המכורה (ר' "טיפאסה" ו"שיבה לטיפאסה"), עומד הוא עתה "מול הבהירות הזאת השחורה והלבנה, שלגבי היתה תמיד בהירותה של האמת". כשהוא מחפש, "במעבה השחור של הניהיליזם שלנו, טעמים לחרוג מזבולות הניהיליזם הזה", הריהו מוצא אותם "מכוח נאמנות אינסטינקטיבית לאור שבו נולדתי ואשר בו למדו בני-האדם, מזה אלפים בשנים, לקדם את החיים בברכה, אפילו בסבלם" (שם, ע' 136). אור החיים הזה, "תפקידנו בטרם נמות הוא לכנותו בשם, מבעד לכל המלים" (ע' 137).

מבחינה פיוטית, מבחינה אונטולוגית, הרי כאן תכליתו של חיפוש הקדושה אצל קאמי. זה המפעל שבו חייב להתבצע כינונו או גאולתו של האור, שנודע תחילה כמחסור. שנחנה על-דרך-הגעגועים: "אבל הגעגועים האלה אל האור הם עצמם מצדיקים אותי: הם מספרים לי על עולם אחר, על מולדתי האמיתית" ("הקיק", ע' 83).

מלים דר-משמעיות אלו דומה שהן עונות הד למוטיבים ניאוראפלטוניים, שאליהם כוונה כבר מחשבתו של קאמי מאז עמדו על דעתו. אותם אנו מוצאים כבר בניסוחם, במלים זרות כמעט, ב"כלולות": "אבל במולדת זו של הנפש הכל שואף לדקות מסוימות. כן, שמה צריכים אנו לחזור. אחדות זו, שאליה התאוה פלוטינוס. מה המזור בכך שנחזור ונמצאנה עלי-אדמות? האחדות מתבטאת כאן במושגים של שמש וים" ("קיק באלזיר", ע' 1—60, 1937).

אמת שבניגוד לניאוראפלטוניים כבר קבע קאמי אז את מקומה של "מולדת הנפש", שאליה התגעגע, עלי-אדמות. האור, שעל חסרונו הוא דואב, הוא במידה שווה אור המרחב המוצף שמש כמו גם אור ליל-הכוכבים של שמי-המולדת. ואולם היחסים, בין יחסייגעגועים בין יחסים-שבממש, שמקיימת תודעתו של קאמי עם האור של "מלכות העולם הזה", יש להם אופי מיוחד מאד במינו, וזאת בעצם טבעה של חווית הקדושה. אם נקרא בעיון את הקטעים "השמישיים" או "הכוכביים" הקשורים בהתגלות האמת, קטעים המצויים בשפע ביצירתו של קאמי, ניכח לראות כי שני סוגי נסיון קנה לו הסופר במימד המקודש. למען הזהירות נאמר שהוא מדמה אותו לעצמו על-פי שתי סברות נפרדות. המבדיל ביניהן הוא דווקא היעדרה או מציאותה של "המידה", זו המונעת את הפורענות, שב"מחשבת הצהריים", המשמשת משקל-שכנגד לחצות-הנצחים של

הפשע וחוסר־המידה. "הטוב המקודש" לגבי קאמי הריהו זה שבו מתגלה גבול בהתגלות הקדושה. זו האחרונה נשארת אפוא תחומה בגבולות אנרשיים. עדיין יש לברר עד היכן אין גבול זה מתנקש בטבעו של המצב המקודש בהתרופפותו, המצומצם בטווח פעולתו. "הרע המקודש" הריהו החשיפה ללא־רסן לכוחות הדמוניים, שאין כנגדה שום הסתייגות אנושית, שאין לה כנגדה שום מירווח אסתטי, גם לא שום בנין ראציונלי. הוא פותח את הדרך להרס. המוות הוא בעיני קאמי כופר כל חוסר־מידה, אפילו — ובייחוד — בתחום המסוכן של המוחלט האונטולוגי, שאליו נוטים הפיסופים־למלכות: הקדושה החיונית, הנתפסת בלי־מצרים, מתהפכת על־פיה באַבדנה ובהתפוררותה של אישיות האדם, ר"בסופו של חשבון", כך כתב קאמי כבר ב"כלולות" (ע' 58), "אינני רואה מה קדושה יכולה להיות במוות". קודם־כל החיים, פרח ענוג ושביר זה של המרץ ההיולי, הם הקדושים בעיניו. כל המכוון להכחידם, ובכלל זה הפרץ המשולח והמקסים של הקדושה השמשית, יש לדחותו כדי לשמור על הערך האנושי העליון, שגעון־החיים עצמו.

ב. מוקדי־השריפה נוכח הים

נוכח הקדושה נוקט אלבר קאמי עמדה של סיוג, ועם זאת של תשוקה, בהתאם לעקרון ה"מידה" הקובע את חייו הדתיים כמו גם את תפיסתו המדינית והאסתטית. הרי זו עמדה דו־ערפית, שאותה אנו חוזרים ומוציאים אצלו נוכח המושאים הגדולים של הגותו: המרד, הטבע, ההיסטוריה, האבסורד, היופי, הארוס. הרגעים שבהם מתיצבת ביצירתו הקיסרות חסרת־הגבולות של הקדושה הריהם רגעים נדידים, ודבר זה כשלעצמו מעיד דו־הצורך על הזהירות שנקט קאמי בחוויה שנראתה לו הרסנית בראש־וראשונה. לא שהוא מזלזל בערפה — נהפוך הוא: נראה דווקא שהוא מבקש להשתמש ממנה או לשכחה. במקרים שהיא באה לידי גילוי הרי יש לה אופי החלטי ומנצח, שאינו מניח כל מקום לספק ביחס לחשיבות שמעניק לה קאמי: אז היא קובעת כליל את גורלו של הגבור, זה המשבר שלו, נקודת־המפנה בקיומו, שלאחריה שוב אין הוא יכול להוסיף לחיות, כלומר לחכות: "הכל נשלם עד־כלות". החסד שאין־לרגבולות צורך בכנפיו, מעצם טבעו חסר־המידה, את מתנת המוות, שקאמי שואט אותה בחינת המחיקה האבסורדית של כל שהוא הכרת־ערכו הצנועה של האדם על־אדמות. הדבר משמעותו התפרצות הקדושה המהרסת לתוך ציביליזציה רקובה; הדראמה של הדיבוק הפיאטאלי נגולה לעינינו תחת הצעיף הדק של אלגוריה "ריאליסטית". הדוגמה הטובה ביותר לפלישתה של הקדושה, המולכת רגע אחד מוחלט ובלי מידה, על נפש יחידית, ניתנת לנו בפרשת רציחתו של הערבי ב"הזר". כבר עמדתי על מקורותיה של מחווה זו ועל משמעותה המסתברת. כשהוא נחקר על מניעי הפשע, עונה מרסו שאם הרג "הרי זה בגלל שמש". ברומנים הלא־גמורים, שנכתבו ב־1936 ו־1937, מומרץ הגיבור, פטריס מרסו, להרוג את זגריאוס הזקן, המשמש לו כמין אב מאמץ ומורה־דרך. זגריאוס,

"הצייד הגדול", הרי זה אחד משמותיו של האל דיוניסוס. מרסו, "הזר" המתבגר, והעשוק, המשולל אב אמיתי ממש כקאמי הצעיר עצמו, הים והשמש שנותנים לו גישה אל תעלומת המציאות אך גם אל כוחו הגשמי והחברתי הממשי של האב. כדי להיעשות באמת פאטריס, יוצרך הנער המתבגר להיכנס לתחום זה, שהוא לגביו מופר ואסור כאחד, בדרך פריצה־רשוד: הוא יהרוג את זגריאוס כדי "לרשת" אותו על־ידי גניבת נכסיו. מחנת־דמים זו של איחוד, הבאה מצד יצור השרוי בניתוק גמור מן המציאות, הריהי בעת־ובעונה־אחת גאולה ומיצוי הקיום המנופר של הזר, ("האחדות", כתב קאמי ב"כלולות", "באה כאן על ביטוייה במונחים של שמש וים"). מחירה של אורגית־הטבילה הזאת בעולם "הדם השחור" הוא קרבן חייו האישיים: דינ־המוות הנגזר על המיסטיקן של קאמי, יותר משיהיה עונש על רציחתם המשחררת של זגריאוס או של הערבי הרי ישמש להם אימות וגולת־כותרת. הגיבור, שמעתה והלאה הרי הוא פטריצי אמיתי של העולם, כיון שנכנס אל נצח־המלכות יעד הוא "שלא לחכות עוד לשום דבר" ("כלולות", ע' 33). כך מתאר מרסו את המסיבות שבהן, בחרגו אל מעבר לגבולות האנושיים, הוא בא בשיגור־שיח עם השמש והפסע: "בגלל התבערה הזאת, שלא יכולתי עוד לשאתה, זותי קדימה... עשיתי צעד, צעד יחיד קדימה". הצעד הזה היתר, שבו הוא מרהיב עוזו להיכנס לתוך האסור תחת אשר יעצרהו במבטו, הוא הפותח פתח לאסון.

המוות הוא מחיר חוסר־המידה, גם אם הוא פותח גישה אל עולם המציאות, וחוסר־המידה הוא שהיה, במקרה של ניכור קיצוני, המפתח היחיד המסוגל לשוב ולפתוח את דלת המלכות האבהית של הנכחות. פרשת מרסו־מרסו (Meursault-Mersot) היא דוגמה ומופת:² קאמי מסרב אפוא להעלותה לדרגת כלל, להפוך את האקסטאזה הפולחנית של מרסו — רוצח זה בחדר המוחלט — נורמה של התנהגות אנושית כלפי העולם, דגם לחיפושו של בן־תמותה על־י־אדמות. סיפור "הזר" הוא כשלעצמו בבחינת גבול, שממנו ראוי לסגת על־מנת למצוא דרך אחרת. גורלו של הזר הוא התראָה לעול־ירגל למלכות. איך להביא לבני־האדם את האושר האלוהי בלי לגזור עליהם מיתה בתוך כך? שני היסודות האלה, שאין לנתקם זה מעל זה, הם, למעשה, מסכת גורלו המופלא של מרסו.

על־ידי ההתבוננות הפולחנית באור־היום מבקש קאמי למנוע את כל הפ־אטאלי וחוסר־התקנה שהכניס טירופו הפראי של העולם לתוך כיבושה, הנחוך בכל־זאת, של הקדושה. מעשהו של מרסו היה חסר חוש־מידה, בדומה למעשה הדבר, פרץ השנאה אצל הבוגד, מחול־הרשע של הילידים ב"האבן הצומחת", כמו גם פלישתו הקודמת של הארוס לנשמתו הבואשה של דון־ז'ואן. נוכח הקניינים האלה, המושגים בלא תיווך, של הדמוני, כיבושים המסאבים את האדם וקוטלים אותו, נזקק קאמי מצד אחד למירוות, למאמץ השקט והבונה של "מבט הצהריים". בתפסו את המרץ "הפתוח" של הקדושה בדפוסים האפולוניים, הוא משתק אותו. זאת ועוד: נפשותיו מתמכרות לפריצתו המאגית של המרחב בצורתו הלא־שמשית. כאן נערכות כלולות־הלילה של ההפרה הסבילה והמשלימה עם מקורות הצל הבהיר

של הכוכבים. באירוסים קוסמיים אלה, המרדפים את דמיונו של קאמי, מתגשמת היפוסטאזה אמיתית של הקדושה, אבל בגילוייה הטוב־המיטיב; החשכה המרעננת אינה קשורה לפי תפיסתו בביאתו של המות. כנגד זאת הוא מתירא מפני הסכנה של החישוף־כלפי־שמיים, שמי "אינ־תיכלה של כוח ואור, שהם עצמם אינם־יודעים־שבעה, הטורפים אחד־לאחד, משך חדשים רצופים, את הקרבנות המוקעים על־צלב על החוף, בשעת הצהריים האבלה" ("הקייץ", ע' 152). על מקומה של התלהבות־חושיים זו, אשר מרסו־היה לה לטרף, מעמיד קאמי את הזיווג (שגם הוא ניפרת בו נימה עזה של רגש ארוטי) עם אוראנוס החסוד והנזיל של חשפת המרומים. "השיפרון האטום" של האקסטאזה, המתלווה אל רציחתו של הערבי, מפנה את מקומו, ב"הזר", לתגלית "הצל והמבוע". מכאן והלאה מובא הגיבור במלוא המידה בסוד אמיתו של עולם־פלאים שבו בכל־זאת מתים בני־אדם: "מול הלילה הזה הטעון כוכבים נפתח הייתי זו פעם ראשונה לפני שוויון־נפשו הענוג של העולם. כיון שנוכחתי לדעת שפה דומה הוא לי, שבסופו־שלי־דבר כאח הוא לי, חשתי כי אמנם מאושר הייתי וכי עודני מאושר". גם "האשה הנואפת", האובדת בהתבוננותה במדבר, יודעת את האקסטאזה הזאת הצלולה של ההתמכרות למימי הלילה: "עינייה נפקחו סוף־סוף אל מרחבי הלילה ... נכחה היו הכוכבים נושרים אחד־אחד, ולאחר־מכן פבים היו בין אבני המדבר, וכפעם־בפעם היתה ז'אנין נבקעת מעט יותר אל הלילה. נושמת היתה, שוכחת היתה את הצינה, את נטל היצורים, את החיים המטורפים או הקפואים, את המועקה הממושכת של החיים והמוות. מקץ שנים רבות כל־כך שבהן היתה רצה כאחוות־עיועים בנוסה מפני הפחד, הנה זה נעצרה סוף־סוף... מחכה היתה רק שיירגע לבה, הנרעש עדיין, וכי תקום בה דממה... אוראן, ברוך שאין לשאתו, החלו מימי הלילה למלא את ז'אנין, הציפו את הצינה, גאו ועלו מעט־מעט מן המרכז האפל של הווייתה ופרצו בגלים שאינם פוסקים אל פיה המלא אנחות. ברגע שלאחר־כך היה הרקיע כולו נטוי מעליה, מהופך על הארץ הקרה".³ הצייר יונה פוקדת אותו התגלות דומה לזו בחשכת ערשו, שאותה מאיר רק האור הדמיוני של כוכבו הפנימי. "באפלולית של כעינ־שתיקה זו אשר... דמתה בעיניו כשתיקת המדבר או הקבר, מאזין היה ללבו שלו... אבל הוא חי היה, מאזין היה בתוך־תוכו לשתיקה הזאת, מחכה היה לכוכבו, שעודו כמוס... העולם עדיין היה כאן, צעיר, נהדר: יונה מאזין היה לשאון היפה שמקימים הבריות... הוא כיבה את המנורה, ובחשכה שנתחדשה כלום לא היה זה כוכבו המוסיף להזהיר? אכן, כוכבו היה זה, הוא הכירו, בלב אסיר־תודה, ועדיין היה מביט בו כאשר נפל, בלי רעש". רבי־משמעות הוא הדבר שאפילו בצורה ממותקת וחנונה זו של הפלישה הלילית, עדיין שרוי בחוויות־הקדושה יסוד המעיד על אִפיה החסר חוש־מידה. כל הדימויים האלה יש בהם מרישמו של אונס או של הגשמה סופית: ז'אנין "מהופכת" על־ידי העקרון האוראני שאתו היא מזדווגת בשולי המדבר; יונה, כיון שהביע סוף־סוף בתמונתו את סוד הווייתו דר־המשמעית, הריהו "נופל" בלי הכרה, ומכאן והלאה שוב לא יצייר עוד לעולם. לאחר התגלותו

הנבואית של הכוכב מאבד העתיד את משמעותו, אפילו באותה צורה ברוכת-זכויות של יצירה אמנותית: "באפס־כוח מחכה היה, ישוב. ידיו שומות על ברכיו. אומר היה לנפשו כי עתה לא יעבוד עוד לעולם, מאושר היה". אם גם במידה פחותה כלשהו, יונה וזיאנין שותפים הם בגורלו של מרסו. בדומה לשאטוב ב"שדים" של דוסטויבסקי, הם "מאושרים". קנין־המלכות מכלה אותם בכל העיקרי, המהותי שיכול להיות בחייהם, מכלה הוא את חוש החיפוש (הארוטי או האמנותי). יכולים הם למות, לפיכך חייבים הם למות; גם כאן אנו חוזרים ומוציאים, בשינויי־נימה, את דר־המשמעות העמוקה שבעמידתו של קאמי נוכח הקדושה, שהוא מתירא פן תיעזר ללא־תנאי בתוכו, שפן בעת־ובעונה־אחת הריהי שיחרור וגזר מיתה.

החוויה היחידה־במינה, החיובית במפורש, שהוא מצייר לפנינו היא זו שעת־הזה הזכרונה, כדי להבדילה הן מן האונס השמשי הן מן ההתמזגות האוראנית במחבוק הלילי. היא גם החוזרת־ונשנית לעתים קרובות ביותר ביצירתו. מופיעה היא שם כמקור הטוב הגדול ביותר, שהרע המובלע בו כבר הושבע כביכול והוקהה בעצם שיטת ההשבעה הפולחנית: שפאן היא מוגבלת ויחסית, כפופה ל"מידה" האנושית. באורח פאראדוקסלי המדובר הוא בקבלתה של הקדושה במצב של צלילות גמורה: זו דרך התגלותה של המלכות שאותה מעדיף קאמי. לפיכך אל־נא נופתע לראות שהיא מופיעה בתפקיד של נורמה, שהשפעותיה ניכרות אפילו בסגנונו של הסופר.

אפשר לדון בסגנונו של קאמי על־פי מה שהוא עצמו אומר על העולם, שבו הוא רואה את אב־הטיפוס של רעיונו המפורש שלו: "... ההתהוות איננה ולא־כלום בלי ההוויה. העולם אינו נתון בקביעות טהורה; אך אין הוא גם תנועה בלבד. הריהו תנועה וקביעות". ("האדם המורד", ע' 365). אחד הדימויים החביבים עליו הוא זה של הקשת הדורך את מיתר־קשתו עד קצה גבול יכלתו: אבל החץ המוכן תדיר, ואשר "עוד מעט ויזנוק", נשאר בלי נוע, הוא אוצר את מרצו בתוכרפנימה. (ר' "האדם המורד", ע' 378).

המשפט המלוקט, אך המגובש, של קאמי נוטה בראש־זראשונה לבשר על מצב העשיר במרץ מרפזו, ולא לחזות את המימד חסר־ההגדרה של ההתהוות. ואולם הקדושה כשהיא לעצמה כל־כולה פתחון אל הלא־מוגדר שפראשית־הדברים, אל הזמן והמרחב חסרי־המצרים המכחשים את יחידותנו, את צביונו היחיד־במינו. הקווים החדים והמוצקים שכופה הסגנון הפלאסטי, המעובד כחתך של מטבע, שהוא אפייני לעתים קרובות ביותר לפתיבה הלירית אצל קאמי, טובעים במובן־מה דמות קבועה לפתחון הקדושה. דמות זו תוחמת לה מידות במושגים חזותיים או מוחשיים מדויקים, ומנטרלת את הגזמתה עם שהיא מקריבה בלי ספק את הכוח האבוקאטיבי שבה. אך כנגד זאת נשפרת כאן תודעתנו האישית המצליחה "לתת לה מאט". נוכח הדמוני מוצא לו קאמי מפלט, בדומה לגיתה, מאחרי דמות. יש כאן בלי ספק נסיון לסגור את הפללות במעגל סופי, מקום שהיא מוסיפה להוציא את מרצה, אך עם זאת היא נצמדת אל דמות מפורשת. כך אנו מתגברים על חוסר־המידה הקוסמי, על־ידי שאנו מורידים אותו לרמתו של האדם. האמנות כופה עליו מראית־עין

אוטונומית וחיים נבדלים במשפט, בפראזה. הדיבור המעוגל של קאמי איננו חיפוש אחר עתיד, גם לא תשוקה למטאמורפוזה. אין הוא בא להיות כלי לחקור את המתמלט מגבולותינו עולמית: אדרבה, נוכח המתחמק מאתנו, מכריו הדיבור הזה על בהירות היצור-בעולם הנצחי. לשון מוצקה זאת — שלא לומר: סגורה — אינה גורסת תנועה רעשנית אל הנעלם שאין-לרשם. הריהי עדות להתבוננות מתמדת, שהיא שיחרור-עצמי כמו גם קיבועה של הקדושה, ששניהם מושגים בחיצוני, מחוץ לזמן הנשכח והמחשיך. "ומעולם לא חשתי כך קודם-לכן בעת-ובעונה-אחת בריחוקי מעצמי ובנכחותי בעולם" ("כלולות", ע' 33).

הצדדים הסטאטיים האלה בסגנונו של קאמי אינם מנוערים מחיבתו הנלהבת אל התיאטרון: בדומה למשפט האפולוני, המופנה אל עצמו והמקטב אנרגיה הגלומה בצורה-העולם, שאת קוויו הוא מצייר בתוך עצמו, הרי מנגנון התיאטרון יש בו, מעבר לסיפור-המעשה כמו גם לאינוס המוסרי, משום מסגרת טכסית יחידה אפשרית, אשר בה, על-פי קאמי, תוכל הקדושה להתגלות כיום. אבל הקדושה מוצגת כאן בצורתה המחסנת והמדודה, מרוחקת ואם גם בתחום השגה-היד. המרחב הקפדני המחושב של התיאטרון מציין את המידה שנותנת עינו של האמן בחוסר-המידה הפאטאלי של הטבע, ובתוך כך גם את תלישתו של זה מן המרקחה המסוכסכת של ההיסטוריה, או מן הדפוס המוסכם של המוסר החברתי הנשחת. על הבימה יכול הטבע להיראות חפשי ומגבל בעת-ובעונה-אחת; רק כאן נמצא שיווי-המשקל בין רוח-התזוית של החיים לבין החוק, בין דיוניסוס לבין אפולו. קאמי זכר את תורתו של ניצ'ה ב"מקורה של הטראגדיה".

לא את מעשה-השוד הרצחני של מרסו בעולם של "הים הממוג בשמש" ("הרסתני", אמר, "את שיווי-המשקל של היום") — לא את זיווגי-הקודש הליליים, המפליאים מדי להכתיר גורל ארצי ומשלימים אותו — אלא את ה"כלולות" האלו עם העולם מעלה הוא על נס. סכנת-המוות לקאמי מצויה, כמדומה, בפיתוי שבהפעלת הקדושה (כגון מרסו), או בכך שתיעשה מושא גלגל במוקסם לכוחה. איך להינצל מאפורית הגולה בלי ליפול בפח של מלכות הטורפת את האדם? רבת-משמעות היא העובדה שביצירתו של קאמי מוצאים אנו מעט מאד קטעים ארוטיים, במובן האורגיאסטי והנלהב של המלה: מרסו "אינו אוהב" את מארי, הוא אוהב להיות אתה, וההבדל ניכר: הרי זו דחיה של חוסר-המידה, של הסחרחורת הפנימית שגורת אחריה האורגיה המקודשת של המין. אין לך דבר רחוק מד. ה. לורנס יותר מקאמי, שלמד לקח מדוגמת ניצ'ה רבו והוא מקפיד להרחיק מעליו את הדיוניסי (חוץ מאשר במקרה של מרסו-מרסו, שרציחתו היא דווקא "היוצא-מן-הכלל הנראש... הגבול שאין להגיע אליו אלא פעם אחת, ואשר אחריו יש למות" ("האדם המורד", ע' 318)). הדבר המוצא חן בעיניו של מרסו במארי הרי זה צבע החצאית שלה, צבע סנדליה, הצליל הצלול של צחוקה, זיו רגליה באור הבוקר; הוא נהנה לשחות אתה בים. אף מלה אינה נאמרת לנו על נסיון יחסי האינטימיים עם נשים: נראה כי אין הן מקור לטראנס של אקסטאזה או להארה טמירה של הנפש, אף לא לעלפון-חשים

מהמם, אלא רק מין בלוי זמן של סוף־שבוע הקשור בהרגשות נעימות. "אחר־כך, הוא אומר תמיד: עכשיו מוטב — והרי זה מיצוי נמרץ לסניגוריה שאפשר ללמד על השובע", כך מתוודה לפנינו קאמי בהערת־שוליים של קורת־רוח ל"קיץ באלז'יר", הנוגעת ב"חברו ונסאן, שהוא חבתן ואלוף־שחייה צעיר" ("כלולות", ע' 48). אין ספק שזאת גם נקודת־השקפתו של מרסו על האהבה. הגילוי המיוחד היחיד שפותחת לפנינו יצירת־דמיונו של קאמי באשר לתפקידו המקודש של הארוס⁵ נמצא, באורח פאראדוקסלי, ב"הנפילה": שם אומר לנו הגיבור שהוא מתמפר לפעמים לבלומוס של הפקרות, המצמיד אותו עד הבקר, מרוקן מעצמו, שיכור מן האין, צלול וחפשי כָּאֵל. אבל שום ערך סגולי אינו מיוחס לאורגיה המינית: אין היא אלא אמצעי, אחד־מרבם, שבהם אדם חוזר ונמצא דומה לעצמו אחרי לילה של חוסר־הכרה ושיכחה.

קאמי נוטה להפחית מערכה של כל צורת התנסות או חוויה שבה עשוי יציר־האש הגנוז בנו ובעולם להתגלות בסחרחורת, בדיבוק, בצלילתו הקדחתנית של אדם לתוך העולם. השיגור־שיח של הקדושה לובש אצלו תכופות מראית־עין של נוחם: של געגועים אל יוון האגדית, אל שמש הים התיכון, התלויה בלי־נוע בתוך נוף יציב ואיתן של סלעים או של גלים החוזרים־ומתחדשים תמיד. אם מעלה הוא את הסופה הארזטית, כמו ב"הנפילה" או ב"מיתוס של סזיפוס", הרי זה רק במידה שבאמצע־עותה, עקב אפיסת־הכוחות החושנית שהיא גוררת עמה, חוזר הגיבור ומגיע אל הבהירות הצוננת והקופאת, שבה הוא מתהלך שמח וטוב־לב עם שחר, בין שתי יצאניות רדומות האדישות כלפיו. בטיפאסה, בג'מילה, בין ההריסות, שם דווקא זוכה קאמי לגילויי הקדושה הנראים לו נוחים ביותר להתקבל. אר־או "המידה" מתבטאת בויתור לשמחה בת־התמותה, או בהתנגדות להתפרצותה של הקדושה הפעילה, שעל מקומה באה עמידה של התבוננות, ההופכת את המתבונן ואת מושא התבוננתו סבילים בעת־ובעונה־אחת. "צעד קדימה", מאבק, מחבוק, מורחקים כאן בקפידה מתחום התודעה. רוח־התזוית קוטלת, האקסטאזה של הזיווג המהותי מחניקה את העצמיות האנושית, ואילו קאמי הרי אינו מבקש אלא להעניק עצמיות זו לעולם, למען תבחין ותראה מרחוק, כשהיא מוגנה במקלטה על־ידי "הצלם" המעוצב בידי האמן, נוגה אחד בלבד מן האש הנוראה, שבלי ספק היא המחיה אותנו אך היא גם הממיתה אותנו.

קאמי זוכר אותה תמונה בפאוסט של גיתה שבה רוח הארץ, שהקוסם הזקן מעלה אותה באוב בפחזותו, מפילה אותו על ברכיו, ירא ונבעת, וזורקת לעומתו בכזו: "אתה דומה לציורי־מחשבתך ולא לי". הקדושה מעדיפה להתגלות ברגעים שבהם פוסקים חיי יום־יום, במקומות שאדם אינו הולך אליהם "אלא חוזר מהם" ("כלולות", ע' 30). המולדת האפריקאית היא כאן משפנה של קדושה סטאטית בתכלית, שפמוה כן גם היא בת־בלי־זמן ואשר כמוה כן גם היא מחוץ לגדר השגתו של האדם, לאשרו של הלו. הטבע, שהוא חסר־תנועה כבימה, שגבולותיו סביב לו הם אבן, שמיים, משטחיים — ובמיוחד זה המגלם בו אופי של קדמות היסטורית רחוקה

מאד — טבע זה מכיל בתוכו את הקדושה: רק אז יכול האדם להביט בו בלי שיתמלא לחללה. קאמי תופס אפוא בחוש, כמדומה, באורח מעמיק מאד, את האימה הקדושה, דבר שיהיה בו כדי לתרץ את שתקנותו ביחס לפוחות השמשיים שהוסר המסווה מעליהם וביחס לפוח השחור שבבטן האדמה. כנגד איומיו של זה מעמיד הוא, מצד אחד, "אדישות ענוגה", היעודה לגונן עליו מפני מגעו הטורפני, ונוסף על כך את המבט האפולוני הקשה, את העין "בלא רוח" שאותה אימה מביאתה לידי כך שתנעץ מבטה בצורות של יופי, מזהירות אך מרוחקות מן הרואה. בשתי דרכים הוא מצייר את מגע הקדושה בגלמיותה. כלום יהיה זה מקור הגעגועים הנכמרים בו כלפיה בלי הרף? הוא דיבר אתי על כך באריכות, לפני שנים אחדות, ערב נסיעתו ליוון אשר בה מקווה היה שיוכל לישוב, בהתיצבו במקום המעשה כביכול מול אפולו דיוניוסוס, את הניגוד בין ריתחת החיים לבין היופי הפורמלי המקפיא אותה ומגן עלינו בכך מפניה. וכי לא במקדש־אפולו שבדלפי לוקטו שרידיה המרוסקים של גופת יאקחוס, שעליהם שומר מבטו הנאמן של אל־המלחמות? אלבר קאמי אמר לי שבנבכי־מעמקיו ידע את הצורך בקדושה, אלא שחוויתה הישרה היתה משתמטת ממנו. נשאלת השאלה אם לא הוא דווקא זה שנמלט ממנה, עפ היתה בו הרגשת אבידה עקב החיץ שהיה מעמיד — כדי שלא למות — בין תודעתו לבין מלכות "הדם השחור", שעליה מדבר הוא כבר ב"כלולות".

באור זה אפשר שסופו הפתאומי, בנפלו טרף לכוחם העיור של הדברים בהשתוללותם, יצטייר לנו כנקמה אירונית של הכוחות הדמוניים. האמן שבתוכו מנחש היה אולי במעורפל את כוונתם השמדנית כלפיו, והוא ניסה להינצל מגזירתם על־ידי שידחק אותם, בכוח המבט המתבונן, אל תחתית הנוף המורכר לו. דמון זה, שאותו גירש מתוכו כדי להאריך ימים וליצור צורות־אנוש אלא שלא פסק מליסר את רוחו, כלום חזר אליו אפוא כדי לדרסו, כשהוא מנצח בחוזק־יד כוח של רצון שקרא עליו תגר? "הסוד שאני מחפש טמון בבקעה של עצי־זיתים, תחת הדשא והסיגליות הצוננות, סביב בית ישן, הנודף ריח גפן... לפעמים, לעת כוכב ראשון בשמיים שעודם בהירים, בגשם של אור דק, דימיתי לדעת. ידעתי באמת. אולי עדיין אני יודע. אבל אין איש חפץ בסוד הזה, אני עצמי בלי ספק איני חפץ בו, ואין אני יכול להיבדל מעצמי־ובשרי... הנה כך אני משתדל לשכוח... ובאמת שכחתי: פעיל וחירש, מעתה והלאה. אבל יום אחד, כאשר נהיה נכונים למות מאפיסת־כוחות ובערות, אולי אוכל לוותר על קבריכם המצעקים, וללכת להשתרע בבקעה, תחת אותו אור, וללמד עוד פעם אחרונה את שאני יודע". מה שיעורן של המלים הקצרות האלו, חושפות המוג — זאת יאמדו אותם שזכו להתקרב למחיצתו של סופר ששום גורל לא השאירו שווה־נפש, ששימת־לבו ונדיבות־רוחו החדורות אחנת־אמת הקיפו את המרוחקים ביותר כמו גם את הקרובים ביותר. על התכחשותן של הבריות, על ה"חיצון" המכוון והמחמיר של היחסים האנושיים, שפה הרבה נפשות עזות בנות־זמננו השלימו עמהם, על אלה היה קאמי משיב בנתינה־עצמית ספונטאנית. בעננה, בנאמנות שתקנית, היה האיש הזה, המרוחק והנכח בעת־ובעונה־אחת, דואג לזולת

והוגה בו. הדאגה לזולת הניעתו להקריב למענו את האלוהי, גם אם היה כאן אולי המרכז האמיתי של אפיו. מכל-מקום, כאן דימה להבחין בנסיון הגדול ביותר שהוא מועמד בו: נסיון הקדושה. במלים המסתוריות שבהן מסתיים "קיץ בטיפאסה" (1952) מתבשרת ההתנגשות המעמידה, בקאמי, את דעת-הקדושה בת-התמותה כנגד הנאמנות לחיים ולא-הובי-נפשו, עם שהיא מוצאת בה כבר, באורח נבואי, את פתרונה האבל.

הדבר שאותו ידע, הדבר שאותו היה זוכר ברגע התוא, לא היה ההליכה בתוך המוות, גם לא ההתמזגות עם המוות, אלא העמידה נכחו, בדעה צלולה, כדרך שעומד היה בג'מילה מול הנוף ההרוס של גדולת רומא. הוא לא יכול ולא רצה להרהיב עוז הלאה מזה בלי להגיע אל הגבול הזה הפאטאלי שבו העין המתבוננת עתידה לפנות מקום, בדממה ובריקנות הלא-אנושית, לאבן או לשמיים שהיא מתבוננת בהם. "ככל שאני מבדיל עצמי מן העולם הריני ירא את המוות, ככל שאני דבק בגורלם של אנשים חיים, תחת שאהיה מתבונן בשמים הקיימים-ועומדים" ("כלולות", ע' 38).

מבעד לניגודים האלה, שכמעט נתישבו במידה ובתואם של מותו שלו, רואים אנו לבסוף איך מתוך יצירתו של קאמי קמה ומופעת דמותו של אדם שרודפת אותו ההתגלות הרופסת של מציאות קדושה. איש-העתיד הזה, שהתגבר על הייאוש ונתקיים חרף אבדנו, חוגג את קדושתו של העולם בלתי-האמצעי שבתוכו הוא רוקם, דבר-יום-ביומו, בעננה, חוט של חיים חסרי-בטחון ונהדרים. בעומק הוויתו מתגלה קאמי כמחפש, חושני ודתי בעת-ובעונה-אחת, אחר האושר על-אדמות. למרות המוות שליווהו כצל, לא חדל עולה-רגל זה, החדור שיגעון-אהבה לחיים, מלשאוף לשמחה האנושית הרוממה ביותר, עם שהיה מקבל עליו את סכנותיה של נסיעה הנמשכת אולי לשווא בחלל המרחב הזמן, המושלים כבאקראי בעולם חסרי-מידה: "מועקת יש מתוק, קירבה נעלה של סכנה אשר לא נדע את שמה, האם אפוא לחיות פירושו לרוץ אלי-אבדן? שוב, בלי הפוגה, הבה נרוץ אל אבדננו. תמיד היתה בי הרגשה שאני חי בלביים, צפוי לאיום, בעיצומו של אושר מלכותי".⁶

הערות:

¹ "הסיכסוך העמוק של המאה הזאת אולי איננו דווקא סיכסוך בין האידיאולוגיות הגרמניות של ההיסטוריה והפוליטיקה הנוצרית, שבמובן מסוים הן שותפות-לעבירה, אלא, יותר מכך, מאבק בין החלומות הגרמניים למסורת הים התיכון... להיסטוריה ולטבע, בסופו של דבר, אבל בזאת האידיאולוגיה הגרמנית היא יורשת. בה מסתכמות אלפיים שנה של מלחמת-סרק נגד הטבע, תחילה בשמו של אל היסטורי ואחרי-כן של היסטוריה שעשאה אלוהים... כאשר הפנסיה... שמה את הדגש בהיסטוריה על חשבון הטבע... הרי העלתה יותר ויותר על הפרק את הכוח הארצי ואת הדינאמיות ההיסטורית. הטבע, החדל מהיות מושא להתבוננות ולהערצה, לאחרי-מכן שוב אינו יכול להיות אלא חומר של פעולה ההותרת לשנות את

מהותו. מגמות אלו, ולא מושגי התיווך — שהם שהיו ככיכול כוחה החי של הנצרות — חוגגות את נצחונן בעת החדשה, וכנגד הנצרות עצמה, עליידי היפוך צודק של הדברים. אך יגורש האלוהים בפועל מן העולם ההיסטורי הזה, ומיד נולדת האידיאולוגיה הגרמנית, שבה הפעולה שוב אינה חתירה אל השלמות אלא כיבוש בלבד, כלומר עריצות". ("האדם המורד", ההוצאה הצרפתית, ע"ע 370—369).

² "על מישור ההיסטוריה, כמו גם בחיים הפרטיים, הרצח הוא אפוא חריג נואש — או שאיננו ולא-כלום. הקרע שהוא מחולל בסדר-הדברים אין לו מחר. יוצא-דופן הוא. ולפיכך אין הוא יכול להיות מנוצל, גם לא שיטתי, כגירסתה של העמדה ההיסטורית-בלבד. הוא הגבול שאין להגיע אליו אלא פעם אחת ושלאחריו יש למות. המרד אין לו אלא דרך אחת להתפייס עם מעשה-ההרג שלו, אם אמנם הגיע לידי כך: לקבל את מותו שלו ואת הקרבן. הוא הורג ומת למען יובהר כי הרצח הוא בלתי-אפשרי". ("האדם המורד", ע' 348). הנה זה אחד המפתחות של "הזר".

³ "גולה ומלכות", ע"ע 1—40 (ההוצאה הצרפתית).

⁴ "...תהיה בי הרגשה... שהגשמתי איזו אמת שהיא אמיתה של השמש ואשר תהיה גם אמת מותי". ("כלולות", ע"ע 20—19).

"...בני-האדם הראויים לשם זה צריכים... להשיב להם את התום ואת האמת שהאירה במבטם של אנשי-קדם נוכח גורלם. הם חוזרים וקונים להם את נעוריהם, אבל רק בהיותם חובקים את המוות". ("כלולות", ע' 36).

⁵ יש להבדיל לחוד את הנושא הדיבוקי של דון-ז'ואן, שבו טיפל תחילה ב"מיתוס של סיופוס" ואחרי-כן בעיבוד של "שדים" (סטאברוגין), ואשר מובנו הוא אחר.

⁶ "הקיץ", ע' 188.

רְנָה גִי קֶאֱדוּ : שְׁנֵי שִׁירִים

שְׁבוּטֵי-הַשָּׁמַשׁ מִסְצִירִים

יְוֹן-נִבְכִּיּוֹ שֶׁל צְחִיד –

וּכְנָגֵד צְפָרְדַּע אַחַת מְזַמֶּרֶת

בְּפֶה צְפָרִים תְּמַתְנֶה!

שׁוֹב מִפְּלִיגִים אֲנַחְנוּ

אֶל גּוֹרֵל רִיקָן יוֹתֵר.

הַתְּחַנּוֹת שֶׁלֹא רָף הֶקֶוּ קְלוּ

בְּכֶר הַגִּיפּוֹ תְּרִיסִיָּהֵן.

אֶף אִי-בְּנֶה, בְּזִכְרוֹנוֹ שֶׁל בָּחוּר

צְעִיר, שְׁחוּם כְּגִבְיֹון –

חֲיִכָּם, אִיזוֹ צְנֶה!

אִיזֶה קֶבֶר וּגְזֵר תְּלוּי!

*

מי שנכנס לו במקרה אל מעונו של משרר
אינו יודע כי לרהיטים שלטון עליו
שכל פיקה של צץ אוצרת בתוכה
צנחות-צפור יותר מכל צבי-הצד.
ודי שלצת-רדת-ערב מט מנורה
צנארה הנשני אל וזית משוחה-בלכה
ומיד ישלחו רבוא עממי דבורים
וניחוס-לחס-טרי של צצי-דבדבן פורחים.
כי הן כף מזלה של זו הקדידות
שלטף פחוס של יד מחזיר
לאותם רהיטים גדולים ושחורים ודמומים
קלילות של אילן עם-בקר.

זיקלין כהנוב : יומן צרפתי

פאריז, 15—12 במאי

לאחר ימים אחדים בשוייץ, ברכבת לפאריז.

צרפת השתנתה מאד, לפחות פאריז, והדבר שממנו אני מתרשמת קודם־כל הוא הרגשה של אי־נחת, של עייפות, של חוסר אוויר לנשימה, של מחנק כמעט. שכונות הפועלים שהרפכת עוברת בהן קודרות הן, מזהמות ומכוערות, כמדומה, יותר מתמיד, אף כי במבואותיה של פאריז מתחילים לקום בניינים חדשים, חייכניים יותר למראֶה. דומים קצת לשיפוניהם שלנו, לפעמים, אך לא תמיד; מפוארים יותר. אפרוריות זו של פאריז, שאדי הבנוין מוסיפים לה כובד ועקה, מדכאה את הנפש, על אף העצים הירוקים וערוגות־הפרחים. חוץ מזה, גם קר עד מאד. וגם ניטל ממני החוש לאמד מרחקים, והכל נראה לי גדול מאד. תכופות אני מגיעה באיחור משום שאינני מחשבת כראוי את הזמן הדרוש כדי להגיע ממקום אחד לזולתו. הכל נע במהירות ואני, שאבדה לי הרגילות בקצב המזורז הזה, מבוהלת אני מעט בחצות את הרחובות.

הרחובות הגדולים ומצבות־הזיכרון, מידותיהן התואמות כל־כך, כל אלה יפים כשהיו, אבל פאריז איננה עיר המתמסרת בחיוך, כרומא; יש בה אותו צד מסוגר המפיל מורא. הרבה מן הבניינים זוכים לטיפול־יפוי, ויש מהם המוקפים פיגומים שעליהם עובדים המשפצים. כמה בתים מרהיבי־עין בכיכר־קונקורד נקו עתה לגמרי, ומפתיע מראה האבן שהוחזרה למצבה המקורי, בגון חיוור מאד, לבנבן או ורוד מעט. בשעתו דאי היה לפאריז מראה עליז למדי, שאולי יחזור אליה בעתיד, אבל הניגוד בין השחור לבין מה ששב להיות ורוד יש בו כדי להביא במבוכה. מובן, רבים מן הפאריזאים מתנגדים, אוהבים הם את האבן ששונו פניה עם הזמן, ורגילים הם לראות את האפור.

זניבה, לזואן, אלו הן בבחינת אירופה מסוגנת, מזוקקת, שאננה, חיה אך מסודרת, מעין מעבר, הקדמה, ונוכח ההלם הזה, העייפות הזאת שבאה בעצמותי, מרוצה אני שלא הגעתי לפאריז אלא לאחר ההכנה הזאת. פאריז היא מערבולת של רגשות, תחושות, בני־אדם, בוקה־ומבוקה של מכוניות נוהרות, הכל ממהירים, שותקים, ובכל מקום השוטרים המתהלכים צמדים־צמדים. לפעמים רואים סורגים ליד מוצב של משטרה, בפרט ברובע הלאטיני, והמתיחות הזאת מורגשת באוויר. רציתי לגור כמה ימים ברובע הלאטיני, אבל לא יכולתי לסבול את הרעש הזה, הנמשך בוודאי עד שעה מאוחרת בלילה, את הנחיל הסמיך הזה של אנשים מפל הצבעים וכל הגזעים, המציפים את המדרכות, נשפכים אל בתי־הקפה, משחקים במכונות־המשחק וסועדים

את לבם במסעדות השירות-העצמי. הרי זו אמריקה שנשתלה במסגרת שאינה הולמתה, רובע הסורבון מצומצם מהכיל כל זאת. ואולם — איזו ערבוביה מופלאה מתרחשת כאן! הרובע הלאטיני מלא אפריקאים, סטודנטים וסטודנטיות, היוצאים מכל בתי-האולפן הגדולים. שומעים גם ערבית, תכופות מפי יהודים מצפון-אפריקה. לעומת זאת נעלמו האלזיראים שלפני שנים אחדות היית רואה אותם כשהם מוכרים שטיחים ובטנים. מתו? נסעו? או שמא מבודדים הם ברבעים העלובים ובשכונות-הפחים בשולי אזורי התעשייה שבהם עובדים הם? מי יודע.

כאן, ברובע הלאטיני, שומע אתה את כל הלשונות שבעולם ואת הצרפתית כשהיא מדוברת בכל המבטאים האפשריים. יש הרבה הודו-סינים, בכללם גבירות זקנות הלוכשות מכנסיים של אטלס שחור תחת מקטרניהן הצרים. בכל קרן-רחוב אתה פוגש בזוגות מעורבים, שחורים ולבנים, או אירופים ואסיאתים, שלא להביא בחשבון את כל הזוגות המופרים לי של יהודים מזרחיים וצרפתים טהורים. כל הגזעים והעממים שבעולם מצטלבים בבירה זו של המערב, והרואה את הזוגות הצעירים האלה וילדיהם בני-התערובת מדמה לראות בהולדת גזע חדש, תרבות חדשה. המיזוג התרבותי והאתני שוב אינו מיוחד לחלק מן האוכלוסייה שבמושבות אלא מציף הוא גם את המטרופולין, משל כאילו עתה בא תורה שלה לקולוניזציה, כאילו היא מעבירה ומוסרת משהו משלה בטרם תיעשה היא עצמה דבר אחר. אני מתפלאה ומתפעלת למראה סובלנות גזעית בלתי-רגילה זו של צרפת, שקנתה לה כוח-משיכה בלתי רגיל לגבי האחר, השונה, הזר.

הניגוד בולט עוד יותר כשנותנים את הדעת על כוחו של האו.א.ס. כי בעיקר בגללו נשארת עתה המשטרה במצב-הכך. לאמיתו של דבר, כה גדול המחסור בשוטרים עד שלעתים קרובות התנועה מנוהלת על-ידי "שוטר-עזר", פנסיונרים זקנים, תכופות פצועי-מלחמה, המקבלים עליהם שירות של שעות אחדות ביום. השוטרים מרובים בייחוד בסמוך לשני המעוזים של האו.א.ס., הרובע הלאטיני והרובע ה-16. על הבניינים המפוארים ביותר רואים את הריכוז הכבד ביותר של כתבות רשומות בגיר בחפזה: "או.א.ס.", או "דה-גול — רוצח" או "פ.ל.ג. רוצח". בפרוזודורי המטרף באה על ביטויה, למרות הכל, איזו מין אמת. מישוהו כתב "או.א.ס. רוצח". אחר מחק "או.א.ס." ורשם למעלה או למטה "פ.ל.ג.", שוב בא מישוהו ומחק "פ.ל.ג." ורשם "או.א.ס." וכן הלאה. בתחנות המטרף בשכונות העממיות שוב איני רואה את הכתובת "מוות ליהודים", שהיתה שכיחה למדי בזמנו, עד כדי כך דחקה מלחמת-האזרחים, שנלחמת צרפת עם עצמה תוך כדי מלחמת-אלזיריה, את כל הדאגות האחרות, כולל אף זאת.

פאטריס, הסטודנט, בנה של אחת מידידותי, אשר בשכבר-הימים הסעירה את קאהיר בהינשא למורה צרפתי, מסביר לי: "את יודעת, הרי זה טוב ויפה לא להיות גזעני וכן הלאה, ובכלל-זאת זה קצת מרתית את הדם כשרואים שהבחורות היפות ביותר והבלונדיניות ביותר אין להן כבר עיניים אלא בשביל האפריקאים. בחורים יפים, הללו, אין מה לדבר, ואת יודעת, הם מלאים כסף, כולם בנים של ראשי-

שבטים גדולים. ואת יכולה להאמין, לעתים קרובות הם אפילו לא לוקחים את הבחורות לנשים. חברות? טוב, בסדר. בשביל להתחתן, חוזרים הביתה. זה המשטר הקולוניאלי במהופך, ושכמותנו נשארים דפוקים קצת. פאטריס, הלומד היסטוריה, רוצה לכתוב את העבודה שלו על אי-אלה צדדים בתמורות הפוליטיות שחלו באפריקה בעקב הקולוניזציה. "את מבינה, אירופה של 'ההסכמה הלבבית' וכל השטויות הללו, זה כבר לא מעניין אף אחד. צריך לחשוב על משהו שפותח דרך לעתיד".

כל זה ממש מסעיר את הרוח, אבל גם מתיש את הכוחות, במיוחד ברובע הלאטיני. לפיכך תרתי לי מפלט באי סן-לואי. הוא ישן, הוא מקסים, כבר קטן ספק-אצילי ספק-פועלי, מוקף מים מארבע רוחותיו בלבה של פאריז, בין הגדה השמאלית לגדה הימנית. תמיד אני נהנית כשעלי לעבור על אחד מגשרי הסינה, בלי הבדל מהי מגמת-פני, ובכך אני מוצאת לי רגע של הפוגה. בכל שעה משעות היום או הלילה, מראה הסינה, בפרט בפנינה זו של פאריז, הוא מראה שלדעתי אין איש יכול ללאות ממנו. יתרון נוסף: בתי-המלון, הגם שנווחתם מועטת, יש להם כאן חן קרתני מעט ומחיריהם מתקבלים-על-הדעת יחסית. זוהי כתובת שניכר בה אופי מסוים, והיא מאפשרת לאדם לגור במלון צנוע מבלי להיראות כתייר קפוץ-יד. רוב הפאריזאים שאני נפגשת אתם אומרים לי: "הה, את מתגוררת באי סן-לואי? מעטים הם הזורים המכירים את הפינה הישנה הזאת".

העתונים מרבים לדבר על אלזיריה, משפט סאלאן הקרב לבוא, הצרפתים החוזרים מצפון-אפריקה ואיך יש לקבל את פניהם, ועם זאת, לגבי עם שכה אוהב היה לדבר בעסקי פוליטיקה, מוזר הוא מה-מעטים המוסיפים לדבר בכך כיום. רבים משתדלים לחיות כאילו לא היו הבעיות הנוראות האלו קיימות כלל. מסיחים הם בעיקר בענייני המקצוע שלהם, ובדוחק הם מעירים, בדרך-אגב — וגם אז: רק "בין ארבעה כתלים ושתי אוניים" — שהחורף היה נורא בגלל כל אותן פצצות פלאסטיות של האו.א.ס., שפל אחד מצפוננו נוקפו, בין כלפי האלזיראים בין כלפי "שחורי-הרגלים", שהמתיחות אפשר לשאתה רק אם נוהרים שלא לחשוב יותר מדי על "כל זה", שכל אדם יש לו, האלוהים-יודע, בעיות ודאגות משלו, וכי הבריות בצרפת נלאים ויגיעים עד מאד.

בכל-זאת נמצאתי למדה כי, בעיקר בין אנשי-הרוח, רבים הידידים הוותיקים שחדלו מהתראות זה עם זה משום שאחדים מהם נתנו עזרה ותמיכה פעילה לפ.ל.ג. ואילו רבים אחרים, אף בלא שיהיו דווקא מן המצדדים ב"אלזיריה צרפתית", רואים בחבריהם בוגדים במולדת. הרבה אנשי-רוח, בכללם אותם יהודים-צרפתים שהפכתי בארה"ב בימי המלחמה וידידיהם בני חוגיהם השונים בפאריז, מסוכסכים עד-מוות ביניהם, ואחדים מהם יש להם ילדים שערקו מן הצבא, סייעו לפ.ל.ג. והושמו במאסר. מצד אחר, בין תלמידי בתי-הספר התיכוניים של פאריז, והמעולים שבתוכם, כגון זה שעל-שם לואי-הגדול, רבים הבחורים שהושמו במאסר בגלל פעילותם למען האו.א.ס. ומדובר הוא, לפי מה שמוסר "לה-מונד", בארגון קורסים ובהינות

בבתי־הסוהר כדי שלא ייצא זמנם של צעירים אלה כולו לבטלה ויוכלו להתכונן לפחות לבחינות־הבגרות שלהם. אולי יותר מדי התעלמו בצרפת מן הצורך הזה של בני־הנעורים באמונה שתמציא פורקן לתעצומות־מרצם. חמומי־מוח אלה, שהטילו פצצות פלאסטיות על כל עברי, במעונותיהם של חצרנים חפסי־מפשע או בכניינים שבקומתם הרביעית מתגורר איזה "אינטלקטואל רקוב", נאחזו בעילת־המאבק הקרובה ביותר להישג־היד. יש בהם כדי ללמדנו לקח חשוב: הרווחה עצמה אין די בה לצעירים, יש להם צורך באמונה ובפעולה. ובאין להם עולם טוב יותר לבנותו, מחריבים הם את העולם הקיים. הצעירים, ביחוד בצרפת, יודעים יפה מאד מתי יש מרמה במה שמציעים להם. עדיין הם ישרים, ויש בהם אותו צורך, ואם גם מסולף, במידה של טוהר. מסתבר שלא בחורי האו.א.ס. הם המתרועעים ומתחבקים ברחובות עם בני כל העמים הלא־אירופיים שבעולם, אבל מוזר הוא לראות את שתי התופעות האלו בהתגלותן בעת־זבוענה־אחת, וניתן לומר לפחות כי בצורה זו או אחרת אין שלום לבחורים האלה עם חברת האתמול, וכל אחד מהם נותן ביטוי על־פי דרכו למרידתו, או למבוכת־רוחו. מתקם משהו חדש, מופלא, מפחיד למדי, וישנה הרגשה שהולכים מהר מאד אך בלי דעת אָנה.

סמוך לפקולטה־למשפטים רואה אני מכונית־משטרה מלאה צעירים לבושים היטב, יושבים זה ליד זה, ידיהם באזיקים. העוברים־והשבים מסתכלים כמתוך פיזור הדעת, מרחוק. אין התקהלות, איש ואיש הולך ל־דרכו.

הקרע במחשבה המדינית של אנשי האוניברסיטאות, פרופיסורים וסטודנטים כאחד, נוטה להיקבע על־פי קו הקיים בצרפת מזה ימים רבים. אנשי הימין מרובים יותר בשורות של אנשי מדעי־הרוח (ספרות, משפטים, מדעי־המדינה, היסטוריה), מאשר במוסדות של מדעי־הטבע, ואילו אנשי מדעי־הטבע והחברה, שהתפשטו במידה עצומה בשנים האחרונות בצרפת, יש להם נקודות־השקפה מעודנות יותר, דווקא מפני שעצם הנושא של לימודיהם יש לו זיקה לתמורות החלות כיום בכל חברה, בין עתיקה ובין מודרנית, וכאן היו שהתיצבו בלי כל רתיעה לצד הפ.ל.ג. הבעיות והעובדות — החברתיות, הפוליטיות או הספרותיות — הנובעות מן הדה־קולוניזציה תופסות מקום מרכזי בחלונות־הראוה של חנויות־הספרים, ביחוד בגדה השמאלית. בין הספרים המובלטים ביותר מבחינה אני ב"המאגר בן שתי המלחמות", מאת ז'ק בֶּרֶק. פרופיסור בקולז'־דה־פֶּראנס, והאנתולוגיה החדשה של הספרות האפרי־קאית, שהוציא פיֶאר סגֶרס. כשדיפדפתי בנו האחרונה הייתי מרוצה למדי בראותי שזאת הכינותי בשביל "עם הספר" מכילה כמעט אותם סקסטים, אף כי בכל־זאת קשה היה לנו יותר למצאם בתל־אביב מאשר בפאריז.

אצל פֶּרנסואֶה מאספֶרו, מר"ל "שמאלי" מאד שחנותו ברחוב סן־סוורן פוצצה פעמיים בחורף האחרון, מקום שנדחקים בהמון נון־קונפורמיסטים המדפדים בספרים מרובים מפל שתמצא ידם לקנות בשעה זו, הספרים המוצגים והקטלוג לחודש מאי יש בהם כדי להעיד די־התוהר במה מתעניין חלק גדול מן הציבור הצרפתי ו"הבינלאומי" הבררן. הנה כמה ספרים ומחבריהם: פֶּראנץ פֶּאנוֹן, "ארורי

הארץ"; ז'ורז' סיפאר, "הקתולים והשמאל"; עבד אל-קאדר, "הסיכסוך היהודי-הערבי", ובין החוברות — "פ'ידל קאסטרו דובר", "צייד-ערבים בפאריז" מאת חוסיין בוקאזו, "דרכים בקספה" מאת מאלך חדאד, "שמע ואקראף" מאת ו. לאנטרנארי, "התנודות הדתיות של העמים המדוכאים". על המדפים — שירי ניקולה גיאן, איש קובה, אנתולוגיה של שירה ערבית בהוצאת סג'ס. מרובים השמות הערביים — מוחמד דיב, מולוד פ'ראוין, מוחמד ספראוי — ונשי המזרח הקרוב הופיעו אף הן, ואם גם עדיין בצינועה, בתחום הספרות הצרפתית. את שיריה של אנדרה שדיד, סורית נוצרית שהיכרתיה במצרים, רואה אני כמעט בכל מקום.

לנוכח הגיוון, הכמות, ולעתים קרובות ביותר גם האיכות של היצירות המתפרסמות, מספר כתיביהע, המהדורות והסדרות החדשות, העיניים יוצאות מחוריהן כמעט והראש מחשב להתבקע. אני, שסבורה הייתי שאני מתמצאת היטב למדי במה שמתחדש בצרפת, הריני כהמומה למראה אינטנסיביות זו של החיים הרוחניים, הופעתן של צורות ספרותיות טהורות, ההתרחבות היוצאת-מגדר-הרגיל של שטחי ההתעניינות, של תחומי הדעת החדשים. דומה כי חל ריבוי יחסי מדהים ביצירות הנוגעות בסוציולוגיה, באנתולוגיה, בעולם הלא-אירופי, בפסיכואנאליזה, בכלכלה מדינית. לא רק תחומי הדעת התרחבו במידה ניכרת אלא שגם צורות התקשורת והתמסורת הגבירו חיילים. הצרפתית והאנגלית הן לשונות בין-לאומיות של בני-תרבות, כמו שהיתה הלאטינית עד למאה הי"ז, התרבויות הלאומיות הישנות מתפוצצות, החליפים התרבותיים והרוחניים מקיפים עולם ומלאו וקצבם מואץ והולך.

ניתן לומר שעומדים אנו בראשיתה של תרבות עולמית חדשה, משל כאילו חוזים אנו בחזרה מודרנית על המהפכה הנילוטית, שהיתה בסיסן של הציביליזציות הגדולות הראשונות. פאריז היא כיום אחת מכורי-המצרף העיקריים דווקא משום שהיא, בעת-זבעונה-אחת, הקורנת ביותר בבירות אירופה ומסבירת-הפנים שבכל הבירות הקיסריות. ובעיקר, בעיקר משום שעל אף המבוכה הפוליטית, הדאגה ואי-השקט, שומרת פאריז על אותה סקרנות רוחנית בלתי-שוער, בלתי-תכלה, על חופש-הרוח הזה המופלא, ההופכים אותה למולדת התבונה — מכל מקום שתבוא.

הסתירה בין המועקה הפוליטית, בין החיים הרוחניים האינטנסיביים האלה נוסח הרובע הלאטיני, לבין גודש המותרות, הביזנטי כמעט, שבחלונות-הארה ב"שכונות הנאות" של הגדה הימנית, יש בה כדי להדהים. מעולם לא ראיתי בצרפת, המתמירת להיות "ארץ המידה", מותרות כאלה, עומס-יתר שכזה, ומתעוררת אפילו הרגשה של מיאוס למראה התכשיטים הכבדים מאד, המזהירים מאד, למראה שיפעת צרכי המותרות, שרובם נאים מאד, מעובדים היטב מאד, אבל מפוארים מדי, עמוסים מדי.

לידידה רוסית ותיקה, היושבת בפאריז זה 30 שנה, ואשר הפרתיה תחילה בקאהיר, מקום שהיה בעלה מלמד פילוסופיה-של-המדעים באוניברסיטה של פ'ואד, אני אומרת: "זה מוגזם, איני צריכה אפילו להתגבר על הפיתוי". היא מחייכת ועונה

לי בשנינה: "חפני... עדיין לא הורגלה עינך. בעוד ימים אחדים תדעי לבחור לך למראה-העין. בראשונה מתרשמים מן המותרות השחצניים מעט, ההמוניים מעט, אבל אחר-כך רואים את האחרים, האמיתיים".

בנסתי למספרה טובה, כדי לראות פעם איך מתנהל הדבר, כמעט והתעלפתי באווירה הזאת של מחנק חם, הדקדנטית מעט יותר מדי, הטעונה ניהוחות בושם. לאחר הפשטות הספארטנית כמעט של ישראל, המהולה גם מנה הגונה של רשלנות, מהממים אותי הטרקלין שבצבעי לבן, אדום וזהוב, יריעות המשי והקטיפה האלה, הכלים המוזהבים האלה. את השערות מטאטאים מרגע שהמספריים, המופעלות בזריזות מבחילה, גוזזות אותן, וסביב כל רב-ספר מסתובבים בחורים מקסימים, צעירים מאד, העושים מלאכתם בתנועות עדינות ומאופקות ונשיות, כשהם מסיחים במין עגה מוזרה משלהם. הגברות, בפרט אלו שכבר אינן צעירות ביותר, מוקסמות מזה לגמרי, והנחמדים הללו מתבדחים על חשבונך, לא בלי זדון-לב. "זין-פול לא שירבב את כיסו ברגע הנכון, ולכן הזדרותי אני לקבל, והוא הפסיד", אומר אחד הנחמדים האלה שעה שגברת אחת זקנה וקצרת-ראוי עד-מאד טעתה במתן דמי-שתייה, שהכל מצפים להם כאן כמו לביאת המשיח. כל אשה מוקפת חבורה של אנשים המספרים, עושים את הציפריניים, מעסים, מטפלים ברגלים, דומה כאילו היו אלו גופות בחניטתן. שואלים אותך: "לא חם מדי? לא קר מדי? לא חזק מדי? אינני מכאיב לך?" משל כאילו כל אשה עשויה חומר שביר ויקרה-המציאות ביותר. אך הכל מתיראים מאד שלא לבוא על שכרם. עשר פעמים חוזרים ובודקים אם נזקפו הפעולות השונות שבוצעו בתלוש-התשלום. מאניקוריסטית אחת מסבירה שהיה מעשה בלקוחה שהסתלקה בלי לשלם ושרבות מנסות לרמות ואינן נותנות את דמי-השתייה. הללו ודאי הן מצוינות בכשרונות שלמעלה-מדריך-הטבע.

לכאורה ראוי היה שאתענג על ההרגשה הזאת שמטפלים בי, שאני לקוחה הראויה לתשומת-לב, לא סתם גולגולת שספרית צעירה הלועסת כדורת מגזות אותה באדישות ללא-רחם עם שהיא מפליגה בסיפור עיסוקיה עם שלמה לחברתה בקצה השני של המספרה. ואף-על-פי-כן הרי העידון הזה יש בו משהו מושחת מדי: זרים מלאכותיים, המוקפים פרחים טבעיים המתאמצים ככל יכלתם להיראות מלאכותיים; עיניים מכוחלות של נערות שפרצופיהן הנאים נראים כמסכות-מוות. בלי ספק נגמלתי מאווירה זו של מותרות ועידון, ובלא שאתן לעצמי דיין-וחשבון התרחקתי מכל זה. כמו כן סבורה הייתי תחילה שאני משתוקקת מאד למטבח הצרפתי האמיתי, והנה בוכחתי לראות שכמעט אינני נמשכת אליו, וכשהוא עשיר מדי הריהו מעורר בי בחילה.

בעצם, לעתים רחוקות אני אוכלת במסעדות. אני מתראה בפאריז עם המון חברים וידידים, שארי-בשר "רחוקים" ממצרים או מצפון-אפריקה, או אלה שהכרתי בזמנו בארצות-הברית, ועל הרוב מזמינים אותי לארוחת-צהריים, כמנהג פאריז. לטוב-המזל הבאתי אתי מתנות קטנות כגון פמוטים, פעמונים קטנים וכפיות מנצרת. הרי זה מכווער פחות מן השאר, וחוץ מזה דומה שבכך אני מבטיחה ליהודים

שבדידי שאיני באה להטיף להם על ישראל ועל ציונות. אני מכירה בפאריז אנשים בני חוגים שונים, מהם עשירים מאד, ואחרים, בייחוד בין חברותי האלמוניות או הגרושות, כאלו שעובדות עבודה קשה מאין כמותה כדי לגדל את ילדיהן. אך בכללו של דבר המותרות בדירותיהם של הרבה ממודעי, בכללם "מגורשי מצרים", מקסימים אותי, מדהימים אותי, ביפי התמרים, הצורות, הצבעים, השלמות וההרמוניה של הכל ביחד. ודאי, חסרה כאן אותה פשטות גולמנית מעט של הקלסיקנים הצרפתיים, הבריות חיים כאן כמו שאומרים, במסגרת נאה, הם סגורים וכלואים במסגרת זו, ובחשבונו אחרון המעונות האלה דומים יותר מדי זה לזה בסגנונם, כאילו הותקנו כולם בידי ארדיכליפנים טובים. מובן שכל המכבד את עצמו חייב לקנות לו רהיטים עתיקים, ומוכריהעתיקות צוברים הון עתק. במידה רבה דומה כי הבריות הם שבויי אורח־חיהם, וכמעט כולם אומרים שהם עובדים הרבה ו"שוב אינם רואים שום איש". מקבלים אותך בלבביות, ואלה שענין לך אליהם עושים מאמץ מדהים להסביר פנים לבאים לביקור קצר. האנשים שאני רוצה לראותם, ושאליהם יש לי המלצות, שואלים קודם־כל כמה זמן אני אומרת לשהות בפאריז, ומוצאים דרך לראותני. היה עלי להתחכם, כי מדעתי עד כמה בני־האדם עסוקים בפאריז, ובאיזה שפע של עניינים מתעסקים אלה המעניינים אותי ביותר, הייתי אומרת שלא באתי אלא ל־10 או 15 יום, כדי שלא תתגבנה כל הפגישות האלו עם תום ישיבתי כאן. וכך נפלתי בפח כמעט, כי הרוב הציעו שנראה בתוך יומיים־שלושה; תחילה סבורה הייתי שפל אחד הוא יוצא־מן־הכלל אך התברר שזהו הכלל דווקא, וכך היו לי בימים הראשונים האלה יותר מדי פגישות וראיונות, שאמנם מלהיבים היו אלא שלא הוכנו די־הצורך. בראותי את רשימות הפגישות ביומניהם של האנשים, שדרך־כלל נסיעה למוסקבה כלולה בתכניתם (הכל נוסעים לשם או חוזרים משם), נהניתי מאד לראות איך מצאו האנשים והנשים האלה דרך לשבץ אותי בסדר־יומם העמוס עד־להחריד.

הבריות כמו לכודים במערבולת ועובדים קשה מאד. אשה אחת צעירה, מומחית להוראת צרפתית לבני חוץ־לארץ, המלמדת בסורבון, אמרה לי: "צריך לעבוד קשה מאד אם רוצים לחיות על רמה של נוחות מודרנית", ומן הסורבון היתה ממהרת לסן־קלו לתת שיעורים למורי־צרפתית בחוץ־לארץ. בדיעמל חוזרים הבריות לבתיהם בערב, בתוך כל פקקי־התנועה, ועל הרוב עייפים הם מפדי לצאת שוב. אפשר גם שעקב מעשי הטרור, תחילה של הפ.ל.ג. ואחר־כך של האו.א.ס., הורגלו עוד יותר לשבת בבתיהם. הם ממעטים ללכת לתיאטרון — וכי היכן יחנו את המכונית? — יש להם טלביזיה בבית, הם שומרים על גיזרתם, על בריאותם — האוויר של פאריז, את יודעת, כולנו מורעלים — ולא די שהם נפגשים בחוגים מצומצמים אלא גם נוטים הם לצמצם את חייהם החברתיים בתחום הרובע שלהם, עד כדי כך קשה הוא ומעצבן לחצות את פאריז.

נראה אפוא שחיי החברה והביולוי פעילים ומבריקים הרבה פחות משהיו לשעבר. הבריות יוצאים פחות, אפיל בחוגים העשירים, הולכים פחות לתיאטרון, מוקירים

רגליהם מן המסעדות — הרזיה! — ולקאבארט שוב אינם הולכים כלל. התיאטרון נתון במשבר, העונה שדופה מאד, והרבה מן המחזות המוצגים הם תרגום, שון אוקייסי, פיראנדלו, ומספר דברי סכלות והבל. חוץ מזה הרי הרבה מחברים ושחקנים נעלמו מן האופק בגלל "הצהרת ה-121" המפורסמת. הקאבארטים אף הם במשבר, הצרפתים שוב אינם באים כלל, רק כשהם מביאים עמם לקוחות זרים. אני שומעת אומרים שמקובל ביותר ברגע זה הוא ה"קרייזי הורס", מקום שהסטרופ" טיזו זוכה לעידונים שלא יעלה אדם בדעתו. איש-עסקים צעיר שהולך לשם לקוחות מוונצואלה סח לי כי נשאר נטול-נשימה בראותו מה אקרובטית צעירה, מחוננת כביכול, יכולה לעשות ולעורר בדמיון בפיסה של חוט המשולשלת מן התקרה. הסנסאציה של הערב באה לאחר סטרופטיזו "קלאסי". חושך גמור. נגינה רומזנית. הזרקור מגשש באפלה, מגלה את עכונה של הגברת המדוברת, מאבדו, חוזר ומוצאו, נעצר שם סוף-סוף, ובאפלה אין רואים אלא את העכוז הזה המרעיד, המפרכס, הרוטט. "זה לא יאומן. שום איש, ממש שום איש אינו יכול לעמד בפני זה", אומר הוא לי.

"טוב", אומרת אשתו הצעירה והערמומית, "העיקר שהוונצואלים שלך חתמו על החרוזה..."

כל אלה שידם משגת יש להם בית או ביתן מחוץ-לעיר והם מסתלקים ברגע שסיימו את שבוע-העבודה שלהם. מבעוד-בוקר המכונית טעונה ועמוסה כדי שיוכלו לברוח מיד עם סגירת המשרד. דודנית קלוד, הרווקה, אומרת לי: "ה'נחות' הרגה את החיים החברתיים. בסוף-השבוע אין איש. אין אדם יכול לחיות אלא בפאריז, אך על-תנאי שיברח ממנה".

היא עצמה רכשה לה משק ישן ומוזנח, מרחק 120 ק"מ מן העיר, והיא מסבירה לי שצריך לנסוע הרחק מאד כדי למצוא פינה כפרית לאמיתה, שבה עדיין המחירים מתקבלים-על-הדעת, וכי קניית הנכס הזה, חרף כל מה שהיא משקיעה שם למען הנחות, היא השקעה מצוינת.

לעומת זאת דומה כי הפועלים עניים כמעט כמו שהיו לפני שנים אחדות, על אף פריחתה היוצאת-מן-הכלל של צרפת. השביתות באות תכופות בזו אחר זו, רבים, בעיקר מחוגי הפקידים הקטנים והבינוניים, אומריהם שחיהם גרועים משהיו ומוזנח גרוע משהיה, מה-גם שהתרבו הצרכים, גדלו הילדים. הטכנאים, הפרופיסורים, אנשי-העסקים עושים חיל רב, והטכנאים מצליחים מבחינה חמרית הרבה יותר מאשר בישראל למשל, ואילו הפועלים מצבם גרוע יותר, בפרט במה שנוגע לתנאי הדיור. למרות התבונה הצרפתית הזאת המזהירה והמפורסמת, האנשים מתענים בחייהם, מכונסים בתוך עצמם, מתוחים, ושוב כמעט אין לחוש באותו צד של לצון ומשובה שהיה אפייני לפאריזאי בשעתו. חבל, אכן, באמת מוכרחים לעשות משהו בפאריז לשם שמירה על איים של שקט, שאם לא כן ייצאו הבריות מדעתם. הילדים, שראשיהם מפיקים בינה ועדינות, רגליהם דקות, הליכותיהם מלוטשות, מתורבתים

הם עד כדי להכאיב מעט, והנקל הוא להבין מפני־מה ההורים מוציאים אותם אל מחוץ־לעיר כל־אימת שיוכלו.

16 במאי

ראיתי את ז'רום לנדון, בבית־ההוצאה Minuit ("חצות").

הפכתי את הוצאת "מינואי" שייסד לנדון ב־1942 מתוך הספרים שהוציאה במחתרת בעצם הכיבוש הגרמני, בפרט בזכות "שתיקת הים" של ורקור. ידעתי גם כי לנדון עצמו נמנה על הבורגנות היהודית־הצרפתית הוותיקה ביותר, זו של משפחות סיטרוז'אן, פרמייה, דרייפוס מן ה"פרשה", וכי אף שלאחר המלחמה נתקל בקשיים, שעה שרוב הסופרים שאותם הוציא לאור במחתרת עזבוהו וחזרו אל המו"לים הקודמים שלהם, הנה לאחר־מכן זכתה הוצאתו להצלחה כשהיתה הראשונה שהוציאה לאור את בעלי "הרומן החדש", או ה"אנטי־רומן". כמו כן הפכתי את הסדרה שהופיעה בהוצאתה בשם הפולל "תעודות על אלז'יריה", שאחדים מספריה הוחרמו מיד עם הופעתם; כך, למשל, "השאלה" להנרי אָלג (לעינויים קראו בימי הביניים באירופה "שאלה", לפי שהיו "שואלים" אנשים על־מנת להוציא מהם הודאה), ו"הנגע", מאותו מחבר. ידעתי שלנדון שקע ע־צוואר במערכה שניטשה בציבוריות הצרפתית מסביב למלחמת־אלז'יריה, ואפילו הובא לדין באשמת הסתתם של אנשי־צבא להפרת־משמעת — גם זאת, כמובן, בקשר לאלז'יריה.

סקרנית הייתי לראות את האיש הזה, המקנא לצדק בכל חוס־לבו, הנרדף על־ידי מנגנון הצדק, ואשר עם כל זאת הוא מוסיף לעבוד ולפעול כאיש חפשי בתוך מסגרתה של מערכת השיפוט הצרפתית, שלפי אותן "תעודות על אלז'יריה" עורער יסודותיה לא רק באלז'יריה אלא אף בצרפת גופה.

לנדון הוא אחד האישים השנויים ביותר במחלוקת בצרפת, וגם אם יש בו צד של איש־כת קנאי, הרי אין הוא חסר נדיבות־רוח, אומץ־לב וגדולה — כך הייתי מהרהרת בעולתי במדרגות הצרות, התלולות והמתעקלות המוליכות אל משרדו.

לנדון יושב במשרדו, מוקף שיפעה של ניירות מגובבים, במין ערכוביה ממושטרת. הוא מצודד־לב, גבוה מאד, כחוש מאד, הדור מאד, ועל כתפיו ראש יוצא־מגדר־הרגיל שקוויו פשוטים כמעט כשל פסל אפריקאי. ראש ארוך, גרמי, עור חיוור, עיניים אפלות תחת גבינים שחורים מאד, ואף ארוך שהוא הקו המזדקר ביותר בפנים האלה המוארכים להפליא. ראש מפיק־התלהבות, מרירות ומידת יוהרה של נביא הנראה כנכסף לקידוש־השם, בוטח בצדקתו, נביא מקראי כמעט, ועם זאת פאריזאי בכל עידון ההליכות, הלשון, התנועות והדרת־הלבוש המדוקדקת. כמו שאומר הוא עצמו אגב שיחתנו: "אפילו עידון ביזנטי אינו מוציא מן הכלל חרדה קנאית לצדק".

חיש־מהר הוא ניגש לשאלה האלז'ירית, עם שהוא מתקיף את הקהילה היהודית של צרפת, בפרט במה שנוגע לשימוש בעינויים באלז'יריה. "כתבי־עת וארגוני־סעד קתוליים ופרוטסטנטיים מחו נגד העינויים, אסיפת ההגמונים והחשמנים של צרפת

היא עצמה הטעימה כי אסור להפעיל בשירותו של ענין כלשהו, ולו גם טוב וצודק, אמצעים שהם רעים במהותם. כוהנים קתולים ו'רועים' פרוטסטנטים הלכו למאסר על שום שמיחו נגד העינויים. אבל שום רב יהודי ושום ארגון יהודי לא פצה פה ולא ציפץ. נהפוך הוא: הקהילה היהודית-הצרפתית, או מה שנשאר ממנה, סמכה ידיה תמיד על הקו הרשמי ותקפה בחריפות את כל שהתנגדו לו, בפרט אם היו יהודים... אי־אפשר למחות נגד פשעי הנאצים, למחוא כף למשפט־אייכמן, ואחרי־כן לעצום עיניים ולאטום אזניים שעה שעם אחר הוא קרבן ל'טיפול' דומה לזה. אני בו לאנשים הללו, ובמיוחד עכשיו, שעה שאלזיריה עומדת לקבל את עצמאותה ואחדים מן היהודים האלה משתדלים לנצל לטובתם את הפעולה האישית של יהודים יחידים כגון מרסל שווארץ, אַנְרִי אֶלֶג, גורביץ' ואחרים, אשר בשעתו גונזו והוקעו על־ידי כל מוסדות היהדות המקומית — הקונסיסטואר, הרבנות וכו'. רשאי היה אדם שלא לרצות בעצמאותה של אלזיריה, אבל השתיקה נוכח עינויים נוטלת מהם כל זכות לתקוף את הנאציזם."

כנגד המשא הזה הנסער והורעם אני טוענת בזהירות צרפת הרי בכל־זאת אינה נאצית, שהפ.ל.נ. עשה בכל־זאת מעשי־זוועה איומים, שבעת מלחמה הברית שוכחים את כלליה הרופסים של הציביליזציה, ואחרון־אחרון — שהיהודים, שבכל מקום מעמדם צפוי־לסכנה יותר מזה של שאר האוכלוסים, מגיבים ככל המיעוטים המבקשים להעלות רצון מלפני השלטון.

הוא מעלה חיוך של בוז גמור, דוחה בקש את כל הטענות־שכנגד, וסח לי ש־30% מפעילי האו.א.ס. באוראן, ומן הקיצוניים ביותר שבהם, הם היהודים. אכן, אם גם מוכן יהיה לעזור ליהודי כפרט, כמו לכל ילד־אשה, הנה שוב אין הוא מכיר בשום צד של שיתוף בינו לבין העדה היהודית בכללה. לשעבר חש זיקה עמוקה ליהדות, בעיקר מפוח אותה תביעה למשפט וצדק, אף הוציא מספריהם של בן־צבי ובן־גוריון, אך עתה שוב אין לו ולכל זה ולא־כלום...

מלבד השאלה הזאת הרי שום דבר, מחוץ ל'רומן החדש', אינו מעניין אותו. יש בו מין הרגשתי־יעוד של מקדש־השם, קשי־עורף דוגמאתי, קיצוני, נוקשה ומסור־בתכלית. מתוך כך אולי יש שהוא עצמו מוציא משפט בלתי־צודק, גם אם יש בו מידה של גדלות שאין לערער עליה.

הוא מטלפן, מזכירתו מביאה את הדואר, ובעודו עובר עליו בחיפזון הוא מבקשה שתביא את "הסתה לאי־ציות" ו"עילת המדינה" (La Raison dietat) מאת פיאר־וידאל נאקא. הוא נותן לי במתנה את שני הספרים האלה, שבאורח רשמי יופיעו רק בעוד ימים אחדים — משל כאילו הוא דואג לכך שיהיו כמה תפסים מהלכים בציבור במקרה של חחרמה, או פשוט מתוך אותה התלהבות האוכלת בו.

"הסתה לאי־ציות" מביא את כל פרשת התביעה נגד לנדון והוצאת "מינואי" בשל פירסום רומן בשם "העריק", מאת "מאריאן", שהוא שם בדוי של המחבר, מורה קומוניסטי צעיר שמוסר־כליותיו הניעו לערוק מן הצבא הצרפתי ולעבור לשורות הפ.ל.נ. הוצאתו של ספר זה, שהוחרם, יש בה משום הסתה עקיפה של אנשי־צבא

לאי־ציות. לנדון, שנדון לשלם קנס של 2,000 פרנקים חדשים, ממהר להוציא לאור את מהלך הדיון המשפטי — ובכך יזכה שוב לשימת־לבו של הציבור. "עילת המדינה" מורכב בחלקו הגדול פירסומים רשמיים העשויים להוכיח — כך הוא אומר לי — שהעינויים באלז'יריה לא היו רק מעשה יחידים אלא שיטה להשגת ידיעות, שיטה שהיתה כרוכה בפגיעות חמורות בזכויותיהם של בני־אדם; המיניסטרס בממשלות השונות, כולל זו של גי מולה, ידעו על המתרחש ולא מיחו. אני נפרדת מן האיש הזה השנוי כל־כך במחלוקת, אדם שנוא, נערץ, מקסים ומדאיג כהרבה מאנשי־הרוח של השמאל הצרפתי — המסורים לעניינם כדי־כך שקינאתם לצדק לובשת מימד בלתי־אנושי כמעט...

שלמה אבינרי : מלחמה ועבדות ב"אוטופיה" של תומס מורוס (א)

פרק ראשון

המבנה הפיזרמלי של ה"אוטופיה" של תומס מורוס הוא פשוט וידוע למדי. החיבור מורכב שני ספרים: בספר הראשון מופיעה, בצורת דיאלוג בין מורוס והנוסע הדמיוני רפאל היטלודיאוס, בקורת חריפה על התנאים החברתיים באנגליה, על תנועת הגידור, החוק הפלילי והמערכת הקיימת של היחסים הבינלאומיים; כן נדונה בו השאלה אם יש טעם בכך שיהיה משכיל הומאניסטי משמש יועץ למלכים. הספר השני, שצורתו היא סיפור רצוף מפיו של היטלודיאוס, הריהו תיאור של התנאים החברתיים, הכלכליים, המדיניים והדתיים של אוטופיה.

מקובל כי שיאו של הספר מתמצה במשפט בו נקבע שפל המדינות אינן אלא "מין קשר של העשירים, הנושאים את שמה של המדינה לשווא והמשתמשים לרעה בחוקיה, כדי לשקוד על טובת עצמם; הם מבקשים וממציאים להם תחבולות ודרכי אונאה רבות, ככל האפשר להם, שבהן תשיג ידם לקיים... בלי חשש הפסד את הקניינים שברשותם, שעשקו וכינסו לעצמם באמצעים פסולים ומגונים... ואמנם, בכל מקום שהקנין הוא פרטי, בכל מקום שבני־אדם מודדים הכל על־פי מידת הממון, אי־אפשר שהמדינה תהיה מונהגת במשפט ובצדק".¹

אולם אם ידועים קטעים אלה היטב, נראה כי לפחות שני תחומים של החיים באוטור־פיה, הרחוקים מלהיות תיאור של מצב אידיאלי, ידועים הרבה פחות. התחום הראשון הוא תחום החיים החברתיים, והשני תחום היחסים הבינלאומיים. בראשון מקיימת החברה האוטופית את מוסר העבדות, למרות השוויוניות הקיצונית הנהוגה בה. העבדים באוטופיה הם שבויי־מלחמה זרים או (דבר שכיה יותר) פושעים אשר בהתאם לקודקס הפלילי האוטופי נענשו בעבדות־עולם. אם הסדר זה פוגם באידיא־ליות של אוטופיה, ניתן בכל זאת לטעון, במידה של צדק, שמפיון שמורוס מבקר את הנהוג האנגלי בן־זמנו להוציא אנשים להורג אפילו בעוון גניבה פעוטה הרי הפיכתם לעבדים היא, בלי ספק, הסדר הומאני יותר ואינה שונה, בסופו של דבר, מן העונש המודרני של מאסר־עולם.

אם ניתן לתרץ ענין זה על־ידי ייחוסו לנהגים המקובלים של דרכי הענישה בימיו של מורוס, קשה יותר לטעון טענה דומה ביחס לדבריו של מורוס על הדרך שבה מנהלים האוטופאים מלחמה: כל הפרק "על המלחמה" אין לישובו עם דמותה של חברה אידיאלית כלשהי.

נראה כי משפט־הפתיחה של פרק זה הטעה חוקרים רבים. מורוס פותח באמרו כי

"המלחמה תועבה היא לאוטופאים, לפי שפולה עיסוק של חיות־פרא... בניגוד גמור לנהגן של שאר אומות העולם, נחשבת בעיניהם הלהיטות אחרי תהילת גיבורים במלחמה לקלון, שאין מגונה ממנו" (ע' 185). פתיחה כזו נראה שהיא מבשרת פרק שלם הודן בדרכים שבהן נמנעים האוטופאים ממלחמה.

ואולם, לאמיתו של דבר, לא ממנו ולא מקצתו. הפרק כולו הוא אחד התיאורים המפורטים והמבעיתים ביותר שנכתבו אי־פעם בתולדות המחשבה המדינית על הטכניקה של המלחמה, ולמבט ראשון נראה שנכתב על־ידי אדם מסוגו של מאקיא־בלי אם לא ממינו של טרייטשקה. השאלה המובנת־מאליה העולה מפרק זה היא איך ניתן לישוב דברים כאלה עם דמות של מדינה אידיאלית. מן הראוי לנסות לסקור את תכנו של פרק זה.

מאליו מובן כי האוטופאים יוצאים למלחמה על־מנת להגן על גבולותיהם: שטות היו עושים לולא כן. אולם מורוס מוסיף מיד כי יוצאים הם למלחמות־הגנה גם כדי "להניס אויבים מגבולות ידידיהם". לאחר־מכן פותחים האוטופאים גם במלחמות־שיחרור המכוונות לשחרר עמים נדכאים משיעבוד. אולם כאשר מעיר מורוס במקום אחר כי אותם עמים משוחררים בוחרים באזרחים אוטופאים כשליטיהם, הרי מתגבב חשד שמא אין נימה אחרת מתלווה לעזרה זו לעמים משועבדים.

אולם נראה כי לא זו בלבד שהאוטופאים יוצאים לעזרת ידידיהם אלא שהם אף מעודדים אותם להתקיף את שכניהם בגלל עוולות משכבר־הימים: "אמנם פעמים הם עושים גם את רצון ידידיהם ומסייעים אותם, לא בלבד כשהם נתקפים ועומדים על נפשם, אלא גם בשעה, שהללו יוצאים למלחמה על־מנת לתקן מעוות ישן וליטול נקמה על מעשי־עוול" (ע' 185). אולם דבר זה נעשה בתנאי שבני־הברית מקבלים את הכרעתם הסופית של האוטופאים בשאלה אם לנהל מלחמה ואם לא.

מסתבר אפוא כי אלה הקרויים "ידידים" אינם אלא אומות תלויות באוטופיה ואין הם בני־ברית שווי־דרגה. מסתבר שאוטופיה מופיעה כמרכז של חבר־עמים לא מגובש אך מאורגן היטב, שאין כל חבריו שותפים בהסדר החברתי האוטופי, אולם הם נמצאים במצב של תלות מוחלטת באוטופיה בכל מה שנוגע למדיניות־חוץ ושליטיהם הם אזרחי אוטופיה. עצם האסוציאציה ההיסטורית המרומזת בשימוש המושגים "בני ברית" (socii) ו"ידידים" (amici) עשויה להצביע על הדוגמה ההיסטורית של האימפריה הרומית יותר מאשר על מקבילה אחרת, וכאשר מורוס מוסיף וכותב כי האוטופאים יוצאים למלחמה גם במקרה שאחד מסוחריהם או מסוחר בני־בריתם נפגע בצורה זו או אחרת בחוץ־לארץ, קשה שלא להעלות בזכרון את הסגנונינים ומלחמות יוגורטה.

כאשר מזכיר מורוס כי האוטופאים בכבשם ארץ זרה "אין דרכם להתריב את ארץ אויביהם ולהשמיד את אוכלוסייה, ואפילו אינם מבעירים את שדותיהם באש. יתר על כן, הם משגיחים, ככל שידם משגת, שהשדות לא יירמסו לא ברגלי החיילים ולא בפרסות הסוסים, לפי שהם סבורים, כי תבואה זו גדלה לטובתם הם, וממנה יאכלו" (ע' 197) — ניתן לגלות כאן לראשונה כי האוטופאים מנהלים אולי את

מלחמותיהם לשם טובות־ההנאה הכלכליות הנובעות מהן. חשד זה ייעשה ודאות בלתי־נעימה כאשר נוסף ונקרא שהאוטופאים שולחים לארצות הפיבוש "כמה מאזרחיהם, הקרויים שם 'גזברים', והללו חיים שם ברוב פאר והדר, לובשים דמות שרים גדולים ונוהגים כשרים גדולים לכל דבר" (ע' 198) — ושוב תעלה מבלי משים התמונה של פרוקונסולים ומושבות חיילים משוחררים. אין לומר אפילו שהאימפריה האוטופאית הזאת עלתה וצמחה בהיסח־הדעת, שכן היא תוצאה מתכנית מכוונת ומודעת להבטחת בטחונה המוחלט — ובסופו של דבר: הגמוניותה — של אוטופיה.

אך טבעי הוא שידגיש מורוס שהאוטופאים מעדיפים דיפלומטיה על מלחמה. אבל כאשר מתגלה למה מתכוון מורוס באותן שיטות של "ערמה וכחש", דמותה של המדינה האידיאלית נעשית פרובלימטית מעט. מיד לאחר הכרזת־המלחמה (ועתה אנו יודעים כי דבר זה עשוי לקרות לעתים קרובות ובגלל סיבות שונות, בחלקן גם טפלות) מבטיחים האוטופאים בפומבי גדול "פרס עצום למי שיהרוג את נסיכם של אויביהם, ופרסים קטנים יותר, אבל גם הם אינם פחותים, הם קובעים לראשיהם של כמה אישים רבי־מדינה" (ע' 188). פרס זה מוכפל למי שמסגיר את האנשים הללו חיים לידי האוטופאים. אותם אנשים המועלים בדרך זו מעל בארצם ובמנהיגיהם זוכים גם לתגמול מיוחד (ולהגנה הדרושה) בצורה של "אחוזות־נחלה, שופעות תנובה, במקומות בטוחים בארצות ידידיהם" (ע' 189). מורוס מוסיף כי האוטופאים רואים מנהג זה, לקנות ולמכור מתנגדים מקרב עמים אחרים, כ"משובח מאד", אף כי ידוע לנו שדרך־כלל הריהו נחשב "מנהג מגונה שאין לקבלו". ההצדקה המוסרית למדיניות זו של חתירה ורצח פוליטי היא "שהם חושבים שמנהג זה מעיד על אהבת־הבריות ועל רחמים רבים, כיון שמיתתם של החייבים המועטים מכפרת על חייהם של המונים חפים־מפשע, בין מבני־עמם ובין מאויביהם, שהיו נופלים במלחמה" (ש.ס). ספק אם יש איזה פשע שלא ניתן להצדיקו בטענות כעין אלו.

אם אין שיטות אלו של "ג'ס חמישי" מצליחות, פונים האוטופאים לדרך אחרת: "הם מסיתים באויביהם את העמים השוכנים ליד גבולותיהם ומגרים אותם למלחמה. כיצד? הם מוכיחים לעמים אלה שעל פי דין שנשתפה, הרשות בידם לתבוע מאויביהם תביעה ישנה ולהגיש עצומות שנשתקעו. טענות כאלו לא יחסרו לעולם, ושום מלך עדיין לא בא במבוכה בגלל חסרונו. הם מבטיחים לסייע לעמים אלה במלחמתם, ובאמת שולחים להם ממון רב" (ע' 190). קשה לתאר הגדרה טובה יותר של "הפרד ומשול".

אך אין האוטופאים סומכים על ידידיהם ובני־בריתם בלבד: הם מחזיקים גם צבא־שכירים, עם הקרוי בשם צאפולטים (Zapoletes) שהם בחינת חרב־להשכיר. האוטופאים משתמשים בשירותם ממש כדרך שמשתמשת בהם כל אומה אחרת, ואפילו מרבים בשכרם. אולם, למרבה־המזל, לא תמיד צריכים הם לשלם להם שכר זה, שכן הצאפולטים מוצבים בעת הקרב "במקומות של סכנה גדולה ביותר, ומשם

אין חלק גדול מהם חוזר לתבוע את השכר המובטח להם" (ע' 192). מורוס מוסיף בנימה, שיש בה בוודאי יותר מן המידה הרגילה של ציניות, שלא די שזוהו הסדר עסקי טוב אלא שיש לו גם תכונות מוסריות נעלות, לפי שהאוטופאים משוכנעים שבהיבאים לידי הריגת מספר כה גדול של צאפולטים אף עושים הם טובה וחסד לאנושות שפן — "אדרבא הם סבורים שהמין האנושי יהיה חייב להחזיק להם טובה מרובה וליתן להם הודיה, אם יעלה בידם לטהר את ארצות העולם מפסולת זו של העמים, מגוי מתועב ורשע זה" — ודומה כי אמנם אין עוד שום ניסוח בו התקרב הוגה מדיני יותר למושג המודע של הג'ונסייד.

העובדה שהאטיקה האוטופאית אינה מיוסדת על בסיס אוניברסלי מתגלה גם מן העובדה שכאשר האוטופאים שולחים את הצאפולטים אל מותם הבטוח ללא ייסורי-מצפון, הרי לעזרת ידידיהם הם "שולחים רק חילות-עזר מועטים מאד מבין אזרחיהם, כי חייו של כל אחד ואחד מבני עמם יקרים להם לאין-ערוך" (ע' 190). נראה כי יש אנשים שהם "יותר שווים" מאחרים, אם ניתן לנקוט את לשונו של ג'ורג' אורוול.

אולם אין הצאפולטים מגן יחיד של בני-אדם שהאוטופאים מתיחסים אליהם כאל "תת-אדם", או, ליתר דיוק, כאל "לא-אדם". בפרק אחר מסביר מורוס כי המשך מצבם המאושר של האוטופאים מובטח הודות לפיקוח מדוקדק על גדול האוכלוסיה באוטופיה. אולם שעה שהאוכלוסיה גדלה במדה שאינה מאפשרת לאוטופיה להכיל את כל אזרחיה ולשמור עם זאת על איזונה החברתי, מיסדים האוטופאים "מושבה על היבשת הקרובה ביותר, באחת הארצות שהקרקע מצויה שם לתושבים הילידים בשפע רב, ויש בה אדמת-בור שוממת... שם נוספים עליהם ילידי הארץ, מבין אלה המבקשים לחיות עמם חיי שותפות" (ע' 138). אולם מה קורה כאשר התושבים של אותה ארץ בלתי-מפותחת מנסים להתנגד להתפשטות האוטופאית? תשובתו של מורוס תשמש מופת לכל עם המחפש "מרחב-מחיה". אם הילידים מסרבים לחיות עם האוטופאים המתקדמים והמתורבתים יותר, "לטובתם של שני העמים כאחד", האוטופאים "מגרשים אותם מן התחומים שתחמו לעצמם, על המתנגדים הם עורכים מלחמה". אין זו רק זכות הכיבוש הגסה, כפי שאפשר שהיה מקיבלי בפשטותו מתרץ זאת לעצמו. שיטה זו משמשת מטרה מוסרית נעלה, שפן היא Manifest Destiny של עם תרבותי, "לפי שהם סבורים כי דין יושר הוא להילחם בעם שאינו מעבד בעצמו חבל גדול מאדמתו, אלא מקיים אותו בידי ריק ושומם, בלא תועלת, ואף-על-פי-כן אינו מתיר לאחרים להשתמש בו ולהיאחז בו, כשהללו באים בעל-כרחם להוציא משם את לחמם, על-פי רצונו של הטבע" (ע' 138).

הדחף לאימפריה ולקולוניזציה מועלה אפוא לדרגת חוק-טבע, והעמים הנלחמים נגד האוטופאים נמצאים אפוא נלחמים נגד הטבע עצמו. אם להוסיף לכך שבאותן הזדמנויות נדירות בהן נלחמים האוטופאים את מלחמותיהם בעצמם נלחמות נשים לצדם של גברים — הרי שלפנינו כאן, לפחות למבט ראשון, תמונה של מלחמה מודרנית, טוטאלית וראציונלית. מלחמה זו מנוהלת על-ידי האוטופאים

בצורה הצינית ביותר בכל האמצעים האפשריים העומדים לרשותם, בלי שום התחשבות באתיקה ובמוסר המקובלים, תוך כדי הצדקת התפשטות חסרת-מעצור, ג'נוסייד, חתרנות ומעשירצח פוליטיים, וזאת במקביל לשימוש חסר-רסן בבני ברית שאינם אלא בני-תלות. אם אוטופיה היא בחינת גן-עדן לתושביה, הרי בעטייה החיים דומים למדי לגיהנום לכל העמים האחרים.

פרק שני

יש להודות כי התדהמה נוכח מציאת תיאורים כאלה ב"אוטופיה" של מורוס תובן לנו רק אם נראה בחיבור תיאור של מדינה אידיאלית, המסמלת, על-פי מורוס, את ה"summum bonum" החברתי שלו. ואכן, זו הדרך המקובלת ביותר שבה הובנה "אוטופיה", וברוב ספרי-השימוש הכלליים בתיאוריה מדינית החיבור מוצג לא רק כתיאור של מדינה לא-קיימת אלא כתיאור של תכלית רצויה: מבחינה זו קשה כמובן לשפץ את הפרק על המלחמה בתוך מסכת זאת, שכן דומה שהחלום הפך חלום-בלהות.

אך כלום נכון הוא פירוש זה של האוטופיה כאידיאל? האם הציע מורוס באמת, תוך כדי השוואה עם החברה הקיימת, דמות של חברה רצויה ואידיאלית בספרו זה? נראה כי בדרך זו הובנה כוונתו על-ידי בני-דורו. ארזמוס איש-רוטרדם, שהתגורר בביתו של מורוס שעה שכתב הלה את הספר הראשון של "אוטופיה" ויש להניח כי ידע למה כיון מורוס, כותב לידיד בפברואר 1517 שאם לא קרא עדיין את "אוטופיה" הרי מוטב שיעשה זאת, "אם יש ברצונך לדעת את המעין ממנו שאובים כל חלאייה של החברה המדינית"². במכתבו הארוך על מורוס לאולריך פ'ין-הוטן חוזר ארזמוס ומדגיש כי מורוס מפרסם את ספרו "האוטופיה" על-מנת להראות מה הן הסיבות הגורמות את חלאי המדינה, כשהדוגמה האנגלית היא לנגד עיניו.³

אחד מידידיו האחרים של מורוס, הירונימוס בוסליידן, מביע דעה דומה ואומר שהוא וכל ידידיו מצפים ליום בו תוגשם "אוטופיה" הלכה-למעשה. בוסליידן כותב למורוס: "הצלחת הצלחה נפלאה בשיחה זו, שלאחר סעודת-הצהריים, על המדינה האוטופאית, שמשטרה מעולה ונאה בסדריו (והכל מתאווים לו ומצפים לו) ... התיאור המוצלח של בניינה הנפלא, שכולו תפארת, אין בו חסרון ופגם"⁴. בעיניו הרי זה מובן-מאליו שאילו נהגו כל המדינות בהתאם לסטנדרטים האוטופיים, לא היתה הגאולה רחוקה. שמונים שנה לאחר-מכן כותב תומס נאש דברים דומים, בחיבורו "הנוסע האומלל": "מורוס התכוון לתכנן מדינה מושלמת אשר יכנה אותה בשם 'אוטופיה'".

נראה כי מותר להניח שהספר הזה בן-התקופה לכוונתו של מורוס הוא האחראי בעיקר למה שיכונה להבא הפירוש ה"מסורתי" של ה"אוטופיה". גישה זו רואה ב"אוטופיה" אידיאל הומאניסטי או נוצרי שהתגשם, ומפיון שהפרק על המלחמה אינו מתאים למסגרת זו, קיימת נטייה לעבור עליו, דרך-כלל, בשתיקה. הדבר

המפתיע באסכולה ה"מסורתית" היא העובדה שכמעט אין היא מזכירה כלל שמורוס כתב משהו הדן במלחמה. יתר על כן: הואיל וההומאניזם והאורתודוקסיה הנוצרית אינם מטיפים דרך־כלל לשותפות־בקניינים, היתה אפילו נטייה מצד האסכולה ה"מסורתית" להפחית בערכו של הקטע על שותפות־הקנין באוטופיה ואף להתעלם ממנו כליל.

אולי האפייני ביותר, ובוודאי בעל ההשפעה הגדולה ביותר בפרשנים ה"מסורתיים", הוא פרדריק סיבום, בן התקופה הוויקטוריאנית, שבמידה רבה הוא מפרש את מורוס כרוח הוויקטוריאניות. בספרו "המתקנים האוקספורדיים של 1498" הוא מקשר את מורוס אל בעלי הרפורמה ההומאניסטית של אוקספורד; הערותיו של מורוס בספר א' נגד אמנות המלחמה, כפי שהיא מנוהלת בזמנו באירופה, מכוונות בגלוי, לפי סיבום, נגד הנרי השמיני — קיצורו של דבר, מורוס הוא כמעט הוויגי הראשון. סיבום מזכיר את משפט־הפתיחה של הפרק על המלחמה בספר ב' של "אוטופיה" ומסתפק בזה, בלי להתיחס כלל לתכנון של הפרק עצמו. אוטופיה היא "המדינה האידיאלית", ובהתאם לרוח הוויקטוריאנית אף אין הוא מזכיר שקיים קומוניזם באוטופיה, אם גם יש רמז חולף ל־"true community", המתיחס כנראה להיעדרו של הפרש גדול מדי בנכסים חמריים — ולא עוד.⁵

מעניין שהסבר זה אינו מצטמצם באנגליה או בתקופה הוויקטוריאנית בלבד. חוקר גרמני, גיאורג תומס רודהארט, אומר דברים דומים בתחילת המאה ה־19, בספרו "תומס מורוס". לדבריו מבוססת המדינה האידיאלית האוטופית על שלושה עקרונות: סובלנות, אנטי־אבסולוטיזם, והמידות המוסריות והדתיות של האוכלוסים. "אוטופיה" מעידה באיזו מידה היה מורוס חדור רעיונות של ההומאניזם הקלאסי. באשר למלחמה, נראה שרודהארט מסתפק כאחרים במשפט־הפתיחה של הפרק על המלחמה, בלי לטרוח לצלול לנבכי הפרק עצמו: לדבריו מנהלים האוטופאים רק מלחמות־הגנה ומלחמות המכוונות להגנה על בני־בריתם.⁶

אמיל דרמנגם, הכותב כמעט מאה שנה לאחר־מכן בצרפת, אינו משנה הרבה מפסק־דין זה בספרו "תומס מורוס והאוטופיסטים של הרנסנס". לגביו מורוס הוא שילוב של אפלטון ואוגוסטינוס, שנצטרפו בו תבונה והתגלות המגיעות לכלל סינתזה עליונה שבה הדת, היתה עם תיאולוגיה טבעית, שומרת על כל היסודות החיוביים בנצרות, ובדרך זו נתפס גם הקומוניזם של מורוס כניסוח מחודש של עקרון העוני האפוסטולי.⁷ אף שאין הוא מזכיר את הקטעים על המלחמה, הריהו מציין את קיומה של העבדות אבל מצליח לשכנע את עצמו שזוהי רק גלישה להשפעות הנובעות מן הרקע האנגלי של מורוס: מתברר כי עבודת־כפייה היא עוון אנגלי טיפוסי (ראה אוסטרליה וכיו"ב) ואין ליחס לכך חשיבות מרובה, לפי שאין הענין מרכזי כשלעצמו. סוף כל סוף, טוען מחבר צרפתי זה, היה תומס מורוס אנגלי ויש לסלוח על כמה קווי־אופי ברבריים שעדיין נותרו מעבר־לתעלה.⁸

עוד מחבר כותב־צרפתי מגיע למסקנות דומות, אם גם בלי אותה עקיצה על חשבון האנגלים. אדמון פריווא, בספרו "הצ'נסלור הערוף: תומס מורוס הקדוש, הנרי

ה־8 והרפובליקה האוטופאית", שהופיע ב־1935, מרחיק לכת כדייךך שהוא משבח את האוטופאים על הפאציפיזם המוחלט שלהם: "כל האמצעים נראים להם עדיפים מן המלחמה".⁹ שוב ניתן להניח כי הפרק המכריע על המלחמה לא זכה לעיון מעמיק ביותר.

באנגליה עצמה נוסח הפירוש המסורתי מחדש בביאוגרפיה רבת־ההשפעה של מורוס, פרי־עטו של פוטר, שפורסמה ב־1925. פוטר מוסיף על ההשפעות האפלטוניות והנוצריות את הרוח העירונית של ארצות־השפלה כאחד הגורמים המעצבים את תיאורה של האוטופיה על־ידי מורוס.¹⁰ אפשר שענין זה מסביר מדוע כמה מן ההסדרים המוצעים על־ידי מורוס יש להם אופי רסטריקטיבי מובהק: לפי פוטר מקורם באווירה הקורפורטיבית של הערים הפלמיות, המרבות להדגיש את הפונקציה הציבורית על חשבונה של חירות הפרט היחיד. אפשר שכך הוא, אבל גם הודייתו של פוטר בקיומה של העבודות אינה משנה את דעתו כי "אוטופיה" התכוונה למתן תיאור של חברה אידיאלית. הוא מודה אפילו כי האוטופאים מנהלים מלחמות בדרכים בלתי־מקובלות ואף תוקפים את האויב בכל אמצעי של מרמה וכחש, כולל הצעת שוחד עצום לרוצחים"¹¹ — אולם שוב אין הוא מסיק מכאן מסקנות כשלהן לגבי אפיה הכללי של "אוטופיה" או לגבי הבנתנו את החיבור.

הפרשנות הסוציאליסטית ל"אוטופיה", ביסודה הריהי גון של הגישה המסורתית: רק מוסיפה היא את ההארה הנוספת, המדגישה כי ביטול הקנין הפרטי היא נקודת־המוקד בחזונו של מורוס. מעניין שהפרשנות הסוציאליסטית לא נפרשה בכל היקפה על־ידי מארקס או אנגלס עצמם, אף כי המושג "סוציאליזם אוטופי" נטבע על־ידם ב"מאניפסט הקומוניסטי". אין למצוא בכתביהם הערות מעניינות על ה"אוטופיה" עצמה. בחיבורם המשותף, "האידיאולוגיה הגרמנית", זוכה מורוס להיזכר בצדם של הַלְבְּלָרִים וכמה הוגים רדיקלים מן המאה ה־19 כאחד "ממסדי הקומוניזם האנגלי".¹² ובמאמר עתונאי ב"ניו־יורק דיילי טריביון" מ־9.2.1853 מוזכר מארקס את מורוס כהוגה הראשון שיצא נגד תנועת הגידור. אנגלס מוזכר את מורוס בחיבור שפורסם ב"דויטשה בריסל צייטונג" ב־25.11.1847, המכוון נגד "הסוציאליסט האמיתי" קארל גריין, שם הוא מבקר את הדרך בה הבין גריין את מורוס אולם אין הוא מציע דרך הבנה משלו. אגב, גריין רואה במורוס אחת הדוגמות להגשמת רפורמות חברתיות בלי מהפכה: לפי דעתו ביצעה החקיקה החברתית האנגלית של המאה ה־19, שהיתה כרוכה בהומאניזציה של החוק הפלילי ובביטול כמה מן העוולות המשועות ביותר של השיטה התעשייתית, את הרפורמות שהציע מורוס בדרכי־שלום: אנגליה של המאה הי"ט היא, לפי גריין, האוטופיה שנתממשה.¹³ מובן מדוע לא היה אנגלס יכול להסכים ל"דברי הבאי אוטופיים" כאלה.

קארל קאוטסקי, בספרו "תומס מורוס וה'אוטופיה' שלו", שנתפרסם ב־1888, הוא שהיה הראשון שראה במורוס נביא סוציאליסטי שחי, להוותו, כמה מאות־שנים קודם זמנו: כתוצאה מכך נולד ספרו כעובר מת, "אוטופיה", מקום־לא־מקום. אף שמבחינה כלכלית מיצג מורוס, לפי קאוטסקי, את האינטרסים של הבורגנות העולה

של ה"סיטי", הרי בגישתו הוא "מרחיק ראות אל מעבר לדורו" ודור זה מובן שלא היה יכול להבין את הרצינות שבכוונת המחבר וראה בספרו שעשוע אינטלקטואלי, תרגיל-בדמיון בלבד.¹⁴ לא מענייננו הוא כאן לקבוע שגישה כזאת יש בה סתירה ממנה-רובה מבחינת התיאוריה המארקסיסטית כפי שהבין אותה, בסופו של דבר, קאוטסקי עצמו.

קאוטסקי סובר כי שמורה לו למורוס זכות-עולם לא בשל חיבוריו הדתיים או ההומאניסטיים אלא בגלל ה"אוטופיה". זאת ועוד: תורתו הדתית אין בה טעם רב אם ישווה ללהט הקומוניסטי שלו. אין קאוטסקי אומר זאת במפורש, אולם נראה כי חש הוא שמורוס נעשה קדוש מן הסיבה הלא-נכונה. "פעמים יש ויכוח בשאלה אם הכבוד להיקרא מיסד הסוציאליזם מגיע למורוס או למינצר — שניהם אנשים ההולכים בתלם הארוך של סוציאליסטים, החל מליקורגוס ופיתאגורס ועד אפלטון, הגראקכים, קאטילינה וישו".¹⁵ רשימת המיסדים הזאת ודאי שהיא מזוהה קצת, אבל רעיונו של קאוטסקי ברור: סוציאליזם פירושו הומאניזם שהובא עד תכלית מסקנתו ההגיונית.

עם זאת אין קאוטסקי מתמודד עם כמה מן הבעיות הקשות שב"אוטופיה", והבולטת בהן היא כמובן בעיית העבדות. בספר בן למעלה מ-250 עמודים מוקדשים פחות משני עמודים לתפקיד הלא-נעים של נסיון לישב עבדות עם סוציאליזם. האפולוגיה של קאוטסקי חלושה היא בהכרח: העבדות "היא ויתור לפיגור של אופן-הייצור של התקופה", העבדים הם "מעמד ולא כת", ובסופו של דבר, אין מצבם חסרת-תקוה שפן עשויים הם לזפות בחנינה ולשוב ולהיות בני-חורין.¹⁶

במה שנוגע למלחמה הרי קאוטסקי מספק עוד פחות: בקטע קצר למדי דוחה הוא כלאחר-יד כל ספק ואי-נוחות בקבעו שהפרק על המלחמה אינו אלא "סאטירה חריפה על רוח-המלחמה של זמנו".¹⁷ עוד נחזור לגילוי אחר של יציאה זו מן הסבך, אולם בשלב זה מספיק לציין כי הצורה בה קאוטסקי מציג את הענין משאירה את השאלה פתוחה למדי. מניין אנו יודעים שזוהי סאטירה? בספר א' ברור לנו שהיטלודיאוס מבקר את מנהגי המלחמה באירופה בת-זמנו, ובקורת זו הנאמרת במישרים שונה שינוי יסודי מן המנהגים המיוחסים לאוטופאים בכרך ב'. זאת ועוד: איך אפשר לקבוע שפרק שלם, המכיל תיאור עובדתי של מעשי האוטופאים, הוא סאטירה בלבד? אם כך הוא, כיצד נוכל אי-פעם להיות בטוחים שהפרק על שיתוף הקניינים אינו סאטירה אף הוא? היש לנו בחנים כלשהם שבאמצעותם נוכל לקבוע מתי תיאור מסוים ממליץ על משהו ומתי הוא מבקר ושם אותו לקלס? ענין זה יחזור ויופיע עוד כבעיה מרכזית; אולם ברור שקאוטסקי אינו נותן לנו תשובה מניחה את הדעת. לאמיתו של דבר, אין קאוטסקי מעלה בכלל על דעתו כי יש להוכיח שמדובר כאן בסאטירה.

בין הגישות השונות של האסכולה הסוציאליסטית ניתן אולי להוסיף רק עוד שתי דוגמות, שפן דרך-כלל הולכת הפרשנות הסוציאליסטית בעקבות קאוטסקי ללא בקרתיות יתירה.¹⁸ הראשון הוא קרל פֶּוֹרְלַנְדֶר, המדגיש בספרו "ממקיאבלי עד לנין"

שמורוס הוא סוציאליסט שהמדינה האידיאלית שלו מבוססת על יסודות הומאניסטיים.¹⁹ אף שפ'ורלנדר מודה כי יש לו למורוס כמה ספקות בקשר לאפשרות מימושו של אידיאל זה, אין הדבר גורע מן ה"אידיאליות" של החברה שהוא מציע. פ'ורלנדר מנסה להתמודד עם הפרק על המלחמה. כמי שביסס את תפיסת-עולמו הסוציאליסטית שלו על יסודות קאנטיאניים, עומד כאן פ'ורלנדר בפני קושי רציני. אולם נראה כי המוצא שהוא מציע אינו מביא בחשבון את עמקו של הקושי: הוא אומר שענייני המלחמה הם "עניינים טפלים ומשניים" שאין להם השפעה על היסודות העיקריים באידיאה של מורוס. מורוס היה, ונשאר, "סוציאליסט אידיאליסטי". פ'ורלנדר איננו מקל על עצמו בקבעו באותו קטע עצמו שאחד הבחנים הבסיסיים לבדיקת אפיה האמיתית של ארץ סוציאליסטית הוא יחסה אל העולם הלא-סוציאליסטי, והוא מדגים בעיה זו על-ידי התיחסות הן ל"מדינה הסוחרת החפשית" של פ'יכטה הן לפרקטיקה של ברית-המועצות. נראה כי אין הוא חש בכלזאת איך קביעה זו מערערת את הנחתו שלו שמורוס הוא סוציאליסט "אידיאליסטי": נראה כי פ'ורלנדר נתפס כאן לפרויקציה של הסוציאליזם האידיאליסטי שלו עצמו על ה"אוטופיה" של תומס מורוס.

מחקר מעמיק הרבה פחות, אך ראוי בכלזאת להיזכר, הוא חיבורו של א. ל. מורטון על "האוטופיה האנגלית" (1952), היוצא מהנחות מארקסיסטיות מובהקות. שוב מופיע מורוס כניאוראפלטוני במסורת ההומאניסטית. אם ה"פוליטיאה" של אפלטון עדיפה מבחינה פילוסופית הרי זה מחמת שמורוס "מניח את העקרונות כמוכנים מאליהם ומציג בפנינו תמונה חיה של מדינה כזאת תוך כדי פעולה".²⁰ העובדה כי קטע הסיום של ה"אוטופיה" יש בו משהו מלנכוליה נובעת מזה שמורוס היה, בסופו של דבר, אוטופיסט במובן המארקסיסטי והכיר בכך שגן-העדן שלו לא יוכל להתממש בתנאים הקיימים. מצד שני אין בספרו של מורטון אף מלה אחת על העבדות או על המלחמה.

פ ר ק ש ל י ש י

שינוי דראסטי למדי בהבנת מורוס חל בתחילת שנות ה-20 למאה הנוכחית, ובעיקרו היה מרוכז סביב הפרק על המלחמה. אם הגישות ה"מסורתית" וה"סוציאליסטית" נטו להתעלם מן הקטעים על המלחמה או לישבם בדוחק, הנה האסכולה החדשה ראתה בקטעים אלה את המפתח להבנת כוונתו של מורוס. הקטעים הנידחים לשעבר על המלחמה הפכו להיות מוקדה של ה"אוטופיה".

עתה שוב לא נתפס כהומאניסט, כנוצרי אדוק בדעותיו או בעל חזון סוציאליסטי; עתה יצא עליו הקול שהוא בעל טכניקה סופר-מקיאבלית של מדינאות, אמן של Realpolitik, מרמה וכחש. אפילו העובדה ש"אוטופיה" ראתה אור באותה שנה גופה (1516) שבה פורסם ה"נסיך" של מקיאבלי הובלטה להדגשת סמיכות-הפרשיות בין המזכיר-השני הפ'ורלנטיני והלורד-צ'נסלור האנגלי.

לא מקרה הוא שהמקום בו ביצבצה ועלתה פרשנות זו היה גרמניה שלאחר 1918.

כאשר הואשמה גרמניה בחירחור-מלחמה ובאימפריאליזם, נמצאה מוטיבציה מספקת להצביע על כך שאלבין הצבוע יש לה מסורת ארוכה של חתחדות מוסרית, המסתירה את דיוקנה האימפריאליסטי תחת אצטלה של קדוש. האימפריה הבריטית היא-היא האוטופיה שנתממשה ומדיניות אניות-המשחית הריהי הגשמת הפרק על המלחמה.²¹

גישה זו, שהאירה פתאום את הקטעים הנדחים על המלחמה במשנתו של מורוס, באה על ביטויה לראשונה ב-1922, בפי הרמן אונקן, בהרצאה שנשא בפני האקדמיה למדעים בהיידלברג ושמה "ה'אוטופיה' של תומס מורוס ובעיית העצמה בתורת המדינה". נושא הרצאתו של אונקן הוא השאלה איך מתיחסת אוטופיה ראציאונליסטית לבעיית העצמה. עקצה של הבעיה הוא שאי-אפשר לבטל את העצמה כדבר שמתחום המקריות האיראציאונלית בלבד, שפן המדינה האידיאלית אינה יכולה להיות מנותקת ממדינות אחרות שבעולמן היא שרויה. ברגע שאוטופיה קושרת קשרים אל איזו מדינה אחרת הריהי נכנסת לתחום הלא-אוטופי של המציאות. איך עליה להתנהג? ככבשה בין זאבים? כזאב ערום יותר מן האחרים (בגלל הארגון

הראציאונלי?) שתי האלטרנטיבות פירושו הוצאת ה'אוטופיה' מידי פשוטה.²² אולם אונקן איננו מסתפק בבקורת עקיפה זו על החשיבה האוטופית: הוא ממשיך ומנסה לבדוק את עצם בסיסן של הגישות ה"מסורתית" וה"סוציאליסטית" למורוס. טענתו היא שאין זה מתקבל על הדעת שהלורד-צ'נסלור לעתיד-לבוא של הנרי השמיני, שכבר בעת כתיבתה של ה'אוטופיה' הוא אדם המעורה בעסקי ציבור, יכתוב ספר המנותק לגמרי מן המציאות; סבור הוא כי יש לנסות ולפענח את הממשות המסתתרת בתוך האוטופיות.

אונקן מגלה את רישומה של המציאות בדיאלוג שבין מורוס ה"ריאליסט" והיטלר דיאוס האידיאליסט בשאלה אם רשאי הומאניסט להיכנס לשירותה של המלוכה ("אוטופיה" ספר א'). מורוס, הריפורמטור הריאליסטי, סובר כי אין טעם לנסות לשכנע נסיכים ללכת בדרך התבונה המופשטת. "זהו שאמרתי — קרא רפאל — בחצרות נסיכים אין מקום לפילוסופיה. — בוודאי — עניתי — צדקת, אבל במה דברים אמורים? בפילוסופיה אסכולסטית, הסבורה כי כל דעה וכלל יפים לכל זמן ולכל מקום. אבל יש עוד פילוסופיה אחרת, קרובה יותר להוויות העולם, היודעת על איזו במה היא מופיעה, ולפני מי היא עומדת, המשכילה אל העת ואל התפקיד במחזה, לשחקו בנועם ובנימוס. בפילוסופיה זו עליך להחזיק ועל-פיה תנהג."²³

אונקן סובר כי "פילוסופיה זו, הקרובה יותר להוויות העולם" (*philosophia civilior*), היא המוצעת בספר ב' של "אוטופיה": זוהי פילוסופיה של *Realpolitik*, כלומר — פילוסופיה מדינית, מעשית. תיאור המדינה האוטופית, לפי אונקן, אינו תיאור של גן-עדן נוצרי או הומאניסטי אלא תכנית ריאלי-פוליטית ומפוכחת, העשויה להתממש על-ידי האדם העשוי להיות בכל יום לשר בחצר-המלוכה האנגלית. "הכל ב'אוטר

פיה' רווי מציאותיות", אומר אונקן: "Alles atmet Wirklichkeit".²⁴ בקרתו של מורוס בספר הראשון על השחיתות המוסרית וההשחתה האנושית

הנגרמות על-ידי המלחמות ביבשת-אירופה — כנה היא, לדעת אונקן, מפיון שמושג המלחמה האוטופי שונה לחלוטם בהיותו מבוסס על איתורה האסטרטגי של אוטור פיה כאי. אמת כי בעיקרו של דבר מנוגדת תורתו של מורוס להלך-הרוח המקיא-בלאי וכוונתו של המחבר היא למנוע מאוטופיה להסתבך במלחמה. הכל מכון ראציונלית לתכלית זו, ומדינה מסוג זה, טוען אונקן, "אינה יכולה שלא להיות רודפת-שלום. אולם קר-האופי המכריע של אוטופיה יהיה זה שהעניינים נוטים להתפתח בכיוון אחר לגמרי וכי המאורעות יזרמו, חרף כל בידודה וניתוקה, באפיק אחר לגמרי".²⁵

הבידוד האידיאלי של אוטופיה מתמוטט לראשונה כשהאוכלוסיה האוטופית מתרבה ובעיית שטח-המחיה צפה ועולה. אונקן מצביע על כך שגם אפלטון עמד בפני בעיה דומה, אך הצליח למצוא פתרון המבטיח אוכלוסיה מתוכננת במספרה ומגובלת בהיקפה על-ידי הכוונה ופיקוח על הזיווגים. הואיל ודרך זו אינה באה בחשבון לגבי מורוס, בגלל אפיו של המוסר המיני הקתולי, בהכרח מתנגשת ממלכת התבונה עם תחום שלטונם של הכוח והמציאות: אין לאוטופאים דרך אלא ליסד מושבות, ואונקן רואה בהצדקה שנותן לקולוניזציה הצדק של התפשטות אנגלית אפשרית לכיוון אירלנד, אם לא לכיוון אמריקה שנתגלתה זה-מקורב, מה-עוד שמורוס עומד במפורש על כך שסיבות הפאופריזציה והפשיעה באנגליה של זמנו נובעות מעודף אוכלוסים.²⁶

לכן, טוען אונקן, אם מגנה מורוס את המלחמה, אין הוא מגנה כל מלחמה אלא סוג מסוים של מלחמות קונטיננטליות, שהן תוצאה של התנאה היסטורית וגיאוגרפית. מורוס מותח את המושג האוגוסטיני של "מלחמה צודקת" עד כדי שיהיה כולל כל סוג אפשרי של מלחמה העשוי להיות למועיל למדינת-אי מסחרית. אוטופיה היא אנגליה הטיודורית, סובר אונקן, וחרף כוונותיו הופך מורוס להיות מגונה מבחינה מוסרית יותר ממקיאבלי: שכן מקיאבלי מסתפק בכך שהוא משחרר את הפוליטיקה מן המוסר והדת, ואילו מורוס בונה קודקס של אתיקה תבונית אבסולוטית, המאפשרת לו לטעון כי מלחמה שהאוטופאים נזקקים לה היא בהכרח מלחמה צודקת, שכן אוטופיה היא, לפי ההגדרה, המדינה האידיאלית בה"א-הידיעה, החיה בבדידות מזהירה בקרב מדינות אחרות המצויות עדיין בעמק-הבכא.²⁷ כל קאזואיס-

טיקה מוסרית, לפי אונקן, מובילה לצביעות — הן ב"אוטופיה" של מורוס הן באנגליה ההיסטורית — וכוונתו של העתיד להיות קדוש היא להציע בספר זה תכנית-עבודה למדיניות מעשית לשימושו של מי שעתידי להיות לורד-צ'נסלור. אין ספק כי גישתו של אונקן ל"אוטופיה" הריהי מפוקפקת במידה רבה, אם לא מופרכת מעיקרה. הנימה האנטי-בריטית בולטת כדי-כך שאין הוא יכול להחליט אם פאראדוקס המלחמה הוא סוגיה אימננטית בכל האוטופיות הפוליטיות או תכונה נפשעת מיוחדת-במינה, שנגרמה מבחינה היסטורית על-ידי ה"אינסולריות" של אנגליה. כאשר אונקן מביא את מלחמת-האופיום כדוגמה לצביעות אנגלית על-מנת להוכיח תיזה המתיחסת לאנגליה הטיודורית, בהכרח הוא מעורר ספקות קשים

באשר להסבר המוצע על סמך אנאלוגיה מעין זו. מצד אחר יש להודות כי המחקר ההיסטורי חייב תודה לאונקן על שהפנה את תשומת-לבו של ההיסטוריון לקושיה קשה זו בסוגיית המלחמה.

אם מתכוון אונקן בהרצאת-הידלברג לחסל את החשבון עם אנגליה, הנה הקדמתו לתרגום "אוטופיה" על-ידי ריטר, שהופיע ב-1922, מוסיפה לכך כוונה אחרת, קשורה לא פחות ל-Zeitgeist, והיא בקורת על ברית-המועצות. אונקן מנסה להראות כאן כי המדינה הקומוניסטית האידיאלית אינה מבוססת כלל על עקרונות שווינוניים. יש עבדים באוטופיה, ועובדה זו מראה כי זוהי חברה חדורת מעמדיות, וכל האידיאולוגיה הסוציאליסטית מושמת לאל בסוגיה של יחסי-חוץ: בתחום זה מתנהגת אוטופיה כמדינת-עצמה חסרת-מעצורים, ויש לברך את מורוס על שהצביע על הפרץ שאין לגשרו בין מדינת האידיאל החברתי והאימננטיות של העצמה. האו-טופיה אפשרית רק אם היא חדלה להיות אוטופיה.²⁸

אם כמה מן הטענות ההיסטוריים אצל אונקן היו מרחיקי-לכת מדי, הרי תוקנה התמונה מעט-מעט בהמשך הזמן. חוקר גרמני אחר, מיכאל פ'רוינד, מנתח במאמר ב"היסטוריה צייטשריפט" משנת 1930 את מבנה הכוח באנגליה הטיודורית ומגיע למסקנה כי הכתר לא היה יכול להיעשות אבסולוטי באנגליה, כפי שאירע ב"קונג' טינגט", הודות לבטחון ה"אינסולרי" של אנגליה ואפיו המיוחד של הריבוד החברתי שלה. אם היו באנגליה גרעינים של אבסולוטיזם הרי צומצמו בתחום הימי, במקום שאליו לא הגיע כוחם של הכוחות המורשתיים שעשויים היו להגביל את המלוכה. כך אין זה מקרה כי הנסיונות הראשונים של הכתר לפגוע בחירויות ובפריבילגיות המסורתיות של אנגליה נבעו מפונונתה של המלוכה להרחיב את תחומה הגיאוגרפי של העליונות הימית של המלך בדמות ה-impositions. לפי פ'רוינד, זוהי גם נקודת-המוצא ל"אוטופיה" של מורוס: אוטופיה היא אי, ומצבה האינסולרי הוא מלאכותי ומכוון, שכן התעלה המפרידה בינה ליבשת היא מעשה-ידי-אדם. אם לגבי אונקן אינסולריות זו היא תוצאה של עיון ראציונלי, המנסה להשיג בידוד מושגי מן המציאות, הרי לגבי פ'רוינד זהו, בעיקרו של דבר, מכשיר למדיניות-הגנה מעשית. כך יכולה אלביון-אוטופיה להשפיע על מדיניות העולם לא בדרך הבוזזנית של מלחמות אלא על-ידי אימפריאליזם מסחרי ומרקנטיליסטי, הנעזר בקיומו של חיל-שכירים הנמצא תדיר מעבר-לים והמבטיח בכך כי הטריטוריה של אוטופיה גופה תהיה חפשית מנוועות המלחמה ומן האבסולוטיזם הבא בעקבותיה. פ'רוינד מראה שאצל מורוס עוברת המלחמה תהליך מופלג של מכניזציה וראציונליזציה, וכל האסוציאציות האביריות שעדיין נתלוו אליה באירופה של ימי מורוס מופקעות ממנה. המלחמה נשארת אמצעי גס ומעורטל של עצמה, לשימוש בחוץ-לארץ בלבד. כך אף הצי הבריטי לא נועד מעולם לשימוש פנימי.

פ'רוינד מכיר בכך שעל אף העובדה שיסודות אלה אמנם צמחו בשלב מאוחר יותר של ההיסטוריה הבריטית, הרי לא היו קיימים כל-עיקר בימיו של הנרי השמיני וקשה ליחס למורוס כוונות ברוח זו. לכן הוא חולק על דעתו של אונקן ורואה

במרוס לא מבשר מודע של האימפריאליזם הבריטי אלא אולי משקיף שאינו מכיר, לאמיתו של דבר, את התהליך ההיסטורי המתואר על-ידו, וזאת על-ידי שהעלה לדרגת דומינאנטיות יסודות הקיימים רק בשולי המציאות של תקופתו: בלשונו, "יסודות רבים לקוחים מפוחות שהם מעבר לרצונו ולפיקוחו האישי של מורוס, והרבה ממה שהיה תחילה רחוק מכוונתו עזרו פעיל במציאות ההיסטורית. אנו עומדים כאן מול הסוד המתמיד של פעולת הכוחות ההיסטוריים המציאותיים בתוך המארג הנעלה ביותר של נשמות טהורות".²⁹

נשאר אפוא בידינו חידה הגליאנית, דוגמה נוספת לערמת-התבונה המתגלמת בהיסטוריה. אולם הגישה הפוזיטיבית הגרמנית ל"אוטופיה" אינה מצמצמת בהכרח במסקנות ערטילאיות. מחקר גרמני אחר משנות ה-20, שנכתב בידי אוסקר בנדמן, "מחקר בתפיסת המדינה והחברה אצל תומס מורוס", מקבל את גישתו של אונקן אך מוציא ממנה מסקנות שונות בתכלית — הוא משבח ואינו מגנה אותו את מורוס על שהוא דן לחובה את המלחמות הפיאודליות כ"בוזבוזיות, חסרות-שחר ועקרונות". אך יש סוג אחר של מלחמה, שבו הלחימה מועלה לדרגת "ביטוי-עצמי מזוין הכרחי", ועל סוג זה של מלחמה ממליץ מורוס. מורוס אינו חוזה של שלום נצחי ואין הוא רואה את המלחמה בערטילאיותה הנאטורליסטית, אלא הוא ממלא אותה תוכן "פטריוטי, פאגאני-רפובליקאי, וכך היא משיגה את יפיה וערכה המוסרי".³⁰

ייחוס זה של פרוטו-נאציזם רומנטי למורוס הוא בוודאי הפירוש הקיצוני ביותר, ועם זאת האבסורדי ביותר, שהוצע אי-פעם ל"אוטופיה". המחבר רואה במורוס "רנסנס של המידות הצבאיות", ואפילו הקטע הקשה על הצאפולטיס, לפי בנדמן, "אם יובן נכונה הריהו הירואי ומלא-השראה".³¹

גרטהארד ריטר, המתרגם והמהדיר של המהדורה הגרמנית של "אוטופיה" אשר לה הקדים אונקן את הקדמתו הנזכרת, נכנס בעצמו לפולמוס זה במועד מאוחר יותר, אף כי העובדה שבמהדורתו זכה אונקן להכנסת-אורחים מעלה על הדעת שריטר הסכים לדעותיו, בעיקרן. אולם את דעותיו שלו ביטא ריטר רק ב-1940, כאשר פורסם בגרמניה ספרו "על הדמוניות שבעצמה". הספר הודפס בכמה מהדורות, הן בזמן המלחמה והן לאחריה, וב-1952 תורגם לאנגלית.

נראה כי לא נפריו אם נדגיש כי מובן הוא שהמהדורה האנגלית המתוקנת, כמו גם המהדורות הגרמניות שפורסמו אחרי 1945, שונות בהרבה מן המקור של שנת 1940...

העובדה שריטר מרבה לנקוט גישה המגלה טפח ומכסה טפחיים אינה מקילה על הבנת כוונתו. בעיקרו של דבר נראה שהוא מסכים עם אונקן: "עם כל כנותו, אין איש-המוסר שלנו יכול להימלט מן האספקט הדימוני של הפח",³² ונראה שזהו גינוי מרוסן של הצביעות האנגלית. מצד שני סובר ריטר ש"מאבק פוליטי לפי מורוס נשאר תמיד בגדר מאבק לזכויות חוקיות" — אך מיד הוא מוסיף ואומר: "האופי הדימוני של העצמה רק הסתתר מאחרי אצטלת הצדק".³³ האם ריטר משבח את

מרוס על גישתו הלגליסטית, או שהוא מגנה אותו על צביעותו חסרת-הבושה? — תיקו.

החידה נשאר אפוא בעינה. מצד אחד סובר ריטר כי המדיניות המוראליסטית של מרוס מנוגדת תכלית-ניגוד למדיניות-הכוח של מקיאבלי, אולם מצד שני עצם המושג "מוראליסטי" הוא פרובלמתי. לגבי אונקן היה במושג זה משום גינוי חריף, בחינת היותו נרדף ל"צביעות". האם ריטר נותן במושג זה משמעות חיובית? קטע-הסיום של הפרק שלו על מרוס רק מרבה מבוכה: "כל מה שניתן לומר הוא כי מדינת-הסעד של האוטופאים מתגלה, אגב בדיקה מקרוב, כמדינה המבוססת על כוח... עם כל עובי צעיפן של האידיאולוגיות המוסריות שמאחריהן מסתתר ראשה הדימוני של גורגוניה, אין להסתיר את דיוקנה זה מעורר-הפלצות. והמרמים את הצעיף אינם מזועזעים פחות מן המנסים להסתכל במציאות עין-בעין, כאותם המנסים לבחון את תוויה של המציאות המדינית באורח גברי וגלוי, כמקיאבלי".³⁴

המטרה המוצהרת בספרו של ריטר היא להצביע על טעמי עדיפותה של הגישה המוראליסטית לגבי הגישה המקיאבלית אל בעיית הכוח. אולם קטע הסיום עשוי להצביע על כוונה אחרת לגמרי אצל ריטר. אם כה ואם כה, השקפתו של ריטר על "אוטופיה" לא היתה אפשרית לולא הציב אונקן את השאלה, ובעיקרו של דבר נראה שריטר מסכים אתו יותר מכפי שהוא מוכן אולי להודות בגרמניה שלאחר מפלת הנאצים. כאן, ובמקרים אחרים, קשורה דמותה של "אוטופיה" קשר בל-ינתק אל הציור שמצטייר למחבר המוסר הפוליטי שלו עצמו.

(סוף יבוא)

הערות:

- ¹ תומאס מרוס, "אוטופיה", עברית א. שמואלי (מרחביה, 1946), עמ' 1—200.
- ² ר' The Epistles of Erasmus, trans. F. M. Nichols, II, p. 503
- ³ ר' Utopia, ed. Campbell (N.Y., 1947), p. 200
- ⁴ ר' נספח למהדורה העברית של "אוטופיה", עמ' 232.
- ⁵ ר' F. Seebohm: The Oxford Reformers of 1498 (London, 1867), pp. 279-282
- ⁶ ר' G. t. Rudhart: Thomas Morus (Nuerenberg, 1829), p. 141, 119, 132
- ⁷ ר' E. Dermenghem: Thomas Morus et les Utopistes de la Renaissance (Paris, 1927), p. 97
- ⁸ ש. ע' 144.
- ⁹ ר' E. Privat: Le Chancelier Décapité — Saint Thomas More, Henri VIII et la République des Utopiens (Neuchatel, 1935), p. 64
- ¹⁰ ר' G. R. Potter: Sir Thomas More (London, 1925), pp. 89-90
- ¹¹ ש. ע' 162.
- ¹² ר' K. Marx & F. Engels: Werke (Berlin, 1959), Vol. III, p. 448
- ¹³ ר' K. Gruen: Ueber Goethe vom menschlichen Standpunkt (Darmstadt, 1846), p. 225

- K. Kautsky: Thomas More and His Utopia, trans. H. J. Stenning ר' 14
(London, 1927), p. 126, 159, 161
ש.מ. ע' 1.¹⁵
ש.מ. עמ' 201—202, 212. ר' 16
ש.מ. ע' 232.¹⁷
- M. Beer, History of British Socialism (London, 1919), I, ch. i—IV; למשל: ר' 18
M. W. Laidler: Social-Economic Movements (N.Y., 1944), pp. 22-39;
A. Voigt: Die sozialen Utopien (Leipzig, 1906), pp. 55-64
- K. Vorlaender: Von Machiavelli bis Lenin (Leipzig, 1926), pp. 21-27 ר' 19
A. L. Morton: The English Utopia (London, 1952), p. 41 ר' 20
- 21 לאמיתו של דבר ניתן למצוא קישור מוקדם יותר של מורוס למאקיאבלי, הן בחיבוריו של הנארוודניק הרוסי ז'וקובסקי הן בחיבורו של א. ש. ליברמן, עורך העתון הסוציאליסטי הראשון בעברית "האמת" (הופיע בווינה בשנת 1877; ר' א. ש. ליברמן, כתבים, מהדורת מ. ברקוביץ, ת"א, תרפ"ח, כרך א', עמ' 62—1). אך הסמכה זו אינה קשורה לסוגיית המלחמה אלא לקביעה כי מורוס ומאקיאבלי כאחד רואים במבנה הפוליטי לא תחום אוטונומי אלא "בניין-על" ש ייחסי הכוחות הריאליים בחברה: הפוזנניים אצל מאקיאבלי, והכלכליים אצל מורוס.
- H. Oncken: Die Utopie des Thomas Morus und das Machtproblem ר' 22
in der Staatslehre (Sitzungsbericht der Heidelberger Akademie der
Wissenschaften, 1922, 2. Abhandlung), p. 6
"אוטופיה", ע' 106.²³
אונקן, ע' 10.²⁴
ש.מ. ע' 13.²⁵
- 26 אין זה מיותר לגמרי לציין כי גיסו של מורוס, תומס ראסטל, היה קשור בעסקה מסחרית-כיבושית ליישוב נירפ'אונדלנד ב-1517, וכי מורוס דאג לענייני משפחתו בעת היעדרו.
ראה לענין זה: A. W. Reed: Early Tudor Drama (London, 1926) pp. 11, 187.
אונקן, ע' 17.²⁷
- 28 ההקדמה למהדורה הגרמנית (ברלין, 1922), עמ' 37. הדים לגישה זו של אונקן מצויים לא רק בתחום העיון ההיסטורי אלא גם בפולמוס הפוליטי של הלאומנות הגרמנית נגד אנגליה. בספרו "הרייך השלישי", שפורסם לראשונה ה-1923, רואה מולר ון-דן-ברוק בחוזה ורסאי דוגמא לצביעות אנגלית שמקורה במורוס.
- M. Freund: Zur Deutung der Utopia des Thomas Morus — Ein ר' 29
Beitrag zur Geschichte der Staatsraison in England, Historische Zeitschrift, Bd. 132 (1930), p. 276
- O. Bendemann: Studie zur Staats- und Sozialauffassung des Thomas ר' 30
Morus (Berlin, 1929), p. 61
ש.מ. ע' 71.³¹
- G. Ritter: The Corrupting Influence of Power, trans. F. W. Pick ר' 32
(Hadleigh, 1952), p. 78
ש.מ. ע' 80.³³
ש.מ. ע' 89.³⁴

דן סואן : השבע ואפריקה החדשה

אחת מדעותיו הקדומות של איש המערב, המציג כף רגלו על קרקע אפריקאית, היא אמונתו כי קיים הבדל מהותי כלשהו בין לבן לשחור. וזאת משום שאתם מרבים מדי לדבר על ה"אפריקאי"; האפריקאי הוא כזה־וכזה, האפריקאי הוא כך או כך, המנטליות האפריקאית, הפסיכולוגיה האפריקאית, הפילוסופיה האפריקאית, האינטליגנציה האפריקאית... יש פקידים קולוניאליים העוברים קורסים מיוחדים כדי ללמוד לרדת עדי־חקרו של האפריקאי, אלוהים יודע מה מספרים להם בהרצאות הללו. מכל־מקום, דומה שהאפריקאי חשוב בעיניהם כמין חיה משונה.

ה א ב מ א ל ו ל ה מ ל י א ו פ ו ל ד ו ו י ל , י ר י ד - ב ר י ט ל , י ו ל י 1958

המאורעות וההתליכים השונים, העוברים כיום על יבשת אפריקה, לא יובנו במלואם אלא על רקע ניתוחה של החברה השבטית. וזאת מן הטעם הפשוט שהמערכת השבטית עודה מונחת ביסודה של החברה האפריקאית — אפילו ביסוד השקפת־עולמה של שכבת המשכילים הצרה, אשר נשתחררה לכאורה מן המסגרת השבטית הצרופה. כך, למשל, מסתבר כי אלבר קאלונגי, "מנהיג" מדינת־המכרות בקונגו הבלגית־לשעבר, אינו עושה שום צעד בלי המטה המיוחד שהוא מיחס לו תכונות־קסם; וכך, למשל, נמצא שתום אַמבויה, מנהיג האיגודים המקצועיים בקניה, משלם מזהר שש־עשרה פרות לחותנו תמורת אשתו, שהיא צעירה שקנתה לה השכלה גבוהה במערב.

השפעת החברה השבטית על אפריקה בת־ימינו הנקל הוא לגלותה בשלושה מישור־רים שונים:

- א. במישור המדיני: בעיצוב דמותן של המדינות האפריקאיות הצעירות;
- ב. במישור הלאומי: בשימוש שהיא משמשת את התנועה הלאומית ואת כלי השלטון ביבשת, ביודעים ובלא יודעים.
- ג. במישור הנפשי: במשבר שהיא מחוללת בנשמתו של האפריקאי (בעיקר האפ־ריקאי המשכיל), כתוצאה מהתנגשות הערכים המסורתיים בערכי המערב.

דוגמה בולטת להשפעה הקיימת־ועומדת של השבט באשר הוא שבט במישור המדיני ניתן לראות בניגריה, שזכתה בעצמאותה ב־1 באוקטובר 1960. כברוב ארצות אפריקה גדול גם בה הפיצול הלשוני (כך, למשל, הודפסו חוברות ההסברה הניג־ריות הראשונות על החוקה בשנות ה־50 בשתי־עשרה לשונות שונות, נוסף לאנג־גלית) והאתני (מספר שבטיה עולה ל־250 בערך), ההטרונגניות השבטית הזאת היתה לה השפעה מכרעת על עיצוב דמותה של ניגריה העצמאית, שכן היא הוקמה כמדי־נה פ־ד־רטיבית וגבולותיהם של החבלים הפ־ד־רטיביים הותוו לפי קווים שבטיים. כך,

למשל, החבל המערבי, המונה כ־8 מיליוני נפש, עיקר אוכלוסיו הם בני הירורבה (Yoruba), שהם בקירוב 14.5% מכלל תושבי המדינה, ואילו החבל המזרחי, שתור־שבין מונים כ־9 מיליונים, מאוכלס בעיקרו בני איבו (Ibo), שהם 16% מתושבי הארץ, בעוד הצפון, הגדול בחבלי הארץ, המונה כ־20 מיליונים, מאוכלס פּוּלָאנִים (Fulani), שהשתלטו עליו לפני למעלה ממאה־וחמישים שנה (9.6% מכלל יושבי המדינה) ובני האוסה (Hausa), שהם אמנם רוב בחבלם, ומונים גם 17.5% מכלל אוכלוסי המדינה, ואף־על־פי־כן כפופים הם לאמירים המוסלמיים הפּוּלָאנִים בגלל המבנה הפיאודלי של הצפון.

עוד דוגמה חותכת למידת השפעתה של השבטנות על המערך הפנימי במדינה ניתן לראות, כמובן, בקונגו הבלגית־לשעבר, אשר די בעובדה שמתהלכים בה כארבע־מאות (!) ניבים שונים כדי להעמידנו על ההטרונגיות האתנית של יישובה. כאן הופיעו הניצנים הראשונים שבישרו את הפיצול הגדול, שעתיד היה לנגפה אחר־כך, עוד ב־1946, כלומר בצעדיה הראשונים של התנועה הלאומית הקונגית. ז'וזף קאסאובו, מי שעתיד לכהן ברבות הימים כנשיאה של קונגו, לקח כבר אז חלק חשוב בפעולות התנועה הלאומית. הוא נמנה עוד ב־1946 על חבריהם החשובים של שניים מן הארגונים הלאומיים של קונגו, (Union des intérêts Sociaux - UNISCO Congolais) מצד אחד, ו־ADAPES (Association des Anciens Élèves des Pères de Scheut) מצד שני. כבר אז הפריח לחלל המדיני, לצד סיסמת "קונגו לקונגים", סיסמה שניה ואפיינית לא־פחות, "קונגו התחתית לבני באקונגו". סיסמה שניה זו היה בה כדי לברר את יסודה של מפלגת ה־ABAKO, כעשר שנים לאחר־מכן. שקמה על בסיס שבטי צרוף.

המאבק השבטי בקונגו הבלגית־לשעבר, אשר לבש ממדי־ענק לאחר השגת העצמאות, ב־30 ביוני 1960, בשום פנים אינו יוצא־דופן מבחינה מהותית או איכותית ביבשת האפריקאית. אלא שמבחינה כמותית ומצד אינטנסיביותו באמת לא היה דומה לו. במסגרת מצומצמת זו אין טעם להתעכב על השחיטות השונות שנערכו בארץ על רקע המערך השבטי, אך כדאי להצביע על העובדה שבועידת מדגסקר, שנערכה במרס 1961, בהשתתפות המנהיגים המדיניים המתחרים בקונגו (להוציא את אנטואן ג'ינגה), הוסכם בפירוש על חלוקת הארץ למדינות אוטונומיות שבסיסן שבטי. באמצע מרס כבר הגיע מספר "המדינות" שצצו בעקבות הוועידה לשנים־עשר, והיו שהתנבאו כי מספרן יעלה לארבעים!

ושוב: מושג ברור על מידת השפעתם הישרה של השבטים בתחום המדיני באפריקה מְקַנִים שבטי האווי (Ewe), המרוכזים בעיקר בטוגו (למעלה מ־400,000 נפש), שזכ־תה בעצמאותה ב־27 באפריל 1960, ובגאנה (יותר מ־420,000 נפש), שהגיעה לעצ־מאותה עוד ב־6 במרס 1957. ריכוזו שבטי זה הוא שגרם שעם תום מלחמת־העולם השניה העלו שבטים אלה את הדרישה למדינה עצמאית משלהם, Eweland, אשר הוגה היה פרופ' אנדריו צ'פמן הגאנאי, חבר מזכירות האו"ם. כצעד ראשון פנתה הוועידה הבינארצית של שבטי אווי" לאו"ם ב־1946 בבקשה שיפיר באוּוילנד, אשר

תקיף תחילה את תחום מושבם של השבטים הללו בטוגו הצרפתית הבריטית. גורם אַתְנִי־שבטי זה הביא אחר־כך למתיחות ניכרת בין גאנה לבין טוגו, כאשר רמז ד"ר אנקרומה לפני קבלת עצמאותה של טוגו על כוונתו לספח ארץ זו למדינתו. אשר לשירות שמשרתת החברה השבטית את התנועה הלאומית בכליה שלה, דוגמה מובהקת לכך נמצאת בשבועת ההרג (יש שבע שבועות־יסוד כאלו) של תנר עת המאור־מאו, שפתחה ב־1952 במלחמת־תנופה בקניה. מלחמה זו, שנמשכה כשבע שנים ושקציר־הדמים שלה הסתכם ב־12,423 אפריקאים, 95 אירופים ו־29 אסיאתים, התכוונה כזכור לשים קץ לשלטונו של האדם הלבן בארץ זו. עצם העובדה שתנועה זו הצטמצמה כמעט אך ורק בבני שבט הקיקוי אף היא מעידה על חלקן של השבט, באשר הוא, בתנועה הלאומית באפריקה של ימינו. חוות־דעת מעניינת על "שבועת ההרג" ניסח בכתב פסיכולוג שנתבקש לטפל בדבר. המובאה הבאה מאלפת ביותר בהקשר זה:

אדם פיקח מאד, אדם הבקיא בפסיכולוגיה של בני־עמו, אמונותיהם הטפלות, פחדם מפני כשפים, הוא־הוא שהתווה מִרְהַסְתֵּם את התכנית. "שבועת ההרג" היתה הפתרון, שבועה דומה נהגה לפני היות המאור־מאו כדי ללכוד גנבים, למשל; כיון שהחזיר הרכוש הגנוב כולו, נבטלה השבועה. השבועה הגוכחית יש בה "שני פנים של הרג". היא כופה על איש או אשה להרוג, כשהם נקראים לעשות כן, והיא הורגת את האיש או האשה, כשהם מפרים את השבועה, בין אם נשבעו משום שאנסו לכך ובין אם נשבעו מרצון. חיוני היה זה להקים חברה חדשה, פטורה מכל מה שהיה פעם קדוש לקיקוי. בכל עדה פרימיטיבית יש צורך בגורמים מיצבים מסוימים כדי לקיים חיי סדר ומשמעת. השבועה חייבת היתה לקעקע הכל, כדי ליצור את חברת המאור־מאו. הטכסים נועדו לבתר ולהפך כל טאבו שבטי — דבר שלפי אמונת הקיקוי הקשיש עתיד היה להביא למותו, ואשר ממנו לא היה כל מוצא של "טכס טיהור" — וכל טאבו מודרני, שנכפה על־ידי אורח החיים הנוצרי, וזאת כדי לכלול את הקיקוי הצעיר, בעל אורח־המחשבה המודרני. ככל שגבהה מדרגתה של השבועה, יותר נעשו חיי האיש הפקר, רישומה על מוחם של בני־אדם פרימיטיביים היה מכריע, וקשה ביותר לזר להעריכו נכונה.

אפשר היה להכניס את היצור האנושי למין הלך־נפש חדש ובלתי־ידוע, שלא נפגשתי בשפמותו מעולם לפני כן. לאחר שנשבע שלש שבועות או יותר, נשתנתה אישיותו של הנשבע. אין זה טירוף, גם אם כך נראה הדבר, אלא שהאיש אינו שפוי במובן המקובל של המלה. אנשים אלה שוב אינם מהססים ואינם מהרהרים. הם רוצחים, אולם לא כדי לקדם מטרה כלשהי; הם רוצחים פשוט משום שהורו להם לרצוח, את אמם שלהם, את עוללם שלהם. הם מודים בעצמם כי לא תצמח מהם טובה לאיש לאחר שנשבעו מה שפונה בפייהם "שבועה נוראה". המוות כגאולה ייחשב להם, כך אמרו לי.¹

המאלף בשבועה זו — שלפי דו"ח שנתפרסם בראשית 1960 היו אחדים מן הסממנים שליווה: הוצאת פגרי־אדם מקברותיהם ואכילת בשרם הנמק, הזדווגות עם כלבים, כבשים או נערות בגיל־התבגרות, ושתיית "קוקטייל האפריציה": תערובת של שיפכת זרע ודם־ג'יניה — הוא כי הרף העובדה שנועדה, כאמור, לקעקע את כל

¹ ר' Report by the Parliamentary Delegation to Kenya, לונדון 1954, ע"ע

היסודות המוסדיים וכל מוסכמות החברה הנוהגות בשבט הקיקויו הרי היא עצמה חיקוי — ואם גם פארודי — של שבועות אחרות, שיש להן מהלכים בקרב השבט. לשון אחרת: נעשה כאן שימוש בכלי מסורתי כדי לשבור את המסורת לצורך קידום ענין לאומי. שבירת המסורת, שנעשתה במקרה זה באמצעות המסורת, היא לכאורה אבסורד. ולא הוא!

ניצול מחזכם אחר של הערכים השבטיים המסורתיים לצרכים לאומיים עשה ד"ר קוואמה אנקרומה הגאנאי, שהציג את מפלגתו, מפלגת-עצרת-העם, כאלטרנטיבה למסגרת השבטית, והשים עצמו — כמנהיג המפלגה — אלטרנטיבה לראש-השבט המסורתי. הוא רתם אפוא בידועים את המערך השבטי לשירותה של הלאומיות. ההמנונות השונים שחברו לכבוד אוסאגיאפ'ו ("הפודה", "המושיע" — כינויו של אנקרומה בארצו) מעידים אף הם נאמנה על התפיסה הזאת, לפי שהם מלאים דימויים וביטויים קונוונציונאליים, השמורים דרך-כלל לראש-השבט, מתוקף היותו נציגו של פנתיאון-השבט על־אדמות. הוא הדין בשני הבתים הבאים, שנתחברו לכבוד הכרותה של גאנה כרפובליקה ביולי 1960:

הספיתי גאנה, הספיתי ושמעי חרשות היום.
 אנקרומה בונה האומה,
 הפיל אשר את הקרדום רעץ,
 העוזו והגיבור, אשר כדור הוא לא יירא —
 כל חורש־רעתו יעלו חרס.

*

הנה הוא מתעורר.
 האציל־באצילים, הנה הוא נע וזע.
 הגיח הנמר ממאורתו,
 נילך לאטו בהוד־מלכות.

משמע, גם כאן, ממש כבתנועת המאור־מאו של הקיקויו בקניה, נעשה שימוש מכונן בערכים מסורתיים מתוך כוונה אנטי־מסורתית מובהקת. אם שם היתה הכוונה לנר-תוך את ערכי השבט ולרתמו למאבק מדיני־לאומי בשלטון הזר, הרי כאן הכוונה היא לדחוק את השבט מפני המדינה. בשני המקרים כאחד נזקקו מחוללי התנועה לערכי המסורת כדי לקעקעה בעזרתם...

כאמור, המישור השלישי שבו החברה השבטית גותנת אותותיה הוא גשמתו של האפריקאי, בעיקר האפריקאי הבא במגע עם המערב ועם תרבותו. כך, למשל, המשכילים, ה-*évolués* של קונגו הבלגית, שנמצאו בין שני עולמות — עולמם השבטי, על תרבות הבאנטו שלו, מצד אחד, והעולם החדש, עם הציביליזציה המערבית, מצד שני. התלישות שנתחייבה ממצב זה בלטה בייחוד אצל תלמידי הסמינריום, אשר חשו ראשונים במלוא עוזה של הדיכוטומיה. אפריקאים אלה חיים היו

במוסדות־הלימוד שלהם במיקצב אירופי, אמונים על משטר־חיים אירופי ולמדו לימודים אירופיים תוך שימוש בקטיגוריות אירופיות, ואפילו אכילת מזון אירופי. ואילו בזמן פגרתם היו חוזרים אל כפריהם, בהם לא היה זכר לא לספריה, לא ללבוש ולא למאכלים האירופיים; בהם לא היה לאיש מושג איזה אורח־חיים מנהלים התלמידיים האלה רוב ימות השנה. התוצאה היא שהמשכילים חשים עצמם זרים למסורת המסורתית של השבת — ובתוך כך מקננת בהם תודעה של שייכות לאפריקה, שמתלווה אליה אירצון להיטמע כליל במערב.

דבר זה מוצא לו ביטוי סוער בסיפורת של סנגלית בשם זולימאלה פ'אל², המסתיים בזעקת־שבר של נציגת הפת הנושאת את המשבר בחובה:

"הנה אני בשואה לבעל אשר בחרתי ואם למשפחה. שנים לא מעטות חלפו. מודלת אני בשעלי את הדרך אשר עברתי. אהה! קצרה היא עד מאד.

חלומתי ודופים סיוטים, קולות יציקוני, הקשיבו, מכל עבר הם עולים. 'את עתותי אני מחלקת בין הילדים, הבית והעבודה — מזמן לא פתחתי ספר'. 'אלו המחונכות־כיבכול הולכות ביתר רצון לנשף מאשר להרצאות'. 'שאלו אותן מה יהיה באופנה השנה, ולא יהיה מעצור ללשונן. נסו לשוחח אתן, והן נאלמות דום!'

'מגודל בורותן הן נזהרות היטב שלא לפצות פה בחברה. אין הן עושות מאומה למלא את חוסר התרבות שלהן'.

'מי שאינו עולה, יורד! מי שאינו עולה, יורד!' כמו כסף אשר נרפש שלא ביושר, כך מעיקות עלי שנות לימודי בבית־הספר. מצפוני זועק, אני מפחדת, מפחדת למעוד.

לפדי אינו עוד כי אם שביב אדם בחשכה. היצלח בידי להדליקו שוב? הוריקה כלום לא תחטיא וכלום לא תשתק את הרגל?!

הוי, לכה! לכה ארורה של תרבות, תבשיל לא־עופל, זיהוברמייה הנושר עם השנים — כתב לא־מובן, אשר מלותיו מסתכסכות ויוצאות במחולת־עתועים!

חוץ מן ההשפעה הזאת בשלושת המישורים השונים, עדיין נותן המערך השבטי את אותותיו בכל פינה ופינה של המבנה החברתי האפריקאי. עובדה שאין עליה עוררים היא כי השבטנות, על כל הכרוך בה, החזיקה מעמד באפריקה לא רק במרחבי השבט הכפריים אלא גם בערים, וזאת על אף המהפכה התעשייתית, שבדרך־הטבע הצמיחה שינויים כה רבים ביבשת זו. מובן־מאליו ששרידי המערך השבטי המתגלים בעיר יש בהם כדי להעיד על חסנה הטבעי של החברה השבטית כמה וכמה מונים יותר משרידיים דומים הנפוצים בכפר — מקום־חיותו הטבעי של השבט.

ושוב, את חדירתו העמוקה של המערך השבטי העירה ניתן לגלות בכמה וכמה תחומים שאינם קשורים זה בזה קשר פנימי:

² פרשת־דרכים — "קשת" יב, קיץ 1961.

- א. בהשלכת המסגרת השבטית לתוך חיי העיר.
 ב. בצורת ההתארגנות בתחום-מושב.
 ג. בשמירת הקשרים האישיים בין העיר לכפר.

דוגמה מובהקת להשפעת המערך השבטי בתחום הראשון ניתח ד"ר אפשטיין, שדן בעיר Luanshya אשר ב"רצועת הנחושת" ברודזיה.³ כך מסתבר, למשל, שכאשר נפתח מכה-נחושת בעיר בראשית שנות ה-30 מנו הפועלים בלתי-המקצועיים שלו אלפי אפריקאים, שמוצאם מטריטוריות בריטיות, בלגיות ופורטוגליות שונות. הפועלים הללו יושבו על-ידי המפעל בשכונה, אשר מקרב תושביה, כלומר מתוך הפועלים עצמם, נבחרו "זקני-שבט" על בסיס המוצא השבטי. ל"זקנים" האלה ניתנו מלבשים מיוחדים ובתים מיוחדים והם הוצרכו לשמש מעין גוף מתווך בין ההנהלה לפועלים: מצד אחד היתה ההנהלה מוסרת להם את הודעותיה לפועלים; מצד שני היו הפועלים מעבירים באמצעותה להנהלה את בקשותיהם ותלונותיהם. דבר זה נעשה על בסיס שבטי! נוסף לתפקיד זה עסקו ה"זקנים" גם בפעולות סעד בקרב הפועלים שמקורב הגיעו למפעל מן הכפר, וכן שימשו בוררים במחלוקות קלות-ביחס שבינו-לבינו ובינה-לבינו. המאלף בפרשה הוא כי ה"זקנים" שנבחרו על-ידי הפועלים במפעל שבעיר היו ברובם שארי-בשר של משפחות-המלכות בשבטים מתור-כס נבחרו.

זוהי, אפוא, דוגמה מובהקת להעתקה מדעית של המערך השבטי העירה, שאמנם בוצעה על-ידי ההנהלה האירופית של המפעל אך נתקבלה תחילה בעין יפה על-ידי הפועלים האפריקאים.

דוגמת אחרת, שמתוכה ניתן לראות כיצד מתרגמים האפריקאים את מבנה המסגרת השבטית שלהם לרפואי החברה המודרנית, בלטה בקונגו הבלגית-לשעבר, בה נהגו האפריקאים תכופות לפנות אל האדמיניסטרטור או המיסיונר הבלגי בביטוי "אתה אבי ואמי". בביטוי זה, שמתוכו משתמעת תלותו של הפונה באדם שאליו פנה, מסתמנת העברת התלות המקובלת בחברה המסורתית באבות ובדוברים — ראש-השבט — אל הספירה החדשה, שנוצרה בעקבות שלטונה של בלגיה. המערך השבטי לא חוסל בעקבות ההשתלטות האירופית, אלא שלפירמידה החברתית נוסף נדבך אחד, ומעל לראש-השבט, ששימש עד כה פיטגת הפירמידה, הודקרו עכשיו הכובש הזר, אשר לו צייתו אפילו ראשי-השבטים.

על שריד אחר באותו תחום הצביע פרופ. מיצ'ל⁴ בעקבות ניתוחו של ריקוד מסוים, שיש לו מהלכים ב"רצועת הנחושת" שבצפון-רודזיה. מתברר שהריקוד מבוצע על-ידי להקות-מחול של אפריקאים, שכל אחת מהן מורכבת אך ורק יוצאיו של שבט אחד. במהלך הריקוד שמים המחוללים לצחוק אנשי שבטים אחרים בטענה כי חייהמין של בני שבטים אחרים מופקרים לכאורה, או אפילו משופעים בסטיות.

³ ר' A. L. Epstein: *Politics in an African Urban Community*, מנצ'סטר, 1958.
⁴ ר' J. C. Mitchell: *The Kabela Dance*, Rhodes-Livingstone Paper, No. 27, 1956.

יש כאן אפוא התארגנות במסגרת שבטית מובהקת על רקע חיי העיר; התארגנות שלדעתו של מיצ'ל נועדה לתת מוצא לרגשי-האיבה המסורתיים השוררים בין שבטים מסוימים, רגשי איבה שאינם יכולים למצוא להם מוצא של אלימות במסגרת החיים העירוניים.

ארגון זה של להקות-מחול אינו יוצא-דופן. להיפך, איגודים שונים על בסיס שבטי צצו בערים רבות של מזרח אפריקה, מרכז ומערבה. דרך-כלל הם צצים לאחר שכבר התערו הפועלים האפריקאיים בעיר עד כדי כך שנתפנו להתארגן במסגרת זו. זהו דרך-משל, אפיו של האיגוד הקרוי "קבוצת מתנדבי ז'ונגו" בעיר קומאסי שבגאנה; איגוד ששם עצמו משטרה מתנדבת ברובע הזרים, וסופו שנעשה מכשיר בידי סייעות פוליטיות שונות ונמצא מעורב בפעולות אלימות, שהביאו לדיכוי. הוא חזר וצמח אחר-כך כאיגוד לממכר קלחי יאם.

כן גם ראוי להטעים כי השפעתה של מסגרת השבת ניכרת לא רק באיגודים מסוג זה אלא אפילו באיגודים המקצועיים. כך, מסתבר, נמנים שליש מפועלי הנמל בעיר מומבאסה שבקניה על האיגוד המקצועי, וכ-90% מחברי האיגוד הם בני שבט הלואו (Luo). במקרה זה הצליחו, אם כן, מנהיגי האיגוד לזכות בתמיכה לאיגוד בנצלם את הסנטימנט השבטי, מכוח העובדה שבנמל עובדים בני-לואו רבים.

•

כל זה כוחו יפה גם לגבי ההתארגנות בתחום-המושבי. מתברר שהמגמה השלטת בקרב האפריקאים היושבים בעיר היא להתקבץ ברבעים השונים על בסיס שבטי. מובן שדבר זה אינו אמור לגבי כל הערים האפריקאיות, שכן במרכז אפריקה, למשל, יש אזורים שבהם תנועת האפריקאים מוגבלת ובהם ממתנים תורים ארוכים של אפריקאים לשיכון מטעם המפעלים שהם עובדים בהם. במקרים כאלה נעשית מסירת הדירות על בסיס של "כל הקודם זוכה", דבר שאינו מאפשר התקבצות שבטית. אבל יש להטעים שבמקומות האחרים, בהם אין תנאי השיכון חמורים כל-כך, נוטים השבטים בפירוש להתקבץ כל אחד ברובע אחר של העיר.

כך הדבר בעיר קאמפלה שבאוגנדה, בה מתיחדים רבעים-רבעים לבני הטורו, הרואנדה, הלואו, הניאמבו ואחרים. אמנם גיבושו של רובע כזה אינו פורמאלי ואינו יחדני, אלא שהמאלף הוא שגם כאשר מוצאים בני שבט אחד ברובע שרוב יושביו בני שבט אחר, הרי הראשונים הם בו מעין מובלעת מגובשת פחות או יותר, ומה שאמור לגבי קאמפלה יפה גם לגבי דאר אס-סלאם שבטנגיקה.

יתר על כן, מסתבר שבערים הניגריות הנמצאות בתחום מושבו של שבט יורובה הגדול, שכבר הוזכר למעלה — לאגוס, אושונגבו, אויו ואחרות — בנויות השכונות השונות על בסיס ה"קלאנים" השונים של השבט. משמע, ניתן לקבוע שבעיר משתקף לא רק המערך השבטי אלא גם המערך הפנימי-שבטי! הוא הדין בבצ'אנגלנד, שם

רבעים המורכבים על בסיס ה"קלאנים" הם יסוד הערים של שבט הצאוואנה (Tsawana).

ולא זו בלבד: באותן שכונות בעיר מומבאסה שבקניה שבהן אין תנאי הדיור מוגבלים שומרות משפחות הלוואו דרך-כלל על מנהגי המסורת שלהן, כגון מגורים נפרדים לכל אשה, ולילדים המתבגרים משני המינים. תופעה דומה קיימת בעיר דואלה שבקאמרון, בה הצליחו קבוצות-משפחה גדולות להקים לעצמן משכנות במתכונת ישיבתן המסורתית בכפר. כך, למשל, חופפים המגורים דמויי-הכוכב את המגורים רב-הבקתיים שבכפר. בעיר צמחו בצורה כזאת מגורי-משפחות המקיפים בין המישה לעשרים צריפים!

ולבסוף, שריד מובהק לחיותה של השבטנות באפריקה בת-זמננו נשקף מתוך שמירת הקשרים, הקנאית ממש, בין יושיבי העיר ויושיבי הכפר ביבשת, דבר שלגבי אפריקה המרכזית סיכמו פרופ' סאותול⁵ בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים:

"אפילו במקומות בהם מבליים הפועלים המהגרים, או בהם מבלות משפחות שלמות, את כל שנות העבודה של בניהן הבוגרים בין בעיר ובין במכרות, הם שומרים *in absentia* על ענין עמוק והשתתפות פעילה — אם גם מרחוק — בענייני השבט שבביתם. וזאת באמצעות כתיבת מכתבים, משלוח כספים והעברת חדשות תדירה בינם לבין עצמם... אף כי הפכו יושיבי-עיר, גשארים הם כל הזמן כולו אנשי-שבט, ולו גם מרחוק".

על מידת הקפו של הקשר בין יושיבי-העיר ליושיבי-הכפר ניתן לעמוד בעליל מתוך הנהוג המקובל אצל שבט הטונגה (Tonga) בצפון-רדוניה. כאן בן-השבט, היצא העירה לעבוד בגוף, משאיר את משפחתו בכפר, לטיפולם של קרוביו או קרובי אשתו. שארי-בשר אלה דואגים לכך שרעייתו תיהנה מכל הזכויות הלגיטימיות המגיעות לה כאשתו, ומצד שני הם פוקחים עין ומשגיחים על כך שלא תבגוד בבעלה.

יתר על כן, נשי טונגה שנלוו אל בעליהן העירה נוהגות לחזור לעתים קרובות אל הכפר לבדן, אם כדי לבלות שם את ירחי הריונן ואם כדי להחזיר הביתה את ילדיהן, משום "שאינן העיר יפה לפעוטות". ויש שאפילו אין האם עצמה חוזרת אל הכפר הרי משלחים שמה את הילדים עם איזה פועל בן-השבט הנוסע הביתה.

בכך עדיין לא נתמצתה התמונה — בן-טונגה שיצא העירה שולח לעתים מזומנות כסף אל הכפר, לא רק לרעייתו אלא גם לקרוביו האחרים, כדי לסייע להם ברכישת בגדים, או בתשלום דמי-נזקים, מוזהר, או אפילו בקניית כרטיס-נסיעה לחו"ל. והוא מסייע לקרובים אלה לא רק בכסף אלא גם בהשגת מסמכים הדרושים להם כדי לעקור העירה, בהשגת עבודה בעיר ובהתאקלמות בה.

⁵ ר' Aidan Southall (ed.): *Social Change in Modern Africa*, לונדון, 1961,

הקשר האמיץ הזה בין העיר לכפר נשמר מתוך שיקול קר ותועלתני, המתבסס על כך שבני טונגה רואים את כפריהם כבית-אולפן לצעירים ומקום יציאה-בדימוס לקשישים. כלומר: על אף תהליך העיור (אורבניזציה) הזמני העובר עליהם, אין הם רואים בשיבתם בעיר אלא שלב זמני, או, כדרך שמנסחים זאת בני טונגה עצמם: "איך נוכל לצפות כי האבאלי [שאר־בשר וידידים קרובים] שלנו יסייעו לנו ברבות הימים, כאשר תקפוץ עלינו זיקנה, אם לא נסייע להם עתה?"

כאן ראוי להטעים כי ההרגשה המקנת בבני-טונגה העירוניים, כאילו מקום-חיותם הטבעי הוא אחרי ככלות הכל השבט, מוצאת לה ביטוי נמרץ עוד יותר. דבר רגיל הוא שפן טונגה היושב בעיר ייאבק על השגת משרה פוליטית בתוך שבטו, ולו גם יהיה דבר זה כרוך בנטישת עבודתו בעיר, ולו גם לא תעמוד התועלת החמרית שתצמח לו ממשרה זו בשום יחס להכנסתו בעיר. לשון אחרת, היוקרה השבטית חשובה בעיניהם יותר מ"הבלי העולם הזה" שמספקת להם העיר. בן-טונגה כשהוא חוזר לכפרו הוא נוטש את אורח-חיוו ה"מעורר" וחוזר כליל אל דפוסי-החיים השבטיים.

ומה שיפה לגבי רודזיה הצפונית יפה גם לגבי אזורים אחרים באפריקה. כך, למשל, הקפידו יושבי הערים בקונגו הבלגית, עד להשגת עצמאותה ממש, על כל סילסולי ודיקדוקי המצוות במי שגבוה מהם בסולם החברתי השבטי. ואילו מצד שני מילאו יושבי-עיר אלה שבקונגו את כל חובותיהם לגבי אלה שלפי דפוסי המערכת השבטית נתונים היו לאפוטרופוסותם. וכבר הוטעם בקשר לכך שדווקא כאשר נתגברה בכפריה ובשבטיה של קונגו ההכרה בחשיבותם העולה של המשכילים העירוניים, הן בתחום המינהל הציבורי הן בתחום הכלכלי, הקפידו המשכילים הללו להעתיר מתנות על קרוביהם שבפפר ולמלא מצוות הכנסת-אורחים כהלכתה, מחשש שמא תופקענה זכויותיהם המסורתיות בכפרי מולדתם.

דבקתם זו של ה-*évolués* בחברתם השבטית המסורתית מצאה ביטוי מעניין נוסף כאשר הוחל בליאופולדוויל בתכנית של מכירת קרקעות לאפריקאים. נסתבר שאפילו המשכילים המושבעים מיאנו לרכוש אדמה מחוץ לתחומי-המושב של שבטים! עד היכן קשר זה בין העיר לבין הכפר רווח בכל רחבי היבשת אפשר ללמוד מגאנה ומחוף-השנהב, במערב-אפריקה. על סמך סקרים שנערכו בשתי ארצות אלו התברר כי בין אוקטובר למרס מגיעים לראשונה מדי שנה בשנה כ-2,000—3,000 פועלי-חוץ ואילו לשניה מגיעים באותו פרק-זמן 150,000—300,000 פועלי-חוץ. הגירת-פועלים זו נושאת, אפוא, אופי עונתי ברור; אלא שמתוך אותם סקרים מסתבר שאפילו אותם פועלים מצליחים, שצברו כסף והשתקעו בגאנה ובחוף-השנהב, שומרים על קשרים אמיצים אל שבטי-מוצאם בארצות-חוץ. גדולה מזו: דבקתם של המהגרים בשבטיהם מוצאת את ביטויה המודגש דווקא במקרים של נישואי-תערובת עם בנות-המקום.

אם מקורה של האשה משבט אשר חברתו בנויה על בסיס מטרייליניאלי, ואילו מוצאו של הבעל משבט שישוד חברתו הוא פטרייליניאלי, הרי כל אחד מן ההורים

טוען כי הבנים שייכים לשבטו שלו. רוב הפועלים הזרים שרואיינו במסגרת הסקרים הנ"ל ביקשו לשלוח את ילדיהם את כפר-מולדתם שמחוץ לגאנה וחוף-השנהב, מיד לאחר היגמלם. את הדבר הזה תירצו דרך-כלל בתאנה שאין אקלים החוף יפה לבריאותו של הילד. למעשה יש כאן, כמוכח, נסיון ברור מצד האב לצרף את הילד אל שבטו הפטרייליניאלי בטרם יהיה סיפק בידי האם ושבטה המטרייליניאלי להשתלט עליו! מצד אחר משתמע מן הסקרים הללו שגם האמהות מנסות לשגר את הילדים, בכל מיני תירוצים של-מה-בכך, אל משפחתן שבכפר מתוך אותו שיקול עצמו.

דוגמה קיצונית לענין זה ניתן לראות בנשי שבט הקוטוקולי בקונגו התיכונה. המהגרות לדרומה של גאנה על-מנת לזנות שם זנות לשמה וזנות למען לידת-ילדים (!). מיד לאחר שהילדים האלה מגיעים לגיל בו הם מסוגלים לעמוד בנסיעה, נמלטות האמהות עם בניהן אל שבטן. האבות הרודפים אחריהן מוצאים דרך-כלל כי הילדים כבר הוכנסו בברית שבטה של האם ונושאים את תווי-ההיכר של שבט זה.

כל התופעות האלו — שאינן אלא טיפה מן הים — מצטרפות אפוא לתמונה אחת שאינה מותירה כל מקום לספק: על אף הקפיצה הנחשנית שעשתה היבשת האפריקאית בתחום המדיני, ועל אף התמורות העמוקות העוברות עליה בתחום הכלכלי, עדיין נשמרת בה במלואה עצמתה של המסורת בתחום החברתי. השבט אינו שריד ארכאי סתם אלא גורם בעל משקל לא-מבוטל, שהשפעתו מחלחלת וחודרת בכל תחומי-החיים.

במת קוראים

גדעון שפיגל ; מיזוג עדות - בלי כפפות ימשי

[בעקבות הסימפוזיון על "סנוביזם עדתי"]

הבעיה שהפכה מושג — "מיזוג עדות" — משמשת זה זמן רב נושא לסימפוזיונים ואף מכשיר בידיהם של עסקנים ומפלגות. הבעיה זוכה בדיונים לטיפול עדין. מצד אחד, ולניצול גם ומוזיק, מצד שני, נראה שבדרך זו אין סיכוי להפוך בעיה זו לנחלת העבר בעתיד הקרוב.

הקו המאפיין את הטיפול ואף את הוויכוחים בנושא זה הוא ההימנעות ההדדית מפגיעה, מעין "לא נעים" כללי המתבטא בכך שלאשכנזים לא נעים להזכיר את עובדת נחיתותם של בני עדות המזרח — ומן העבר השני לא נעים להודות בנחיתות זו, ולשם כך מבצעים אפילו "פילפולים פסיכולוגיים", שעוד אזכירם להבא.

פה־ושם נמצאים כמה אנשים המנסים לגעת במקומות־תורפה רגישים, אך הם עושים זאת באיזמל עדין מאד שפאבו מרובה ורפואתו רחוקה. שבעת המתדיינים בסימפוזיון של "קשת" על "סנוביזם עדתי" מיצגים כמות לא־מבוטלת של ידע ונסיון. האווירה היתה טובה, ולעתים רווית הומור, וכאשר אחד המשתתפים הרגיש שהנה עומד הוא לדרוך על יבלת חברו, בן עדות־המזרח — הרי מיד דאג לתקן את דבריו.

מלכתחילה התברר שיהיה זה סימפוזיון הוגן ועדין ביותר, וזאת עוד בדברי הפתיחה של היו"ר, מר רימלט, שציין כי "בהתבדלות העדתית ישנם סממנים של מושג שאיני רוצה להשתמש בו".

גישה זו, המסמלת את אסכולת ה"לא נעים", מזכירה לי הלצה על אחד צרפתי ואחד סיני, המסיחים ביניהם על שיטות הוצאה־להורג. הצרפתי סיפר שבארצו נוהגים לכרות את ראש הנדון בגיליוטינה. הסיני הזדעזע מאד והתקומם על הצורה הברוטלית. שאלו הצרפתי: ואיך עושים זאת בסין? ואז ענה הסיני, באטיות רבה ובעדינות: אצלנו חו—ג—קים...

ציינתי כבר את ההימנעות מ"קריאת הילד בשמו" בדברי היו"ר. האחרים נקטו דרך דומה, מי במישרים ומי בעקיפים, כגון בחלוקת מחמאות. במקום אחר בדיון קובע היו"ר כי יש צורך במאמץ אינטלקטואלי כדי לקבל את עובדת המיזוג מבחינת התחושה. אין לצאת מהנחה זו, משום שחברתנו בנויה רבדים שונים שלא כולם מסוגלים להגיע למאמץ אינטלקטואלי ברמה הנדרשת לבעיה זו, ולכן נראה לי שמיזוג העדות אינו יכול להתבצע אצלנו על המישור האינטלקטואלי, אשר למרבה הצער אינו מישור כל־עיקר... יש לחפש דרך קלה יותר — שווה לכל נפש. ציינתי כבר שאחד הדברים הפחות נעימים להדגשה הוא ענין רגש־הנחיתות, וכל־אימת שנושא כאוב זה צף מיד מסתערים עליו, ומשני הפיונים: האשכנזים תוקפים אותו בהימצאם בחברתם של בני עדות המזרח (ואילו בחרי־הדירים, בינם־לבין, הם נוחנים לו מלוא ה"לגיטימציה" ומפתחים עליו תיאוריות שונות, ובחפשויות רבה!). והצד־שכנגד מנסה לבטל בדרכים שונות.

ישראל קיסר עורך בסימפוזיון פילפול פסיכולוגי, אך בסיכומו של דבר גם הוא נוהג מנהג בת־יענה.

טענתו היא שמקור אחד לרגשי הנחיתות והעליונות, וההיקש מעובדה מדעית זו הוא

הטלת האשמה ב"עליונים" — כלומר: בבעלי רגש־העליונות — הם האשכנזים. אך האשמה זו אינה מבטלת את רגשי הנחיתות, שיש להם בסיס רציני ובעייתי למדי הם שוררים בקרב עדות־המזרח.

משום־כמה הכל חוששים מן התיזה שמיזוג פירושו "השתכנוזות". נדמה לי שהגיעה העת לקבוע אחת ולתמיד את ה"וירטו" בתחום זה — מה טוב יותר לחיקוי — הגוש האירופי או המזרחי. לו שאלתי לדעתו של ההיסטוריון שבחבורת המתדיינים, שלמה אבינרי, ודאי היה קובע שפיוטר הגדול ואת־תורק הטיפו ופעלו, ואפילו בכוח, ל"השתכנוזות" בארצותיהם.

סיפומו של היר"ר אינו שונה מסיכומיהם של בירורים אחרים שהתקיימו על נושא זה. יש בו חלוקת הכיבודים השיגרתית לעדות, המשייכת את התלמוד לעיראקים, את הראשונות בחכמת־הרפואה לחכמי ספרד שמוצאם ממארוקו וכ"ו — אך דומה שחלוקת־כּיבודים זו לא תצמיח כל תועלת לפי שאין בכוחה לקרב את בן העדה ומארוקאית, הנושא על גבו ספר־יוחסים כבד ומפואר, אל בת־הסנדלר מן העיירה הפולנית, שהוא, כידוע, מחוסרי־יחוס...

"לייצוגים"

שתי גישות יש לטיפול בבעיית העדות: האחת — זו הנוטה להתעלם ככל האפשר מקישי הבעיה, ובאין מנוס היא מציעה פתרון שהוא בדרך־כלל אבולוציוניסטי בנוסח "יעשה הזמן את שלו".

גישה זו, שבעיקרה היא שלילית בהתעלמותה מן הצורך בפתרון מהיר ורדיקלי של הבעיה, יש בה כמה דעות הראויות לשימת־לב, ואחת מהן היא שלילתו המוחלטת של אותו מושג שאפשר להגדירו כיום בדור ה"איזמים" כ"לייצוגים" — כלומר: הצורך במתן ייצוג נאות לעדות כדי לשתפן שיתוף מלא באחריות ובהכרעות.

לדעתי, יש לשלול גישה זו כפי שהיא באה לידי ביטוי וביצוע ממשי כיום, וזאת משום שהייצוג לבדו, ולשמו, לא יביא את המיזוג המיוחל בעקבותיו. גרוע מזה: לכשתתמלא דרישה זו יקטן הסיכוי להשתלבותם של אנשי יתר העדות ביניהם לבין עצמם.

תפקידי הייצוג חייבים להצטמצם בתחום האינטרסים של גופים כלכליים או מדי־ניים, וכשאנו שומעים על שני מאבקים לייצוג הבאים במקביל — אחד, למשל, זה של תנועת המושבים, הדורשת לעצמה מנהל־כללי של משרד־החקלאות, והשני, מאבק על תיק מסוים בשביל עדה — הרי חזון מיוזג־העדות נראה כחזון ממש, רחוק מאוד מן המציאות.

הגישה השניה היא זו המדגישה את האפוליות והקיפוחים למיניהם שזוכים להם בני עדות־המזרח. מיצגיה של גישה זו מרגישים את הצורך הדחוף בייצוג, ויורשה לי להעיר בדרך־אגב שבמקרים אלה נודע תפקיד מכריע לשאפות האישיות — כעדותן של הרשימות העדתיות לפנסטות הקודמות. שתי הגישות האלו כאחת רחוקות הן כיום מהשיג את המטרה של מיזוג העדות אי־פעם.

שתי הגישות האלו לוקות בעיוורון, שציינתיו בראשית רשימתי. מיצגי הגישה הראשונה, האבולוציונית, חייבים לדעת שהזמן שוב אינו הרופא המתאים ויש לאחוז בקרני השור ולרפאו באופן רדיקלי. ולבעלי הגישה השניה יש לומר שעוד כמה אלפי מילגות לחינוך תיכון, טייס ספרדי ושר מרוקאי לא יביאו לידי מיזוג־עדות. במקרה הטוב ביותר תוכל כל עדה לטפוח מתוך הכרת־ערך עצמית על שכמה שלה — ולהמשיך בחיים בדי־אמותיה. גם רופאים מעדיפים ניתוח — ולו יהיה מסוכן ומכאיב — על סבל רצוף, העלול להביא לבסוף לתוצאות חמורות ביותר.

עדות-המזרח בעיני האשכנזים

"אתה ידע, התימנים הם אלמנט אנושי מצוין, כוח-עבודה טוב, אינם מתלוננים, מסתפקים במועט, ובעצם זה מה שאנו צריכים במדינה הזאת." — "רק הם? אצלנו במושב אתה יכול לראות את המרוקאים, פועלים מצוינים, רגילים לרמת-חיים צנועה, לא כמונו, האשכנזים. הצדק אתך, אנו זקוקים לאנשים מסוג זה". לא יקשה לנחש: זהו דרשיה המתנהל באוטובוס, או בכל מקום אחר בארץ, בין שני אנשים ששמות-משפחתם מן-הסתם פינקלשטיין, או רבינוביץ. "אנחנו" הם האשכנזים. "הם" — אלו עדות-המזרח. לפעמים יופיעו בני העדות באור חיובי, כפי שהדבר מתבטא בקטע שלמעלה, אך במקרים אחרים יתוארו כ"פראי אדם", "פרימיטיבים" ו"אסיתים".

בין השורות של קטע זה, שלכאורה משתמעת מתוכו הערכה, נמצא בנקל נקודות שליליות הנושאות בחובן סכנה חברתית רבה, כי אותה קביעה של טוב-לב והערכה לגבי התימנים והמרוקאים החרוצים, הנושאת אופי של "אנחנו והם, שלילית היא ומסוכנת ביסודה, אף כי המדובר הוא בהצגתן של תכונות טובות, שכן לעתים נשמעות גם הערכות מעין אלו: "הוא דווקא שקט, אינטליגנטי וסימפתי", ומיד בא הסיומ: "לא כמו כולם".

נישואים בין-עדתיים כפתרון

יש לצאת מנקודת-מוצא אחת והיא: מקורו של הפירוד העדתי ברגש שאינו ניתן להסבר הגיוני. וכאן זוכר אני את דברי-הפתיחה של היו"ר, מר רימלט, שהזכיר כי בהתפלגות העדתית יש סימנים של מושג ש"אינו רוצה להשתמש בו", ואני מנחש, כשם שניחשו ודאי כולם, שכוונתו היתה לגעונות ממש, נוסח דרום-אפריקה של פ'רוורד או מדינות-הדרום של ארה"ב.

הבה נצא מהנחה שרוב תושבי ארה"ב ודרום-אפריקה חונכו על ברכי הדמוקרטיה וחירויות האדם ושיננו את הסיסמה שכל בני-האדם נולדו שווים. אך עם כל זאת נרתעים הם מקשר אישי ומשפחתי לאנשים השונים מהם בצבע-עורם ובמנהגייהם. אני מניח שכך הדבר גם בביתנו, בישראל — אם גם בשינויים קלים, כמובן.

תנאי ראשון למיזוג-עדות הוא נישואים בין-עדתיים. אבל כל עוד יטיפו עסקנים, מצד אחד, למיזוג-עדות, ומצד שני יהיו נישואים בינעדתיים חזון לא-נפרץ — ספק רב אם נגיע אי-פעם למצב בו נוכל להגדיר עצמנו כאומה אחת. מהו אפוא הדבר ההופך את הנישואין הבינעדתיים ל"אטרקציה" ולמאורע יוצא-דופן, שהרי עובדה היא כי מאורע זה איננו עדיין "מובן-מאליו"; זהו פלא חברתי שמרבית לדבר בו.

ומצד עדות-המזרח יש דווקא נכונות להושטת יד, כמדומה, אך שוב, אין זאת הושטת יד של אמת אלא של תכלית, שכן נישואים בין אשכנזי ליוצאת עדות-המזרח, ולהיפך, נחשבים "השיג" במשפחה המזרחית ר"כשלו"ן באשכנזית, והדבר מתבטא במעין גאווה אצל נערה ש"הצליחה" להשיג חתן אשכנזי, ועובדת היותו אשכנזי בלבד היא המקור לגאווה, שהרי עתה ייפתח לאשה זו עולם חדש, שהיה עד כה נעלם ובלתי-מושג — והמדובר הוא בעיקר בתחומים הכלכלי והחברתי (למען הדיוק: אינני מכליל; הערותי מכוונות לחלק הגדול מן העדות ואינני כולל משפחות שהגיעו לרמה תרבותית גבוהה). בקשר לזה יש להוסיף עוד את הדעה הרווחת בקרב נשי עדות-המזרח, שבעל אשכנזי מכבד יותר את אשתו — דבר העשוי להיות גורם נוסף, לא מבוטל, נוסף לאלה שהזכרתי, כי במקרה זה רבים יותר סיכווייה להגיע למעמד אחר בבית — שונה מזה שלו זכתה אמה, למשל.

התבוללות ("השתכונות") כיצד?

עם כל שיהיה הדבר משונה למשמע, נחוץ לנו בארץ תהליך של התבוללות — אך בתוך עצמנו.

מן הצד האחד של המתרס נמצאים כאן בני עדות־המזרח שהביאו עמם מארצותיהם, נוסף לחינוך ומנטאליות משלהם, גם לבוש אחר — הנראה משונה בעיני האשכנזים, מנהגים אחרים של אוכל ונקיון, יחס שונה משל האשכנזים למוסכמות חברתיות, ולעתים אף מזג אחר.

כל אלה ועוד גורמים משניים הם גורמים מרתיעים להתקרבות הצד־שכנגד — האשכנזים.

יכול מישור לבוא כאן ולתקפני, באיזו רשות אני בא וקובע אותה קביעה פֿאטא־לית — "משונה"; הרי באותה המידה נראים האשכנזים ומנהגיהם "משונים" בעיני עדות־המזרח. אכן, הבה נזכור אותו שיעור המאלף בסוציולוגיה של ה"ישוב" שהובא כדוגמה על־ידי שלמה אבנרי, ושלפיו היתה פעם אחת־ויחידה בארץ תקופה בה היו הספרדים עליונים והאשכנזים נחותים — היא תקופת "העליה השניה"... אך מאותה תקופה והלאה הפך האיש "הלבן" "אידיאל־טיפוס", על כל הצרות הכרוכות בכך. צבע העור, נוסף להיותו גורם־הרתעה אינסטינקטיבי כמעט, שהולדתו בדעות־קדומות ידועות, נעשה גורם־הרתעה גם במובן אחר: מאחר שרוב ה"תכונות" המיוחסות לקבוצה חברתית מסוימת, שהיא גם בעלת צבע־עור משותף, הרי ממילא יסבלו בעלי צבע־העור הזה מן ההכללה, ההופכת להיות בלתי־מדויקת יותר ויותר.

זיהוי צבע עור עם תכונות ומנהגים מסוימים מסוכן הוא ביותר ומעיד על דרגת חשיבה פרימיטיבית. לכן אין דעה זו באה דרך־ככלל על ביטוייה בחיי יום־יום אלא נשארת בחזקת מחשבה פנימית בלבד.

תנאי ראשון ליצירת אווירה של התקרבות חברתית חייב להיות החיקוי, שהוא העשוי להביא להתבוללות המקווה. אבל חיקוי זה חייב להיות סלקטיבי, כי כל מה שנעשה היום בתחום זה ראוי יותר לתואר "לבנטיני", חיקוי של קליפה בעיקרו: חיקוי של לבוש הנוער, ריהוט צעקני (שמערבא לשיכנוע לקוחות בחנויות־רהיטים: "הנה ארון מודרני אירופי, עם כל הגארניטורה..."). מטרה ראשונה לחיסול בדרך החיקוי היא אותם גורמי השוני הנראים־לעין — חיסול הלבוש המזרחי, המזהה את לובשו עם המיעוטים ומפריע ליצירת קשר בלתי־אמצעי בין איש לרעהו. לבוש שונה יוצר תמיד שני מחנות נפרדים — דבר הנראה היטב במיפגשים חברתיים כגון חגיגות נישואים. הקשר בין שני המחנות בעת המיפגש הוא מסיג ורופף ביותר והוא פוסק לגמרי עם סיום המיפגש. בשלב הבא חייבים לבוא תיקונים ושינויים במנהגי יום־יום, והדבר כולל הליכות בית, שולחן, היגיינה וכד', וזאת כדי ליצור אפשרות לבקורים הדדיים שלא יסתיימו ב"חילופי רשמים" לאחר הביקור, ושלא יהפכו ביקור מעין זה ל"הליכה למוזיאון" או לביקור ב"שמורה חברתית". שהרי לעתים הופך ביקור של אשכנזי ב"שכונה" של מזרחיים ביקור בעולם אחר לגמרי, כשהאדם מצפה לראות דברים ותופעות מיוחדות שאינו רואה בסביבתו.

מולם הרע של בני עדות המזרח הוא שבויזכוח על "מה לקבל ומה לתת" ידם היא על התחתונה. אך תחת ויתור ענייני ומחויב־המציאות באה העקשנות וה"אספרי דה־קור", ודברי העדות באותו סימפוזיון, למשל, אינם מוכנים לוותר על התרבות והפולקלור שלהם. "ציביליזציה זה ענין אחר", הם טוענים, "אך למהיזה נקה את התרבות האירופית בה־בעת שיש לנו מעיין מזרחי עשיר" — וכאן מביאים הם דוגמות מן הפולקלור. כבודו של הפולקלור במקומו מונח; להקת "ענבל" ורקדניה מתקבלים בתשואות ב"קארנגי הול" וב"היכל התרבות" (פחות...), ע"י גברים ונשים

החנוטים בחליפות אירופיות והמתחים מגבה את היפה שבפרימיטיביות ה"אורינין" טאלית" הוּו, אך אין לבנות דרך־חיים מן הסגנון של להקת"ענבל". פ'ולקלור הוא ענין למחקר ולטיפוח גאוה אֶתנית — אך לא יותר מזה. בתחום התרבותי־החברתי, לפחות, יש להתחיל לחשוב במרשגים כוללים יותר. כל עוד ישכנעו עצמם בני עדות־המזרח שפילוסופיית־החיים שלהם וספרותם עומדות כשוות בין שוים בהוויה שלנו. על אורח־חיה המערבי — יעמדו הזרות והפירוד בעינם, ותהיה זו מרכבה רתומה לשני סוסים המושכים כל אחד בכיוון הפוך. עם זאת אין כוונתי כלל לחיקוי חד־סטרי, וזאת לא רק מחשש ההתקפות שאהיה ראוי להן אם אגרוס כן. חייבים האשכנזים ללמוד כמה ממנהגי יתר העדות, ואם גם באורח סלקטיבי. אביא לדוגמה את שמחת־החיים הטבעית הבולטת ופורצת יותר בעדות־המזרח, ואת כיבוד ההורים המודגש בהן יותר.

עוד נקודה היא המגורים הנפרדים. יש בישראל "סלאמס". זוהי קביעה בלתי־נעימה, אך זוהי גם עובדה שאין לערער עליה.

הואיל והמדובר בסנובויות, אתעכב על תופעה חברתית בחיינו הקשורה בכך, ואם גם בצורה מתמיהה מעט. כמה מאזורי־המגורים של בני עדות־המזרח באזור ת"א הפכו בזמן האחרון "אטרקציות אוריניטליות" לתירים ואף לכלל "ישראל הלבנה". המבקר בכרם־התימנים בת"א יפגוש בסימטותיו מכוניות־פֶּאָר החונות ליד מזללות־בשר, הצצות שם כפטטריות אחר הגשם, התיירים והמבקרים מה"עיר" חוזרים לאחר הסעודה לאזוריהם, מלאי רשמים משכונה אקזוטית זו היכולה לשמש תפאורה לסרטיו של דה־סיקה...

מצב זה גלום בו נזק חברתי רב, וזאת באשר יש בו משום השלמה עם המצב הקיים — ואף משום טיפוחו.

עדות־המזרח בתחום הפוליטי

ע. אשד מגדיר באותו סימפוזיון במרירות את בעיית מיווג העדות כ"מטבע לשונית". נראה לי שהגדרתו זו היא מתונה ביותר שכן במציאותנו החברתית שוב אין מושג אידיומטי יפה זה משקף את המתרחש. נכון יותר להגדיר את בעיית מיווג העדות כמטבע עובר לסוחר — בשני מובנים, הן מבחינת ערכו הממשי, התועלת של נושא זה, הן משום שבמשחק חברתי־מסחרי זה עוברים חלקים מהעדות כמטבע עובר לסוחר, או ליתר דיוק — למפלגה... כל המעשים שנעשו עד כה בתחום הפוליטי לא הביאו ברכה למיווגן החברתי של העדות. בשטח זה ניתן כיום רק להעריך במידת־מה את הנוק שפבר נגרם. כאן גם עדים אנו, אגב, לתופעה מעניינת של "המדע לשירות המפלגה" — והכוונה למדעי־החברה, ובראש־וראשונה לסוציולוגיה.

אתעכב על שתי דוגמות בלבד: (א) תופעת "המלכים השכונתיים"; (ב) חלוקת ה"חמולות".

אחד המוסדות החייב להימחק מן המפה החברתית שלנו הוא אותו מלך־השכונה או ה"מוכתר", שהיה אולי גורם חיובי בתקופת המנדט. ואכן, דומה שגורמי הקידמה מקרב בני העדות רצו למחוק שריד כעין־פיאודלי זה, אבל עסקני המפלגות הריחו את התועלת שאפשר להפיק ממנו — וכוננוהו מחדש. התנאים להחזרת העטרה לישנה טובים היו, שהרי עדות שונות מרוכזות בשכונות מיוחדות.

תופעה זו של משיחת המלכים השכונתיים אשר ייענו ל"קול" גרמה רוגו ופירוד בקרב ה"נתינים" עצמם, שכן מיד החלו להתרקם אינטריגות שהן חלק בלתי־נפרד מכל חצר־מלכות, והאכזבה הקשה באה לבסוף, משהתקיים הפסוק "וישמן ישרון

ויבעט" והמלך נטש את צאן־מרעיתו. כל צידוק למצב זה, ולו גם צידוק לגיטימי ביותר על דרך ההקבלה ל"ייצוג איזורי", לא יכפר על הנוק החברתי הוודאי שבדבר. ואילו חלוקת ה"חמולות", שניתן לקרוא לה בעת בחירות גם פעילות "תעמולתית" חמולתית", אף היא מתוכננת בידי אנשים הבקיאים בחיי המזרח ואשר קנו להם ידיעות במדעי־החברה.

א. וינגרוד ידע ודאי לספר על בעית החמולות — "מתנה" שהביאו מהגרים מארצות־מוצאם והגורמה בעיות קשות למוסדות המישיבים.

התברר שעסקני המפלגות הריחו גם כאן את התועלת שניתן להפיק מ"כר־פעולה" נרחב זה, וניגשו בשלב ראשון, לחלוקת החמולות ביניהן, ואחר־כך לפעולות של "רכש", שבהן, כידוע, אין נוהגים לברור באמצעים. פעולות אלו חיזקו את "המוסד", אשר מנהיגיו הריחו אף הם את ריח התועלת שיכולים הם להפיק מרדיפה זו אחרי הקולות שבשליטתם.

חלוקת החמולות בוצעה בשתי צורות: בדרך הסכמ, ואף בדרך תחרות פרוצה בהענקת הטבות. מצב זה עשוי ליצור הרכבים מפלגתיים מגוחכים כבאותו מושב של יוצאי־כורדיסתן, המחולק לשלש חמולות: מפא"י, מפד"ל, והחמולה השלישית, דווקא, לליברלים...

המוסד המארגן את שני סוגי המוסדות שהזכרתי, "מלך" השכונות והחמולות, הוא על־הרוב ה"לאנדסמאנשאפט", הגוף שהתאקלם בארץ בדמות "מחלקה ליוצאי..." הנמצאת במרכזי המפלגות ואשר בה מתכננים "ארדיכלים חברתיים" את הפעילות בקרב בני־עדתם.

לסיכום פעילות עגומה זו: תועלת והון פוליטי למכביר, מול נזק חברתי בלי־ישוער.

רשות־ביצוע ממלכתית

בעיית מיוג העדות זכתה לעיון נוסף בדרג ממלכתית עם מינויו של ד"ר א. שוראקי כיועץ לראש־הממשלה לענייני מיוג העדות.

במהצית השניה של אוגוסט 1962 הוגש הדו"ח של היועץ לממשלה. היה זה דו"ח עגום ביותר, כקודמיו — הדוחות שאחרי ואדי־צליב ואחרים. בכללו מצוין הדו"ח רציפות פ־אטלית — כלומר: שינוי לרעה במצב החברתי, התרבותי והכלכלי של עדות־המזרח.

לא רק מסיבה זו גרם לנו הדו"ח עגמת־נפש — מתקבל והולך הרושם שבעיה זו נכנסת אט־אט לפסים של שיגרה, שיגרה של חוסר־מעש, שהרי הדו"חות שהוגשו עד כה לממשלה ולציבור בנדון היו דוחות עובדתיים על מימצאים ולא על פעולות של ממש.

אינני בא להמעיט בערכן של הפעולות שנעשו ושל הנעשות, אך הן הדוחות והן ההרגשה מורים שלא נעשה די בשטח זה. הדוחות מחריפים והולכים, וכמוהם כן ההרגשה הפנימית.

אין להטיף לניפוח נוסף של המנגנון, אך כשאנו עומדים לפני התפוצצות חברתית אפשרית מאד הרי מותר אולי לנפח את המנגנון הממשלתי במשרד נוסף. (ואת ביטולו של משרד אחר נשאיר לאנשי הייעול...) חייב לקום גוף מבצע ממלכתי שיוכל להצביע בדו"חות שלו על יתר פעילות ולא על עובדות עגומות בעיקר.

ואם ידובר על דירוג של חשיבות בין שלושת הגדולים: בטחון, כלכלה וחופץ — הרי שאיני יודע מה יהיה גורלם של תיקים אלה אם יותן לדוחות העובדתיים להופיע בכל שנה.

ספרים

הצנטוריונים

מי שעומד מן הצד, לא יקשה עליו למצוא נקודות הראויות לבקורת חמורה ברקמת היחסים בין הצבא הצרפתי לרפובליקה הרביעית וכן בינו לחמישית, וקל יהיה לו אפילו לתמוה על עצם המקום שתפס הצבא בחיי "החברה המדינית" הצרפתית — בפרט בתקופה כשלנו, שנתמעט בה כל-כך, לכך אורה, תפקידו הצבאי ה"טהור", או ה"מסור רתי". כנגד זאת לא יקשה להביא ראיות לתפקיד הגורלי שממלא הצבא בחיים הפוליטיים בעת החדשה, ואף בימינו אלה — לא רק במדינות נחשלות, או "מתפתחות", שבהן הוא מגלם את המנגנון המודרני המרכזי ואת ההייררכיה הטכנית והביצועית היחידה למעשה, אלא גם בחברות מערביות, מתקדמות לפי הערך מבחינה טכנית ואינן טלקטואלית כאחת. די אם נזכור את התפקיד שמילא הצבא בגרמניה המאוחדת, מאז קומה ועד מפלתה האחרונה; את התפקיד שמילא בעצם התפוררותו, בהפיכה הבולשבית ברוסיה; את התפקיד שמילא, בין שתי המלחמות העולמיות, באוסטריה ובפולין, בספרד וביפן, סאן, ואפילו במדינות פרלמנטריות צנועות וחסודות כפינלנד ושווייץ. ומותר אף לציין, בקונטקסט זה, את הגילויים החוזרים ונשנים של יזמה פוליטית, מסותרת יותר או פחות, בצבא ארצות-הברית גופו: החל משנות המשבר הגדול וכלה בתקופת פיקודו של מקארטור ביפאן ובקוריאה — ובחתירותיהם של הגנרל ווקר וכיוצא בו בעת האחרונה ממש.

הפרשה סבוכה היא ומורכבת הרבה יותר מכפי שנראה אגב סקירה מרפרפת של הכותרות בעתון-הבוקר, ושבעתים סבוכה היא ומורכבת בארץ עתירת-עבריהפכים בצרפת, שכל-כולה עץ ענף, רחב-נוף ונדיב-

צל וברוך-לשד ועמוק-שרשים, אך גם גדוש סיקסים וגבנונים ועקמומיות. סוף-סוף צרפת היא בעת-ובעונה-אחת הארץ הקלאסית של צבא מקצועי מובחר ושל צבא-המגויסים ההמוני — כשם שהיא בעת-ובעונה-אחת ארץ של אינדיבידואליזם עקשן, שמרגי ופצלגי בחייה-משק ושל "קאפיטליזם ממלכתי" ריכוזי וטכנוקראטי שאולי אין לו אח ודוגמה מחוץ למדינות הקומוניסטיות. זוהי גם מדינה שמסורתיה הצבאיות המפוארות, החזקות והרצופות ביותר משך 130 השנים האחרונות נתגבשו בחלקן הגדול במערכות צבאיות וישבניות, מוצלחות יותר ומוצלחות פחות, מעבר-לים, הרחק מן המטרופולין; באלזיריה ובמארוקו, במקסיקו ובמדינות סהרה, במדגסקר ובהודו-סין, בסוריה ובסור דאן; בשליחותם של משטרים שלעתים קרובות מדי ראו בו ובמאמציו כלי-משחק לצרכי פוליטיקה פנימית או גורם של פרסטיז'ה; שלעתים קרובות מדי השתבחו בו בהצלחתו וניערו חצנם ממנו בהיכשלו; שלעתים קרובות מדי הניחו לו מידה שווה של חירות ליוזם ולהתאבן, להעו — ולהתמוטט. "הצנטוריונים" הוא אולי הרומן בה"א הידיעה של הצבא הצרפתי בשנים רצופות-המבחנים-והאכזבות שלאחר מלחמת-העולם השנייה — על-כל-פנים, של הקצונה הצרפתית בשנים אלו. זהו רומן שנכתב בכלעס ובהבנה, במרירות-גפוש ובצלילות-דעת, בכנות ובסערות-רוח — ועל הכל: בחוש-מידה! — בידי אדם שהוא עצמו בעל עבר לא-מבוטל כקצין-קומנדו וככתב קרבי, בשר מבשרם של גיבורים... ועם כל שניכרת בו בהזדהות המחבר עם רגשיה-הכשל של גיבורי-הבריו, עם תגובותיהם ה"גבריות", מסירותם הנכזבת וחיפושיהם הרעיוניים, אין הוא מתגלגל כלל לדרגה של קול-קורא, של תעמולה, של חיבור ז'ורנליסטי או תעודה כרוניקלית סתם. בעצם, הרי זו דוגמה נדירה למדי של רומן אקטורי-אלי, פוליטי, שה"תיזה" של מחברו אינה מקפידה בו את הרטם החי, הדינאמי, הפיזי של עלילתו. דומה כי בזכות כך דווקא נתחס הקורא, בהמשך סיפור-המעשה, להזדהות עם הדמויות, הממשיות עד מאוד, של הקולור-

להיות משתתפים פעילים וסבילים ברציחות של ערבי, לבוש בגדי־אורה, שחדר לבין קווייהם למטרות ריגול. בנובלה זו מנסה ברטוב לבחון את תגובתו של המספר, תגובת יחיד השונה מתגובותיו של הקולקטיב.

ב"לב חכמים" מגיב הקולקטיב על עובדת מותו של מישהו מתוכו, ב"סביב מקרה הטבעת" מגיב הקולקטיב על עובדת מותו של מישהו מבחוץ, מישהו שהגורל מינה לו להשתיך למחנה האויב. סבלו של אלפרד איש־הקבוץ היה גלוי לחבריו, הערבי הנורה במנוסתו מפרפר וגווע לנגד עיני עם רב. במקרה מותו של אלפרד מנסה הקולקטיב להעמיד פני אָבֵל, משום שצריך לנהוג גיגוני אבל לאחר מותו של מי שנמנה על "המשפחה הגדולה", אולם העובדה שאלפרד בחייו זר היה לחבריו, והעובדה שמת בערב־פורים דווקא, גורמות שתתבקע מסכת האבל החיצונית שעוטה הקולקטיב על עצמו.

מקרה מותו של הערבי מסב שמחה לצופים במנוסתו ובסבלו. העובדה שהוא איב מונעת התחשבות במוספמות המקובלות במקרה מותו של אדם.

המספר בגוף־ראשון את סיפור פגישתו עם דוברין הרוצח ואת מחזה קטילתו של הערבי הנס לא השתחרר עדיין מזעזוע המוות שפגע ב"ישוב" הקטן, שאוכלוסייתו חשה עצמה כמשפחה אחת, ואינו יכול לעמוד בשוויון־נפש מול גסיסתו של אדם, וזאת למרות היותו חיל ותיק. מחזה הגסיסה מחלחל בתוכו, חוזר וניעור כל־אימת שאי־שקט פוקדו.

בספריו הקודמים התגלה ח. ברטוב לקוראיו כמספר רגיש לכל גילוי של עיוות־דין ויחס בלתי־אנושי וכן לסבלו של הפרט. רבים סלחו לו אז על הליקויים במבנה של רומן כ"שש כנפים לאחד" ועל הנימה המלודרמטית שבו, וזאת בשל התיאור האנושי של גיבוריו העממיים. ליחס סלחני זכה אף הקובץ "השוק הקטן", ומאותם טעמים. אך דומה כי אין הצדקה ליחס כזה כשדנים ב"לב חכמים". ברטוב נטל עליו משימה יומרנית מאד, כעדות עלילותיהם של הסיפורים והסיטואציות בהן ניסה להעמיד את גיבוריו. אין ספק שסיפורי־המעשה של שלש

גלים, הקפיטנים והלייטננטים האלה — "הצנטוריונים" של הרפובליקה הצרפתית — גם אם בשעת קריאתו של עתון־הבוקר אין בו אלא הסתייגות מהם ומתגובותיהם. התרגום העברי מסר אל־נכון את אָפֵים הבוטה, הנפעם והמחשמל של השיחות והמעמדים שבמקור.

המו"ל מודיענו שזהו רומן ראשון בסדרה של "רומנים אקטואליים בני־זמננו". זהו סוג ספרות שבעברית לא נודמן לנו להכירו אלא באקראי, זעיר־פה זעיר־שם, אף כי בספרותן של ארצות המצוינות בעירנות פוליטית ותרבותית כאחת הוא מעסיק דרך־קבע את טובי הקוראים — ותכופות גם את טובי המחברים. מכל־מקום, אם יהיו הרומנים הבאים בסדרה זו עומדים על רמתו של זה הראשון הרי יתחד לה מקום של כבוד על מדף־הספרים העברי — כמו גם במח־שבתו הפוליטית של הקורא הער לבעיות הזמן ותמורותיו.

ב. מ.

לב חכמים

עלילת שלש הנובלות שפונסו ב"לב חכמים" סובבת סביב מערכת תגובותיהם של הקולקטיב ושל הפרט על עובדת מותו של אדם.

בנובלה המרכזית בקובץ, זו שעל שמה נקרא הספר, מעלה ברטוב את תגובותיו של הקיבוץ, הקולקטיב המגובש ביותר הידוע לחברה הישראלית, על מותו של אחד מחברי. רינו עניינה של הנובלה השנייה, "דוברין", הוא בפגישה, לאחר שנים רבות, עם מי שרצח פעם אדם במושבה. בעטייה של אותה פגישה היה במספר (סיפור זה כתוב בגוף ראשון) חווית הזעזוע הגדול של פגישת הילד עם המוות. גיבורי הנובלה האחרונה, "סביב מקרה הטבעת", הם סטודנטים לוחמים בירושלים של ערב המצור, שאירע להם

* ז'ן ארטגי: הצנטוריונים; תרגום: יהושע קנז; הוצאת "עם הספר", 1962; 391 עמ'.

ריח הדריים

לאחרונה שלח נתן שחם ידו כמעט בכל סוגי היצירה הספרותית: רומן ודראמה, ספרות ילדים וסיפור קצר. ספריו מופיעים דחופים בזה אחר זה. לא כאן המקום לדון במכלול יצירתו, אולם באסופת סיפורים זו נותנת את אותותיה הבהילות להדפיס מה שעתה-זה הושם במגירה. זהו אוסף סיפורים שהקשר ביניהם מקרי ביותר, באותה מידה מקרי הוא שמו של אוסף זה ואין בו כדי להעיד על נושא הסיפורים, אווירתם או משמעותם, אף ספק רב אם יאה הוא לאותו סיפור ששמו נקרא על הספר.

נ. שחם, איש הפלמ"ח לשעבר וחבר קיבוץ שהשקפת-עולמו היא ציונית-מארקסיסטית בהווה, מתעלם לאחרונה מן ההווה בה הוא מושרש.

בספריו האחרונים ניסה לתת "כיסוי" נארא-טבי-אידיאולוגי לרבדי הוויה שתנועתו עוקבת אחר המתהווה בהם, הוא "כיסיה", למשל, את המשבר האידיאולוגי בפולין הקומוניסטית וניסה לתת ביטוי חדש לאווי-רתה ולהתרחשויותיה של תקופת "העליה השלישית", תקופה בה עגונה ראשית היצירה של תנועתו; הוא התחקה גם אחר הפרוב-למטיקה של ההתישבות בערי-פיתוח. בספרו האחרון נחפזו נ. שחם לכתוב על ישראלים באפריקה, על הליטות אחר כדורגל שפשתה בחוגים אינטלקטואליים, ועל חדירתה של אווירת "השנור" אף לחוגים ששמרו משהו מהוית התקופה האידיאלית של ימי המנדט. ניתן היה לשער שלא באו נושאים אקטור-אליים אלה אלא כדי לשמש מסגרת לדיון אינטלקטואלי בתמורות המתהוות בחברתנו, שהרי נ. שחם מקובל כמי שעיקר כוחו בהצגת בעיות — ולא היא. אמנם ניסה נ. שחם להתגבר על קשיי עיצובו של סיפור מעשה מתקבל על הדעת ועל הוסר-האונים שלו בתיאור מהימן של גוף היצוני ופנימי, עלידי שהכביר עליו ניתוחים פסבדו-פסיכולוגיים ופסבדו-סוציולוגיים; אלא שהוא לא הסתפק בכך ושם דברים בפי גיבוריו, והללו, למרות השוני שביניהם, כולם מת-נבאים באותו סגנון של משפטים מורכבים

הנובלות הם מקוריים, ואין ספק שאילו עמד ברטוב בתכנית שהתווה לו היה מוסיף עוד גוף בדרך בחינתה של הספרות את עמידת האדם החי מול גילוייו של המוות, אולם הרגשה שברטוב חסר-אונים הוא כבואר להתמודד עם הסיטואציות המורכבות שבדה מלווה את הקורא מראשית הקריאה עד סופה.

ב"לב חכמים" נפתה ברטוב לתאר את החברה הקיבוצית, שהיא תפאורה לעלילה המרכזית. הוא מכביר פרטים שקישורים מקרי, העלילה המרכזית נבלעת בשפע זה של פרטים, עד שבהגיעה לשיאה כושל ברטוב ואין כוחו עומד לו לתאר התבקעותה של מסכת האבל של הקיבוץ, שחגו הושבת בשל מות אלפרד.

פגישת המחבר עם הרוצח הנורא של ימי-ילדותו באה באקראי, ושוב מתואר אותו ענין של אקראי (השכרת הדירה) בפרוטרוט, בעוד שהפגישה הדראמטית עם דוברין, וכל שכרוך במשמעותה, תיאורה חיוור וקלוש.

ב"סביב מקרה הטבעת" שוב שוגה ברטוב בהזדקקו לטכניקה של "ורם התודעה", וזאת לאחר שנכשל בכך ב"החשבון והנפש". בר-טוב נזקק לטכניקה זו בצורה פשטנית, רשמים, זכרונות ואירועים באים במערבב ובמעורפל, אלא שבניגוד לגדולי היוצרים הנזקקים לטכניקה זו אין בכתיבתו של ברטוב שום זכר לאינטנסיביות שלהם ולמש-עותן של השניות הבודדות המתקשרות כדי מערכת טעונה אסוציאציות. פניותיו הרבות של ברטוב אל הקורא בנסותו להסביר לבטים בבחירת הנוסח המתאים לתאור חוויר-תיו, אלו לא די שהן מסיחות את הדעת מעיקרו של הסיפור אלא אף מעידות הן על אייכלתו להתמודד עם תכנית שהתווה לעצמו.

דומה כי הרפורטר שבחנן ברטוב (וזכור לו חסד "ארבעה ישראלים וכל אמריקה") גבר על האמן שבו.

* הנוך ברטוב: לב חכמים; ספרית הפועלים/לכל, 1962; 190 עמ'.

מהדורה שניה לכרך הראשון, בצירוף מפתח למאמרי הזוהר, דף בזוהר מול דף בתרגום העברי, וכן תיקונים והשלמות. מפעל זה, שהוא עריכה שיטתית ומדעית של עיקר מאמרי הזוהר בתרגומם העברי ולפי נושאייהם, תוכנן לכתחילה לשני כרכים. אולם בהמשך העבודה נתרחבה היריעה לפרופ' תשבי, ועוד עם צאת המהדורה השניה לכרך הראשון נתבשרנו כי במגירותיו חומר לכרך שלישי ואחרון, שרק עם הופעתו יושלם המפעל.

תכנית הסדרה כולה מצטיירת אפוא כך: הכרך הראשון כולל את התחום שמעבר לאדם, האלהות, סטרא אחרא ומבנה העולמות העליונים. בכרך נמצא מבוא מקיף לספר הזוהר, מבנהו, פירוטו, תולדותיו ומסכת הבקורת עליו. לאחר־מכן נדונה ההשקפה על האלהות לפי בחינותיה השונות: אינטוסי, הספירות, השכינה, השפע וההנהגה. סטרא אחרא — מערכת כוחות הטומאה, שדים ורוחות; בפלקים אלה קובצו רוב הקטעים העוסקים בספירות הטומאה ובקליפות. בסיום הכרך הראשון, תיאור מעשה־בראשית, הבריאה, ומעשה־מרכבה — כיסא־הכבוד, המלאכים וחיות־הקודש, ותיאור עולם ומלואו על רקיעו, שמשו וכוכבי לכת לפי השקפה זוהרית. חלקי הספר וסדרותיו בנויים בדרך זו: מבואות קצרים לכל נושא, ולאחריהם מבחר קטעים מתורגמים עברית, בצירוף חילופי־נוסחאות. ביאורים, הערות שוליים ומראי־מקומות.

הכרך השני שיצא לאור בשנה האחרונה, כולל את תורת־האדם, כלומר האנתרופולוגיה הזוהרית. נושאו העיקריים הם חיי־אדם והתנהגותו המוסרית והדתית. הכרך מחולק לשלושה חלקים. הראשון עוסק בתורת־הנפש לפי מושגי הזוהר: חלקי הנפש ותפקידם, רוח ונשמה, גוף ונשמה, שינה וחלום, ומיתא. החלק השני עיקרו עבודת־הקודש — המשכן ובית־המקדש, התפילה והכוונה; התורה המצוות והחגים. החלק השלישי דן באורח חיי־אדם — תורת־מידות זוהרית; חיי־האישות, יסודם ונהגיהם; צדיקים ורשעים, ופרשת התשובה, תיקון הפגם וכוחה של תשובה.

שדרוש מאמץ גדול כדי להבינם. לצערנו, דומה שמאמץ זה אינו כדאי.

חוסר תשומת־הלב שנוהג נ. שחם במבנה העלילה באחדים מן הסיפורים גובל בזילזול בקורא. עלילת "צעיה הערפל" נקטעת בלי שיותן לעמוד על הגיונה, סיפור־המעשה בנוי קטעים־קטעים שארכם ומקומם כמו נקבעו שרירותית. מהיגם שאחדים מהם לא הושלמו כלל. ב"כדורגל" וב"כלב צולע בשדה" קשה למצוא עלילה. בעוד שבראשון באים תיאורי כמה פעולות אלמנטריות לשמש מסגרת למלל אינטוסי, הנה ב"כלב צולע בשדה" לא באו תיאורים כאלה אלא כדי להעלות אנקדוטות אחדות המאירות כביכול אי־אלה צדדים ביחסו של האדם החקלאי והלוחם אל המוות. סיפור־המעשה ב"תמונה בעתון" וב"ריח הדרים" הוא תעתיק לא־נעים של נוסח מופר המובא מעבר־ליים. אם הראשון הוא סיפור־בלשים בינוני, הנה "ריח הדרים" הוא סיפור מתקתק ביותר.

דמויות שמעלה נ. שחם, מושגים ודפוסי התנהגות שהוא מיחס להן והערכה שהוא מעריכו, טבועים בחותמן של גלופות שחוקות. תיאורים כתיאורי תגובתה של הכרשית למגעו של אהובה, כתיאור דיוקנה של המרצה לאמנות, בת השופט, שניסתה "לרדת" להמונים, וכתיאור תגובות הסופר, התעשיין, חבר הקיבוץ והעסקן, להצעתה להנציח זכר קדושי עיריתם — כיוצא בהם קראנו ברפור־טות עתונאיות, בתסריטים ובפארודיות. הרצינות שבה חוזר עליהן נ. שחם יש בה כדי להדהים.

א. ז.

משנת הזוהר

לפני שלש־עשרה שנה יצא כרך ראשון ל"משנת הזוהר", המכיל את גופי מאמרי הזוהר מחולקים לפי ענייניהם, בתרגום עברי של פ. לחובר וישעיה תשבי, בצירוף ביאורים, מבואות וחילופי־נוסחאות מאת ישעיה תשבי. לאחר שמונה שנים יצאה

* נתן שחם: ריח הדרים; ספרית פועלים, 1962; 238 עמ'.

לחקר הזוהר בדרך של ביורר שיטתי מקיף ובקורת מדעית. מסקנותיו הכריעו את הכף לצד יתור זמן חיבורו של הזוהר לסוף המאה ה"ג בספרד וגם לקבלת הדעה, שעלתה ובוטלה פעמים אחדות קודם-לכן, כי ר' משה דה-ליאון, ממקובלי ספרד שמספר ספרי-קבלה שלו נמצאים בעברית, הוא שכתב את עיקרו של הזוהר בשפה ארמית מיוחדת לספר זה, דבר הניתן להוכחה מבחינה לשונית, והוא שהפיץ את מגילות הספר בשייכו אותן לרשב"י כדי לתת תוקף וכיסי כאחד לדעותיו ולהשקפת-עולמו המיסטית. דרך זו של פסודוריאפיגרפיה דתית היתה נפוצה מאד בימי-הביניים ולא היה בה טעם-לפגם, כפי שעלול קורא בן זמננו לטעות ולחשוב. לכן גם אין הוויכוח עם הגישה הדתית, הטוענת אף בימינו לקדמות ספר-הזוהר, נושא אופי מגמתי; אין זה "זיוף" במובן שאנו רגילים לתת בו במושג זה. זוהי, אולי, תופעה הפוכה, וענין לנו באנשים שהעדיפו לפרש וליחס לאחרים מדברי עצמם ובדרך זו להוסיף חטיבות רעיוניות חדשות למסגרת הדורות, חזת להמר וליחס לעצמם ולשמם דברים שכבר נאמרו וגודעו פעמים רבות — כפי שקורה לעתים קרובות יותר בדורות האחר-רונים.

"משנת הזוהר" על שני כרכיה שיצאו עד עתה, ובצירוף הכרך העתיד להופיע, משמשת מבוא וספר-לימוד יחיד-במינו לעולם היצירה הקבלית. לפנינו נסיון מעניין של גישה מתוך קטגוריות מדעיות ושיטתיות ליצירת-ענק שעד כה היתה כספר חתום לקרא הרגיל מפני לשונה הארמית, בגלל עולם-המושגים-והסמלים שלה. הדורש הסבר והכנה מוקדמים, ומפאת עירוב מוטיבים — ולע-תים, פיזורם — בחלקי הספר השונים, עד שלא תמיד הקורא מבחין במעבר מענין לענין.

ההתייחסות לספר קדוש כאל "טקסט מדעי" עשויה גם בימינו לעורר ספקנות בחוגים מסוימים. ואכן, נמצאים אנו כביכול בדרך של ניגודים; ספרים מועטים בתחום המחקר המדעי ביהדות, ובשטחי מדע אחרים בארץ, וכו' לטיפול כה מדוקדק בכתביהם — בחלוקה

הכרך השלישי העתיד לצאת יעסוק בביורר השקפות הזוהר בתחום ההיסטוריה האנושית והישראלית והאסכטולוגיה האישית והלא-רמית. הכרך המתוכנן יכיל, לפי הבטחת המחבר, שלושה חלקים: "שלושת הדורות", "גלות וגאולה" ו"שערי גמול". בקווים כלליים מקיפים אפוא שלושה כרכים אלה את שלושת התחומים הבאים: א. התחום הסטנסוצנדיטי — האלהות ומבנה העולמות העליונים; ב. התחום האנתרופולוגי — האדם והנהגותיו בינו לבינו, בינו לבין סביבתו ובינו לבין אלוהיו; ג. התחום ההיסטוריוסופי — דרך הראיה או דרך הפירוש שמביא האדם למיתח הקיים בינו לבין האלהות, בינו לבין השכיבה, או למיתח הקיים באלהות עצמה, כפי שמתברר לפנינו מתוך הקונפליקטים בהיסטוריה האנושית והישראלית, דוגמת הגלות, וכן בתחום חזונות-הקץ של היחיד ושל הלאום.

ספר הזוהר הוא אחד משלושת ספרי-היסוד הגדולים במורשת הספרות הדתית היהודית. גילגולים רבים עברו עליו ואלו המחקר בו ותקופות רבות היה היחס אליו שנוי במחלוקת. הספר מיוחס לר' שמעון בר-יוחאי וכך נתפרסם לראשונה מגילות-מגילות בספרד בסוף המאה השלוש-עשרה. תפוצה זו עוררה בזמנים שונים פיקפוקים לגבי מועד חיבורו המדויק ומידת האותנטיות אשר בשיכו לרשב"י. ספקות אלו אינם מורידים מערכו ומהשפעתו המכרעת על התפתחות הקבלה בדורות שלאחר גילוייו — על המרכז הרוחני החדש שקם עם קבלת-צפת והאר"י במאה ה"ט, על יסודות התיאולוגיה המשיתית והתנועה השבתאית במאה השבע-עשרה, ועל רעיונות החסידות בשתי מאותיה האחרונות. החוט המקשר השפעות אלו מובן לקרא בן-זמננו בעיקר מתוך המפנה שבא עם מחקריו של פרופ' ג. שלום, שהיה ראשון

* ישעיה תשבי: משנת הזוהר, גופי מאמרי הזוהר מסודרים לפי העניינים ומתורגמים עברית בצירוף ביאורים, מבואות וחילופי נוסחאות, כרך שני; מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"א; 775 עמ".

וההגנה שזכינו להם". הלויתן הוא עצם מהותה של הקהילה, המוגדרת כלהלן: "אישיות אחת, אשר כל אחד ואחד מבני המון גדול, בתוקף האמנות ההדדיות שביניהם, סמך ידו על מעשיה, כדי שתוכל להשתמש בעוצם ובאמצעים של כולם, כפי שתמצא למועיל, למען שלומם ולמען הגנת הכלל" (ע' 166).

כדאי לראות איך מגיע הובס מתוך שיקול הגיוני למסקנה ההכרחית של היוצרות הלויתן. ראשית השקפתו נעוצה בהבחנה בין מצב טבעי וזכות טבעית — לבין חוק טבעי. מצב טבעי לפי הובס הוא תוצאת ההשערה שלנו לגבי תקופה אשר לפני היוצרות הקהילתיות — תקופה בה היתה לכל אדם זכות טבעית לכל אשר יעלה בדעתו. התוצאה היא שהמצב הטבעי נתפס כמלחמת־הכל־בכל. החוק הטבעי פירושו שאנו מסיקים מערכת כללים מסוימת מתוך התבוננות במצב הטבעי וממשיכים אותם אל ההתחברות המדינית. החוק הטבעי הראשון אומר לאדם כי במצב שלום יהיה בטחונו רב יותר מאשר במצב של "מלחמת־הכל־בכל". שיקול־דעת נוספים מראים לאדם כי האינטרס שלו מחייב כריתת אמנה או חוזה חברתי שבאמצעותם בני־אדם מעבירים הדדית חלק מזכויותיהם תמורת הסיכוי לבטחון ולשלום במצב המדיני. עד כאן חלקו הראשון של הספר, העוסק באדם.

בחלק השני מתברר כי לא ייתכן כינון קהילתי ללא אישיות אחת השומרת על הבטחון והסדר. החוק הטבעי פירושו רק מעבר הגיוני וביסוס חוקי למצב המדיני על יסוד המצב הטבעי אולם אין בו כל ערובה לקיום הסדר הזה, וכאן הוא מושג הריבון — השלטון, אותו "לויתן" המאחד בקרבנו את כל הכוח המשותף אשר מסרו היחידים בהצטרפם בדרך האמנה למסגרת הקהילתית. לדעת הובס כוח זה אינו ניתן לחלוקה, השלטון חייב להיות תמיד אחד, ו"האישיות המלאכותית" המבטאה את הסמכות והכפייה כלפי כל היחידים הכלולים בה מוכרחה להיות אחדותית. לכן צורת השלטון הטובה ביותר היא המונרכיה, היות ובה הסיכוי המועט ביותר לחילוקי־דעות. אין

לעיקרי עניינים, בתרגום ובעריכה — כמצוי בפרקיה ובסדרותיה של משנת־הזוהר. ודומה כי חוקר צעיר מכל תחום שהוא הבא לערוך עבודתו או להגיש דבריו יכול, וגם חייב, ללמוד קודם־כל מהי מיתודה של עבודה מדעית למופת בתוך ספריו של פרופ' תשבי.

כמו כן הרי הגישה המדעית לספר־הזוהר, ולעולם הקבלה בכללה, מעמידה זרמים אלה באור מובן יותר, ובמידה רבה גם חיובי, לעומת השלילה הטוטאלית של היסטוריונים כגון גרץ, שהתייחסו לקבלה מתוך זילזול ובוז כאוסף כזבים, דמיונות־שווא ואמונות תפלות. במובן זה הגישה המדעית, שמצד אחד היא נזהרת משכלתנות מופרות ומצד שני מדוגמאיות דתית אטומה, מיצגת באמנה את הטיפול ההוגן ביותר שיכלו לזכות לו נכס־תרבות אלה. יש לקוות כי ברבות השנים תצמיח אסכולה זו גם הוצאת תרגום עברי מלא לספר הזוהר, וספרי־עזר חשובים כגון מילון וקנפורדנציה של לשון־הזוהר הארמית.

לויתן

מעורר־סקרנות השם: לויתן — מדוע בחר בו הובס כשם לספרו? — המקור נמצא בשני פסוקי האחרונים של פרק מ"א בספר איוב; לאחר שהאל מתאר שם את כוחו הגדול של לויתן, הוא מסיים ואומר: "אין על עפר משלו, העשוי לבלי חת. את כל גבוה יראה, הוא מלך על כל בני־שחץ [ובנוסח האנגלי — בני גאווה]" (פרק כ"ח ב"לויתן"). הספק עוסק בחקר התארגנותם של בני־אדם לקהילה, קהילת ומדינה. ה"לויתן" הוא אותו שלב השלטון המוחלט בו מאורגנים הכל בשלום ובבטחון. "ההמון המאוחד באישיות אחת קרוי קהילת, באנגלית commonwealth, בלטינית Civitas. כך נוצר אותו לויתן גדול, או, אם נדבר ביתר יראת־כבוד, אותו אל בן־תמותה, אשר לו אנו חייבים תודה — אור הודיה לאלוהי עולם — על השלום

הוא שרוי בבטחון ובשלום. כל אפשרות אחרת אינה אלא מושג ריק של חופש, הגובל בהתפוררות המדינה ובמצב הטבעי של מלחמת-הכלב-בכל. לכן יכול היה הובס להגיע, מתוך שיטתו, למסקנה העקיבה כי "חפשו של הנתין עולה בקנה אחד עם שלטונו הבלתי-מוגבל של הריבון" (ע' 207). לנתנים לא נותרו אלא זכות קיום החיים והזכות לדרוש הגנה ובטחון, אשר במקרה ביטולן — גם זאת לפי הגיון החוק הטבעי — הם מפקיעים עצמם מן האמנה ומהתחייבויותיהם כלפי הריבון.

בסיכום משנתו המדינית של הובס מבינים אנו דרגות אלו: מראשיתה, זכות טבעית לבני-אדם במצב טבעי — החוק הטבעי — האמנה — הריבון שסמכותו יונקת מן החוק הטבעי והאמנה — החוק האזרחי — הריבון העומד מעל החוק האזרחי — נתין הכפוף לחוק האזרחי והטבעי כאחד (לאחר האקט של האמנה שוב אין הנתין יכול לחזור בו ולהסיר את החוזה בינו לבין הריבון) — ולבסוף, זכות קיום החיים והדרישה לבטחון וזכויות שאינן בנות-הפקעה לגבי הנתין והיונקות את סמכותן מן החוק הטבעי — כאן גבול הריבונות. יש להוסיף עוד כי בין המדינות נשאר המצב הטבעי בתקפו.

חידושו של הובס במחשבה המדינית נמצא בהצגת ביסוס זכויותיו של השלטון על האמנה החברתית. בחינה מדוקדקת של מושג הריבון מראה כי קיימת לגביו הגבלה בשתי נקודות מכריעות: א) סמכותו אין מקורה בו עצמו, כפי הנמצא במלוכה האבסולוטית, אלא יונקת היא מן האמנה; ב) לא רק שקיימת אמנה אלא יש מצבים בהם ייתכן להפירה, ובצדק, היות והריבון חיבל באותן זכויות של נתניו שאינן בנות-הפקעה.

"לווייתן" הופיע בשנת 1651 — שתיים-עשרה שנה אחר הוצאת המלך צ'ארלס הראשון להורג, ועת התנווד השלטון האזרחי באנגליה על גליה הלא-בטוחים של המהפכה הפוררית טנית עד שנתשיש בפרוטקטט של אוליבר קרומוול. הובס, שישב אותן שנים בצרפת, הגיש את הווסס לירוש-העצר הגולה צ'ארלס, שלימים נעשה המלך צ'ארלס השני, העובדה שהסתופף בצל חוגים אלה לא הפריעה לו

הובס חסיד שלטון העריצות, אולם תמיד הוא מדיגש כי תורתו היא בחינת הרע-במיטו — בכל מקום ובכל מצב עדיף השלטון הגרוע ביותר על חוסר-שלטון מוחלט ועל אי-סדר. לפי שיקול זה, עצם קיום השלטון ואחדותו הם ערך וקריטריון ראשוני ורק אחר-כך יש מקום לדון במעלותיו ובמגרעותיו הספציפיות. "השלטון הריבוני אינו כה מזיק בהיעדרו, והנוק (אשר בהיעדרו) מקורו על-פי רוב באי-נונותם של הבריות להשלים עם נזק פחות ממנו (אשר בהמשך קיומו)" (ע' 178). עוד נחזור ונראה איך השקפות אלו קשורות לאנגליה בתקופת המהפכה הפוריסנית ומלחמות-האזרחים.

מצב הריבון והנתין מוגדרים לאשרם בתחום הקהיליה. הריבון הוא אי של המצב הטבעי בתוך המצב החברתי; הוא המחוקק ועומד מעל החוקים, הוא הצריך לשמור על קיום החוקים האזרחיים ובעצמו אינו כפוף להם. הגיונו במימשל הוא ה *raison d'état* — חובתו לשמור על השלום והבטחון ולכן אין למוד אותו באמת-המידה הרגילה של צדק ועול. לדעת הובס מותר לריבון להקריב בני-אדם למען בטחון המדינה, היות והוא מגלם בקיומו את הזכויות והחובות שהם מסרו בידו.

הנתין חפשי באותו מובן שהובס תופס את החופש — רק במרחב האפשרויות של הקהילה. כל חופש אחר אינו אלא שרירות גמורה ואפס-בטחון בתוך המצב הטבעי או בדרך לקראתו, כאשר המדינה מתפוררת והאנרכיה מתגברת בה. למעשה, מה שהובס כולל במלה חופש היינו אנחנו מתרגמים במונחינו למושגים של בטחון, הגנה ושלום; אולם לפי הגיונו ושיטתו המדינית לא ייתכן כלל חופש לאדם מחוץ לאותה מסגרת בה

* תומס הובס: "לווייתן" או החומר, הצורה והשלטון של קהיליה כנסייתית ואזרחית, חלקים א—ב; תירגם מאנגלית: יוסף אור; ספרי-מופת פילוסופיים בהוצאת-ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ב; 362 עמ', בצירוף שער באנגלית ותמונת המחבר.

קרטיה מובהקים הגטפלים למגרעותיה והמת-
ריעים על פיצול וכיתיות כעל חולשה
במקום לטפחם בתור כוח בונה ומאזן.
להבנתו ייאמר שעדיין רחוק היה מרחק רב
מן הגון הלאומני והניאומיתי אשר למדינות
מודרניות, גם לא תיאור לעצמו טוטליטריות
בקנה-מידה כה רחב כפי הדוגמות של
זמננו.

תרגומו של יוסף אור ערוך בשים לב, אף
כי יש שהוא מכביד על הקורא דווקא מתוך
הנאמנות היתירה ללשון העברית, לחידושה
ולמקורותיה, גודש מתוך עושר השמור
לעתים לבעליו לרעתו. הלהיטות בה מחליפים
מיד כל מונח לועזי בשווה-ערך עברי —
ואפילו משמעות המונח העברי כמעט ואינה
שגורה עכשיו בפי איש — היא בלי ספק
שריד לאותה תקופה בה אנשים שינקו
באופן בלתי-אמצעי מאוצרות תרבות אירופה
יכלו להרשות לעצמם להשתעשע בשפה
העברית. ואילו כיום, שהמודד העיקרי נמצא
בברירות הפתוב ובקירוב הקורא והסטודנט
העברי אל אוצרות התרבות הכללית, דומה
כי לא מן החכמה יהיה זה להקים לו קיר
ומחסום.

א. ב. ע.

העגונה

גורלות אישיים מאד ויהודיים מאד הם גור-
לות גיבורי "העגונה". על רקע העיירה
המצויאית והפרוזאי, שאינו מתימר להיות
חובק-זרועות-עולם, מתרחשות טרגדיות הנכ-
פות בגזירת הגורל ומסתיימות בהכרח במוות
ואסון, טרגדיות אישיות הקשורות זו בזו
ומשפיעות זו על זו. מראשית התרקמות
הטרגדיה של מרל התופרת נרמזת היא על
קדרות גורלה היעוד לה באירוניה מאקא-
ברית: "שמחה פרועה קפצה עליה בהעלותה
על דעתה שאת החתן שלה פגשה בבית-
העלמין ושהשידוך הוצע לה במושבו־זקנים".
מכאן והלאה מתגלגלים הדברים ואין ביד
איש לקרוע את הגורל, וכל המנסה — מוסיף
שמן על המדורה.

הדין מרחוב פולוצק והרב לוי הורוויץ

להובס לבוא עוד בתקופת המהפכה לאנגליה
הרפובליקאית, ואילו בסוף ימיו חזר ונתקרב
לחצר-המלכות ולמלך צ'ארלס השני, תלמידו
מלשעבר. עיון מדויק בספר מאשר את
תהפוכות גורלו וגילגולי דעותיו של הפי-
לוסוף הנודע: הוא בעד המלוכה — אבל
המלוכה יונקת את סמכותה מן העם. הוא
בעד שלום העם, הבטחון והיציבות — אבל
לשם כך נחוץ שלטון יחיד. לפי אותו ניתוח
מבריק שלו הביאה המהפכה הפוריסנית פגעים
על אנגליה — הספר מלא רמזים ברורים
לכך — מאחר שהורידה את שלטון היחיד,
את גילום האחדות, וחילקה את הריבונות
בין כיתות וסייעות יריבות. ולעומת זאת —
בעקבות אותה השקפה יכול גם קרומול
להיות למלך מכוח סמכות העם, באשר אין
תוקף המלוכה בא אלא מכוח האמנה, תמיד
אפשר להתחיל שושלת-מלוכה חדשה, אף
כי המשכה עלי-פי ירושה נשאר אחת מזכויות
הריבון. גם היחס לכנסייה הוא דרפוצפי
באותה מידה: בקלות יתירה מכנה הובס
את החוק הטבעי בשם חוק אלוהי, וזאת
בתנאי מגביל אחד — שיהיה החוק האלוהי
נמדד בראש-ראשונה על-פי הקריטריון של
החוק הטבעי ולא מכוח קבלת הסמכות
הטרנסצנדנטית של האל באמצעות עושי-
דברו, אנשי הכנסייה. כדבריו של הובס:
"גם זה חלק מן הפולחן על פי השכל, שיהא
האדם מדבר על האל ברוב זהירות" (ע'
358).

אם להעמיד את הספר באור תקופתו, הרי
אליכנון יש בו כדי להראות על מפנה
במחשבה המדינית לצד ביסוסן של זכויות
האדם האלמנטריות. אולם אין להתעלם מכך
שהספר גם כולל מצע מנומק היטב לשלטון
טוטליטרי — בו מושג השלטון אינו ניתן
לחלוקה, הערך העליון מצד הריבונות הוא
האחדות, הבטחון הוא החופש היחיד, ולפיכך
הערך העליון לגבי הנתין עצמו הוא המשך
קיומו הפיזי שלו; אין אידיאה נעלה יותר
מו של המדינה והריבונות, ולמרוד אסור.
אולם לאחר שמרדת והצלחת — תוכל להקים
ריבונות חדשה לפי אותם תנאים וכדיעבד
הצלחת גם צדקה, אלא שלא ברור כיצד
ומדוע. הובס נמנה על אותם שונאי-דימו-

נים והפוסקים ויבחרו להיות שרויים עמי בגיהינום ולא לשבת עמך ועם העגונה שלך בגן העדן.

אש זו — אש־קודש או אש זרה — מאכלת את בעלי־הדבר עצמם ואת כל הבא בד' אמות שלהם. מרל תולה עצמה ביער; מוישקה צירולניק, איש העולם התחתון, מקסח את בינתו ונעשה בעל־מום; קלמן הבל — גידה מן החברה; אחיותיה של מרל מתענגות אף הן; אשתו ובתו של ר' לוי הורוויץ יוצאות מדעתן, דעתו שלו מיטשטשת עליו, וסופו שהוא מתפטר מן הרבנות ונעשה פרוש בעיירה נידחת; תינוקו של הדיין מפולצק מת, משפחתו מתאמלת, ואף כי הוחזר לו כתר הרבנות אפשר שהוא האומלל מכל גיבורי הספר. השלמתו עם אשתו אין בה שמחה ותקוה. זוהי השלמה של מיואשים. ואור־הירח הנוגה, כסמל על הבית המפויס, מזכיר לאשת הדיין את פני העגונה המתה.

וילנה ופרורוריה איננה כסלון ואיננה כת־ריאליבקה. גם לא זמנו של גראדה כומנס של מדדלי ושלום־עליכם. כאן אין רוקדים מעשה "חסידים" אפילו בשמחת־תורה. יצר הנצחנות והנסירה של תלמיד־יחכמים הוא קיצוני ביותר, אולי הקיצוני בכל קהילות היהודים. בפרורי העיר טוחנים הלמדנים הרים זה בזה ו"בונדאים" יוצאים בצעירותם להפגנות נגד הצאר. (אמנם כשמתבגרות ה"בונדאיות" הן נוהגות כאמות־אמותיהן הפשרות ואוחזות במנהגי מסורת שריח אדיקות נודף מהם. גם מרל, שבנעוריה "שרה שירים אחרים", כשהיא שומעת ניגון מסורתי "פשטה המימות־בית בכל אבריה.") צערי ה"אגודה" וה"מזרחי" מתכתשים על כיבודים ועל עניינים העומדים ברום עולם העיירות, ומרמים לויכוחים־לשם־שמיים העתידיים להימשך במרוצת הדורות על אדמה אחרת. פועלים ובעלי־מלאכה מוכנסים ומזומנים בשעת־כושר למחות נגד עולות חברתיות ולמרוד בתקיפים באותה הליטות בה הם מוכנים לנשק את דמם של הגרדפים — כשהלך־הרחות נוטה לכך. אנשי־אגרוף מטילים אימתם ושולטים בעיירה בכוח־הזרוע ובדרכים של רכילות והוצאת־לעז. זהו סיפור העיירה של אתמול.

עוסקים בוויכוח ענייני: הדיין התיר את עגינותה של מרל, ור' לוי המחמיר ביטל את הפסק. שניהם יצרי הווכחנות. היי־הרג ואל יעבור, טבעים בהם מדורי־דורות, מאז המחלוקת הגדולות המלוות את היהודים מראשית פיזורם ומאפיינות את ההיסטוריה שלהם לגילגוליה. שניהם מאמינים בלב שלם שהמחלוקת ביניהם היא "לשם שמיים". המסתכל השטחי ידמה בנפשו כי הענין הוא בפרסטיז'ה, ולמעשה מסתולל בהם הגורל שרכיביו הם מרירות חיהם הקשים, הסוב־ייקטיביות הגמורה באפים והינוכם, הסביבה הקנאית הקישחת ממנה צמחו, אותה הם מנהיגים ובה הם "נותנים את הטון", הרגשת הייעוד הממלאה את נפשם ואינה מותרה מקום לויתורים אנושיים, מורשת הנצחנות, היעדר־סובלנות הנובע מהכרת צדקתם. "לא אכניע את עצמי ולא אבקש מחילה", קורא הדיין מרחוב פולוצק. "האמת עמי היא! המשפט לי הוא! הדין, הצדק והרחמים עמי הם!... מה שאמרתי ועשיתי — הלכה למשה מסיני! לא אשמע לרבנים... ואם בורא העולם עומד לימינם אקרא אותו עצמו, כביכול, לדין־תורה בפני בית־דין של מעלה. ואם בית־דין של מעלה יצדיק את הצד שכנגד יצדיק את הצד שכנגד, מוכן־ומזמן אני לשקוע בגיהינום עד סוף הדורות ולא אתחרט... אילו על כבודי בלבד היה עלי למחול הייתי מתפלש בעפר לרגלי רבי לוי הורוויץ אבל איני רוצה שהאמת תתפלש בעפר לרגליו".

"רחמן אני יותר ממך", טוען ר' הורוויץ, "אבל אינני יכול ואינני רוצה להיות רחמן יותר מן התורה... אתה, הדיין מרחוב פולוצק, אתה אינך מאמין בתורה... לא עלי חולק אתה אלא על כל הראשונים והאחרונים, על הרמב"ם, הרשב"א, הריטב"א, בית יוסף וכל הפוסקים... לא תוכל העגונה לחסום את דרכי אל גן העדן. ואם תעמוד לפני השער... יתקבצו וייצאו משם כל הגאוי

* חיים גראדה: העגונה; עם עובד/ספריה לעם, תרגום מיידשי; א"ד שפיר; 1962; 238 עמ'.

טראוון לסבר את האוון, להרבות בפירושים ופירושיפירושים — גזירה שמא יטעה מישהו בכוננת הדברים. נערוֹת־המקהלה, לדוגמה, היה בדעתן להתיר את קשרי אהבה־ביתן הקודמים לכש־תיוכחנה לדעת בדיוק מה ערכו של מר קולינס". נדמה: הכל ברור, די למבין. ולא היא: "לא מה ערכו כנבר וכמאהב אלא רק מצד יכלתו וחפצו שלם". לא נתקרה דעתו של טראוון עד שהדגיש את פירושו ב"רק" זה, תריס מפני שמץ של הומוֹר דק. טראוון אינו חסר הומוֹר לגמרי, אלא שההומוֹר שלו נוסחו מסוים מאד: "ישיבה חשובה לחברי הוועד המפקח של חברת מיליאֶרדיִים אמריקנית — קדושה היא פי כמה וכמה מקודש הקדשים בטיבס". בשעתו היה זה גועז וחרִיף ועל כן גם אירוני.

כשאני מדפדת שוב בספר שהיה אהוב עלינו בנעורי, בסיפורים המקבילים על על־ייתו של הקפיטליסט הלא־סימפאתי ועל שקיעתה של האחוזה הפֶּיאודאלית הסימ־פאתית, אני מחייכת נוסטלגית במעין "נעים להיזכר". הנהו שוב, הסוציאליזם החסוד, הפשטני, שונה כל־כך מזה של ימינו, הנהי תמונת העולם בשחור־לבן: העשירים — צבועים, חסיר־מצפון, מושחתים מבחינה מינית; הפרולטרים — פוריטניים ונרדפים. האיכרים התמימים אינם מבינים את המבנה ה"מסובך" של הכלכלה הקפיטליסטית־הפש־טנית נוסח־טראוון; את חוסר־הבנתם זה הם מנסחים בבחירות ובכושר ריטוריקה העשויים לעורר קנאתם של דמגוגים מנוסים. שורש־כל־רע הוא הקפיטליזם העולה — שהרי לפני עלייתו, בגן־העֶזן הפֶּיאודלי, חיו האינדיאנים השלוים חיי אושר ואהבו את האדמה. התיעוש קשור בקפיטליזם, כשם שעליית הקפיטליזם כרוכה בתיעוש — על כן זה וזה שליליים. שלילי הוא ה"עולם שבו ניתן להפריד בין תירס לקרקע, בין אדם לקרקע", עולם בו "לא חשבו על התירס אלא... על תוצרת"; עולם שתושביו הקשוחים אומרים: "מה לנו ולאלה שיבואו אחרינו? לו יבוא אחרינו חורבן העולם אגב הצגת סרט אלחוטי בתדר־המיטות... קרקע צריכים אנו לנפס, להלעיט בו את המכוניות

אין לך פרק בסיפור "העגונה" שאין בו אווירה מאוימת וקודרת. לתוך הקדרות מוזגים הדימויים השיריים, המדויקים והלא־שגורים משהו רוך: "שלהבת נר האזכרה מיטרפת, כמו נחבאת בה נשמת נפטר שהצעקה העירה אותה. צל שחור גדול גס מתחת לרגליו... ובקפיצה אחת נתלה הצל במנורה שבאמצע התקרה". או "עומד הוא על עמדו... כמי שעומד בשטח רחב־ידיים ואינו רואה מרחק מילין לא עץ, לא ערימת שחת לחסות בה, וגשם שוטף של סוף סתיו ניתך עליו ללא הפסק".

רחשי־לב אסורים באים לידי ביטוי ברמו: מרל, בדברה אל הדיין, לרגע אחד היא "פושטת ידיה לעומתו וממהרת ואוספתן". בכך נתמצו כל גילויי אהבה הנסתרת. כשנגלית מרל לעיני הדיין בבית המדרש "יוצא הוא מקרן המזרח האפלה... ומביט אל הלוח ש'שיויתי' חרות עליו כדי שיגן עליו הפסוק מפני מחשבות זרות". פרקים שקשה לשכחם הם תיאור בדידותו של הדיין בבית־המדרש בפרק "תפילת שמוג־עשרה החר־שית", ותיאור השלג והיער קודם למיתתה של מרל בפרק "בישוב היער". עם זה פעמים שחוסר אפיוק מסוים גורע יותר משהוא מוסיף: "המחט פוגעת באצבעותיה אולם הכאב שבלבה חד ממדקרות המחט באצבעוֹ־תיה". פעמים שהקדרות הופכת בכיינות, אך פעמים אלו מעטות הן.

השושנה הלבנה

"השושנה הלבנה" מלכתחילה לא נועדה לבני־הנעורים דווקא, אך מטבע־הדברים הוא שרוב קוראיה על אלה הם נמנים: הפשט־נות, המגיעה לעתים עד כדי צביעות־שלא־מדעת, הסגנון הפאתטי, המגמתיות שאינה מוסווית, הטובלת ברגשות־יתר, כל זה אינו מתאים לטעמו של קורא בוגר ממוצע. מצד שני — בני־הנעורים הם הם הרגישים ביותר לעולות סוציאליות, והם־הם הרגישים פחות לצרימות וגזומות שבסגנון ובצורה. קורא בן־שעֶשֶׂרה אינו נדחה בשל נהגו של

בארץ הזאת בשעתו לבין יוצר "השושנה הלבנה". אולם הצבר הצעיר של עכשיו יתקשה להבין מפנימה קולינס הוא מושחת באופן סטיריאוטיפי כל-כך, מפנימה איכרי הרוזה-בלנקה נעדרים יצרייבראשית קמאיים שסיפוריאיכרים אחרים, שהוא רגיל בהם, שפועים ומשופעים בהם, החיבה הנוסטלגית אל האידיליה הפיאודלית נראית לו מגוחכת, הרתיעה מפני התיעוש אינה מוצאת בו שום הד, ואילו שיטות-ההשתלטות הקפיטליסטיות נראות לו פשטניות ולא-מציאותיות.

ד. ג.

זר לא יבוא

עניינו של ספרה הראשון של חמדה אלון, הוא פרשת התרקמותה וכשלונה של אהבת סטודנטית צעירה למשכיל ערבי. עצם נסיונה של מספרת צעירה להתמודד עם ההווה הישראלית החדשה ראוי לברכה, מה גם שהעזה לגעת בפרשת יחסי הישוב הישראלי הוותיק עם המיעוט הערבי, נושא שהיה עד כה בבחינת "טאבו" בסיפורת הישראלית.

כבר בכפרה הראשון מתגלה חמדה אלון כמספרת נבונה ורגישה. היא השכילה להתגבר על הפיתוי שבהעלאת מכלול בעיות המיעוט הערבי בישראל ויחס האוכלוסיה היהודית אליו, בכך שוויתרה על זכות "המספר היודע הכל". סיפורה מסופר בגוף ראשון, כאילו היה סיכום חוויותיה של גיבורת התרחשויותיו שמצאה בכתיבה פורקן לסערת-רוחה. בבחירה בדרך זו, נמנעה המספרת מהצגה "אובייקטיבית" של הנושא המורכב שאולי לא היה לפי רוחה, והציגה את הפרובלמאטיקה שלו כפי שנשתקפה בעיני צעירה זורים רמסו את אהבתה הכנה.

עיקר כוחה של חמדה אלון בתיאור הרגיש של מערכת היחסים העדינה שבין האוהבים, המנסים אף מצליחים להתעלם לרגע מסביבתם החמרנית וההוללת ונסחפים באהבה הגדולה הנקטעת לפתע בעטין של מסיבות שאין לגיבורים שליטה עליהן. סיפור אהבתם של צעירים שמוצאם בעמים

שלנו... כשגויה זקוקים לתירס... נעשה אותו במכונה ונקנה אותו בקופסאות שימורים.

ההתקדמות הטכנית והרס האידיליה הפיאודלית נדונים, אפוא, לשלילה. הפרקליט הסר-הלב הוא אנטיפאטי משום שבהשקפתו הוא מפריד בין אדם לאדמה, אשר לפתרון — יש תכשיר ברור, מחושב לפרטיו, הפותר אף בעיות הממשיכות ל"בנין-העל":

"בקרב אנשים שלא ידעו נישואי-נצח, במקום שאין אדם אנוס לשאת אשה בהתאם למעמדו... במקום שגידול בנים מסור בידי החברה-הכלל, במקום שאדם המגלה כשרונות גאונים באירגונו של ייצור נפט אינו מחויב דווקא לקנות וילות הדרות, מכוניות משר-בחות, מלבושי מותרות... ושאר מנהגים בזבזניים", שם "לא יהיה מיסטר קולינס גואף וביגימסט אף לא רוצח אלפי נפשות", אלא מה יהיה? "יהיה בן-אדם לא גרוע ממני וקרוב לוודאי שיהיה טוב ממני".

זהויה. אין לך אלא לבנות חברה צודקת — והאדם יהיה טוב.

הרקע ממנו צמחו טראוון, אפטון סינקלר ודר מיהם, אמריקה של שנות ה-20 — שביטוי לה היא אימרתו של הובר "The business of the United States is business" —

כבר אינו קיים. כיום אין אמריקה הקפיטליסטית נוהגת בפשוטיהעם כמו שנהגו בהם קולינס ותריו. אין פלא שהקורא האמריקאי הצעיר אינו מאמין לטראוון ולסינקלר. גם הקורא הישראלי רגיל בספרים המתארים יחסים רבי-צדדים יותר מאלה של טראוון, בקרב בנייהנעורים כיום שוב אין הוא פופולרי כמו שהיה בשעתו בקרב בני-דורו. דומה שלא היה כמוהו נוח להיקלט בציבור נערי ה"תנועה", שראו בעבודת-האדמה אידיאל. בעינינו, אף כי המכוונות החקלאיות היו לגיטימיות ואף נכספות, היה התיעוש הלא-חקלאי קשור בבורגנות ובקארייריזם. אולי מעולם לא הייתה התאמה נאה בין סופר לקוראים כזו שהיתה בין נערי "תנועה"

* ב. טראוון: השושנה הלבנה; תרגום מגרמנית: א. ברוידא; עם עובד / ספריה לעם, 1962; 192 עמ'.

אלית, כפי שהצטיירה בדמיונם של חוגי העילית התרבותית והחברתית של החברה היהודית בתקופת המנדט, לפני התמורות הקיצוניות שבאו עליה.

דומה שלמרות השוני הגדול שבמסורת ובר-קע הסוציאלי, יכלו גיבורים אלו ושכמותם למצוא מסגרת חברתית, אחת, ונאת משום שהמרחק בינם לבין אבותיהם רב הוא, בעוד שהמשותף להם כבני הארץ הזאת וכבני דור אחד אינו מועט. עיקר "חסאם" של הגיבורים הוא באי יכולתם להשלים עם מושגי הסביבה ועם דרך ראייתה את יחסי שני העמים. ה. אלון אינה חוששת מלהזדקק לדימויים חריפים עד כדי השוואת השקפת תיהם של ותיקים "אירופיים" (כדוגמת אלישע) על ערבים ועל יוצאי המזרח, עם השקפת העולם הנאצית. מדרך עיצובה את תגובת האוכלוסייה היהודית לבעית המיעוט הערבי, ינכר בה. אלון שהיא חרדה מפני היעדרם המוחלט של גילויי יחס הגמאני ושל גסיונות להבין לבעיות הפרט הנמנה על המיעוט. איש מבין הגיבורים, להוציא את שולה, אותה "שרידה" שנותרה מתפארת דור הפלמ"ח, אינו מסוגל לקלוט שתייכות אהבה שתפרוץ את המחיצה הקימת בין העמים. משמעה של אהבה לערבי, לפי תפיסתם של בני השכבה העילית של החברה הישראלית שנתוכה סובבת רוני, הנה סטייה מן הנורמה המקובלת, והתברה הישראלית השקועה בדפוסיה המלאכותיים מסוגלת כיום פחות מתמיד לשאת סטיות מעין אלו.

סיפור המעשה של "זר לא יבוא" הוא מרתק, סגנונו קריא וקולח (ואין ספק שעבודות התרגום מן הספרות האמריקאית, שבהן הרבתה ה. אלון לעסוק, סייעו בכך לא מעט). ראייתו מפוכחת ובקורתית. המספרת אינה נרתעת מלפגוע במוסדות מקודשים כש.ב. וכתנועה הקיבוצית, כשהיא בוחנת את יחסם לבעיה הנדונה; אך בניגוד למקובל בנורמליסטיקה שלנו, אין זו בקורת להכ-עיס, אלא בקורת של מי שכואב את עובדת התנהגותה של החברה בניגוד לעקרונות ההומניסטיים שבהם היא מאמינה.

או חוגים העיונים זה את זה טומן בחובו תמיד את יסודות הטרגדיה. אלא שכאן, בניגוד לרומיאו ויוליה ואף בניגוד לנוח ומרינקה ("מאחורי הגדר" לביאליק), עברו הגיבורים — רוני ועלי — את גיל הנעורים, אהבתם בשלה יותר והם מפוכחים. צלה של החרדה מפני נקמת הסביבה מלווה אותם קודם שיגיעו יחסיהם לשיא התעדנותם והת-רכבותם ואף לאחר מכן (לחינו של תיאור התבודדותם של עלי ורוני בבית משפחת קאדרי בעין-יכרם), אין כמעט אח בסיפורת העברית החדשה).

עיקרו של הסיפור הוא בתיאור התקרבותם וריחוקם של הגיבורים, כשברקע — הווי סטודנטים ירושלמיים. תיאור הסביבה הער-בית ותיאור משפחת בראון החיפאית הם תיאורי-לוואי בלבד. ראייתם של האוהבים את תגובתה של הסביבה ליחסי יהודיה וערבי, הנה ריאליסטית יותר מראיתם של אלו שעמדתם לגבי בעית-מוקד זו של החברה הישראלית היא קבועה מראש ומונ-חית מכוח שיקולים שעבר זמנם ודעות קדומות שאין בהם משום סיוע לפתרונה.

גיבורי הרומן אינם טיפוסים מיציגים של חברתם. הביורגריה של עלי שונה בהרבה מזו של רוב בני מעמדו, שלא לדבר על בני עמים שמשוּסֶמָה נתפסים עדיין בעיני החברה הישראלית כגוף אחד שנהוג ליחס לו לו תכונות מסוימות. הביורגריה של רוני אף היא שונה מזו של רוב בנות גילה ומעמדה. יתר על כן, נראה שעלי, המשכיל המרוסן, המנסה לבחון את המציאות באורח אובייקטיבי, ורוני האינדיבידואליסטית המ-תפשט את אמתה ומאמינה באהבה, הנם טפוסים שהבשילו בתקופה שלאחר מלחמת-1948, למרות התמורות שחלו במבנה החברה, ככולם ערכיה ובדפוסיה התנהגותה. עלי הוא טיפוס האינטלגנט הערבי, האידיאל שאליו התאוותה האריסטוקרטית הפלשתינאית לפני הקרע הגדול שניתק אותה ממקום גידולה או מרוב בני-עמיה. רוני היא ה"עברית" האידי-

* חמדה אלון: זר לא יבוא; הוצאת הקיבוץ המאוחד תשכ"ב/1962; עמ' 288.

המשתתפים בחוברת

ההיסטוריון שלמה אבינרי מן המחלקה למדעי־המדינה באוניברסיטה בירושלים, כבר פירסם ב"קשת" לפנים וכן השתתף בסימפוזיון האחרון על "סנובויות עדתית". את המבוא למבחר הסיפורים של "קשת" מביא בזה העורך, אהרן אמיר. פנים חדשות ב"קשת" הוא הרצל ארליך, בוגר האוניברסיטה בירושלים וחבר מערכת "דבר השבוע", המפרסם סיפורים במוספים ספרותיים מזה חמש שנים ושוקד עתה על הרומן הראשון שלו. אהוד בן עזר, סטודנט האוניברסיטה בירושלים, פירסם עד כה מאמרים ובקורות על נושאים מתחומי הפילוסופיה. שירו של משה בן שאול לקוח מתוך קובץ שהוא מכין עתה לדפוס. חמוטל בריוסף מפרסמת לעתים מזומנות שירים ורשימות ביקורת בכתבי־עת שונים. אברהם ברטורא, הזכור לקוראינו בזכות פרקי־היומן שלו, "בארץ הגרמנים" (קשת ט"ו), הוא כיום מנהל בי"ס יסודי בירושלים. פטריס דה־לה־טור די־פן, משורר צרפתי בן 51, העמיד ביצירתו הפיוטית עולם מיתולוגי משלו, שבו דמויות־רפאים מתהלכות על רקע נופים של סולון, מחווי־מולדתו. תיאודור התלגי מפרסם לעתים מזומנות סיפורים, שירים ורשמי־מסע ב"קשת" ובכמות אחרות. מסתו של קלוד וידה על קאמי לקוחה, כזו שקדמה לה ("קשת" ט"ז), מתוך כרך־המסות שלו, "מרדות ותשבחות", שיופיע בסתיו בפאריז. ז'קלין כהנוב חזרה לא מכבר מביקור ממושך באירופה ואת רשימה היא מביאה ב"יומן צרפתי". שולמית לסקוב, בוגרת הגימנסיה רחביה והאוניברסיטה בירושלים, עובדת במשרד החינוך והתרבות ועוסקת בתרגומים ובעריכה; זה לה פרסום־בכורה של סיפור מפרי־עטה. דן סואן, ד"ר לאנתרופולוגיה חברתית ותרבותית, המשמש עתה מרצה באוניברסיטה של ת"א, פירסם לפני שנה ("קשת" י"ג) מאמר על בן־עיתיהן של ארצות דרום־אסיה. א. מ. סיראן הוא סופר ומבקר יליד־רומניה הכותב צרפתית והי עתה בפאריז. באהרונה פירסם ספר מסות על פוליטיקה היסטוריה, *Histoire et Utopie*. רנה ג. קאדו, שמת ב־1951 בגיל 31 ומיטב שירתו התפרסם רק אחרי מותו, היה מצוין בטוהר לשונו ובריאליזם של תיאוריו. פייר רוורדי, משורר שכיום הוא בן 73, הקדים ובישר בשירתו את הסוריאליזם ובכשרונו הלירי הוא משכמרו־מעלה מן המשוררים הצעירים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה בצרפת. טוביה ריבנר, איש מרחביה, מפרסם שירים ב"קשת" ובכתבי־עת אחרים, וכמוהו גם יהודה שביט. מאמרי בקורת על נושאים חברתיים מפרסם בכתבי־עת שונים גדעון שפיגל, מזכיר המכון להשכלה ולמחקר בבית־ברל. הווי המושבה פתח תקוה, שבה נולד וגדל גדעון תלפז, העושה עתה באיטליה, משמש רקע לסיפור נוסף משלו.

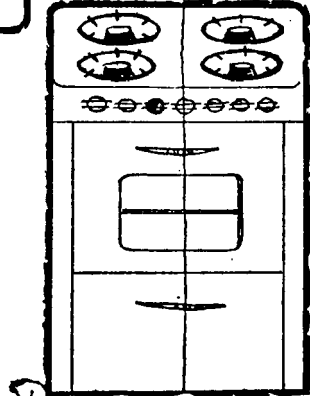
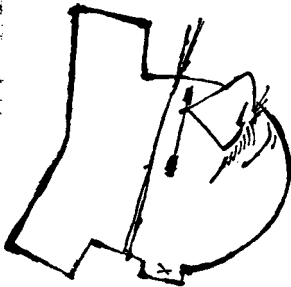
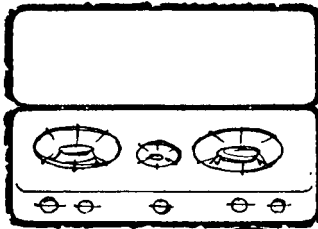
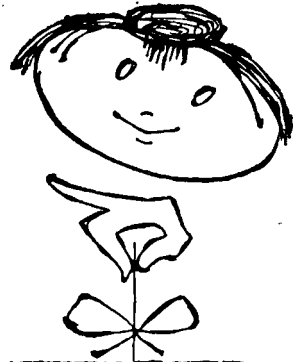
תצלומי היצירות בקובץ זה — משל הצלם י. צפריר.

דן בן שמואל בא לפני חדשים אחדים מאירלנד, להשתקע בישראל. "אהלים" של אודרי ברנגר — מתוך סדרה של עבודות על אהלי בדווים. יוסל ברנגר הציג את ה"מלאכים" שלו בביאנלה בוונציה, 1962. עבודתו של רודי להמן היא קטע מפסל במלון "דן" בת"א.

השירים הצרפתים בחוברת זו תורגמו בידי א. אמיר.

חליפין

כדיים בתנוד

מזגזג PAZGAS **מציעה**

תנאים בכל סניפי החברה בארץ

סיפורים עבריים בני-זמננו

מבחר הפרוזה שהופיעה ב"קשת" 1958-1962

עריכה ומבוא: אהרן אמיר

הכרכים הבאים בסדרה:

סיפורים רוסיים בני-זמננו. מיטב הספרות ה"פוסט-סטאלינית". בעריכת

יוסף ברזלי (ברגר), יהושע גלבווע, מרק גפן. מבוא: יוסף ברזלי.

סיפורים אפריקאים בני-זמננו. אוסף ססגוני, מנופה. עריכה ומבוא:

ז'קלין כהנוב.

סיפורים צרפתיים בני-זמננו. תשעה הגדולים של ספרות צרפת במאה

העשרים. עריכה: אהרן אמיר. בחר והקדים הקדמה: יובל רון.

עם הספר, מוילים ומפיצים בע"מ, רחי ביאליק 9, טל. 67244, ת"א

הדר הוצאת ספרים בע"מ

קיסרי רומי

מאת ד"ר איבר ליפנר

תולדות רומי וקיסריה, מפלישת הקימבריי עד מותו של קונסטנטינוס הגדול.

450 שנות היסטוריה מתוארות בחרט נאמן. התיאורים וניתוח המאורעות מבוססים על המחקרים החדשים ביותר ומשולבים בתיאור ריהם של רושמי הרשומות בני התקופה כסקיטוס, סלוסט, סווטוניוס ואחרים.

ענין מיוחד ימצא הקורא על אודות יהודה הקטנה, שהיתה היחידה בין ממלכות העולם שלא נרתעה מכוחה של רומי.

מלווה בתצלומים רבים.

להשיג בכל חנויות הספרים המחיר 8 ל"י

הוצאת הקיבוץ המאוחד

ת"א, רח' סוטין 27, טל. 231271

רח' אלנבי 91, טל. 64905

ספרים חדשים

אבני ברק — דב סדן

על ספרותנו, מסדה ואגפיה.

כירור היחסים בין ספרותנו עתה וספרות כל דורות ישראל מזה וספרות העולם מזה; ליבון מסכת התרגום לסוגיותיה; בינה במערכת הלשון; עיון בשדה הביקורת; הספרות והמציאות ועוד.

ספר רחב-היקף, עשיר בעיות, בודק בית ספרותנו בעין בוחנת וביד רגישה למשקלם של דברים, הארצי והקיים.

ספר החוקים של הטבע — מורלי

או "רוחם האמתית של החוקים, שנזנחה וסולקה בכל הזמנים".

ביקורת החברה מנקודת-ראות שיתופית ושוויון-נית, כתובה בשנת 1755.

מצרפתית: מנשה לזין.

הביא לבית-הדפוס: מנחם דורמן.

העוזר — ברנארד מלמוד

רומאן מחיי משפחה יהודית בנייריורק, שבמר-כזו — האב, הנווני זעיר, הדבק במסירות נפש בערכיו המוסריים ובמאוייו לחיים יפים יותר; הבת, השואפת לצאת מחיי העוני והדחוקות, באה בגזירת הגורל, בקשרי אהבה עם איש נכרי, "העוזר", אדם תמהוני ובעל יצרים אפלים, אשר במאבקו העז לעילוי נפשו ולאהבת הנערה, נכנס לכלל האומה הישראלית. רומאן זה, פרי יצירתו של גובליסטאן יהודי יליד ארה"ב, מפליא בדקותו, ונחשב לאחד הסיפורים החשובים של הבלטריסטיקה האמריקנית בימינו. מאנגלית: א. יבין

מהדורות חדשות

כתבים פדגוגיים — יאנוש קורצ'אק

מפולנית: דב סדן ושמשון מלצר

כתביו של המחנך הגדול והסופר המתבונן, בעל ההבעה הדקה וההומור הוורס מעומקה של חכמת-חיים.

כימיה כללית — זכריה נצר

חלק א' מהדורה שלישית

תופיע בימים הקרובים.

ספרית פועלים בע"מ

תל-אביב, אלנבי 73, טל' 64865

מבחר ספרי העונה:

תומאס מאן

הנבחר

*

א. ארנבורג

אנשים, שנים, החיים ב'

*

י. י. טרונק

פולין

*

נתן יונתן

שירים לאורך החוף

קובץ שירים רביעי של המשורר

*

מנחם נאדל

התנ"ך ותרבויות העולם העתיק

*

מגילת רות (אלבום)

מאת יחזקאל קמחי

הטקסט המקראי השלם והמנוקד ניתן בכתב-ידו של הצייר. פרקים מקבילים לצוירים מובאים גם ביידיש, אנגלית, צרפתית, וספרדית.

בהוצאת עם עובד הופיעו

ברוך אורן : עלילות בני חיל

המחבר מדובב בספר זה כמה ממוצגי בית "יד לבנים" בפתח-תקה שהיו עדים אילמים למעשי הקרבה ועוזירות בתולדות קוממיות ישראל.
עשרים ואחד סיפורי גבורה לנוער ולעם המשתזרים למסכת מרטיטה-לב של הווה ועבר. הדים לאנשכחים של מסע סיני ופעולות-התגמול.
הספר מלווה רישומים עזי-ביטוי מאת אביגיל ויצחק יורש ומחירו 3 ל"י

ספר החודש ב"ספריה לעם"

חיים גראדה : העגונה

דרמה אנושית נסערת, על רקע וילגה היהודית, יצירתו של משורר ומספר יהודי מן המעולים שבדור, הדן בכושר-סיפור מובהק בבעיה המטרידה גם את החברה הישראלית בימינו.

הוצאת "עם הספר"

ספרים חדשים

תיאודור וייט : הדרך לבית הלבן

ספר-המופת

(The making of the President)
על המערכה לכיבוש כס-הנשיאות בארה"ב, ניתוח מעולה של החיים הפוליטיים האמריקני-איים. ספר שאינו זו מרשימת רבי-המכר בעולם.
תרגום : שמשון אבידל

ז'ן לארטגי : הצנטוריונים

רומן על גבורתם, סבלם, אהבותיהם ועלילותיהם של הצנחנים הצרפתים — מהודו-סין ועד אלז'יריה. 500.000 טופס בצרפת. תרגומים ל-9 לשונות. ראשון לסדרה חדשה של רומנים אקטואליים * בהוצאת "עם הספר".
תרגום : יהושע קנז

* הבאים בסדרה : "הגולה האחרון" (א' ב') לג' אולדריג', מחבר "הדיפלומט".

בנק י.ל. פויכטונגר בע"מ

שירות אישי כבנקאות
השקעות וניירות ערך

תל-אביב * ירושלים
ח.י.פ. * פתח-תקה

**יש
מה
לראות
בעולם.**

כן, יש ויש!
ספגת עייפות — כי!
הסיוור מאלף
אך גם מעייף.

בשובך הביתה הנפש אפוא, על סיפון אונית צים —
סיום נאה לטיול יפה. אגב, בצאתך לטיול, ישר מעומס
העבודה תגוה תחילה על סיפון אחת מאוניותינו התחל
בטיול רענן במלוא המרץ.

צִיִּים עשה חיים-סע עם צ'ים

**שנה
טובה**

שנת ברכה לנתיבות ישראל
"אגד" בע"מ

ראש השנה עומד בסימן מזל מאזניים

ואכן, בחודש תשרי עושה כל אדם
בישראל את חשבון הנפש —
סוקר מעשיו בשנה שחלפה ושוקל
דרכי פעולתו לעתיד.
תכנית לעתיד כוללת, כמובן,
גם פעולות כספיות. בתכנון
פעולותיו הכספיות, לקוח נכבד,
ישמח הבנק גם להבא
לעמוד לשרותך בעצה ובהדרכה
לקראת עתיד כספי איתן

בנק לאומי
לישראל בע"מ

שנת אושר ועושר
לכל בית ישראל
מאחל

החברה הישראלית למסחר ולהשקעות בע"מ

הון מניות נפרע וקרנות
מעל ל-13,000,000 ל"י

*

המשרד הראשי:

ת"א, רח' לילינבלום 39, טל. 67803

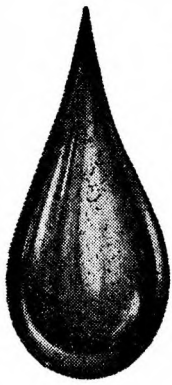
סניף:

חיפה, רח' אלנבי 12, טל. 2259

חברות בת:

סחר בע"מ
מרכז לשיווק בע"מ
צידוניה חברה להשקעות בע"מ
חברה ישראלית מרכזית
למימון ולאחסנה בע"מ
אורדן מפעלי מתכת בע"מ
תובל חברה להובלה כללית בע"מ
"מבצע" קונסורציום להשקעות בע"מ

בעלות חלקית במפעלים:
מפעלי מלט פורטלנד ישראליים נשר בע"מ
שמשון חברה לצמיגים וגומי בע"מ
כיתן דימונה בע"מ

אפשר להבחין בגזע עהור" לא רק בבעלי חיים אלא גם בשמני המכוניות. שמן מנועים טהור ומעולה הוא רק זה המופק מקידוחים משובחים. מקידוחים אלה אנו מפיקים את "דלקול".

תו גם אתה למכוניתך את השמן הטוב ביותר - "דלקול".

דלקול
הטוב
עדיין

דלקול
הטוב
עדיין

"דלק" חברת הדלק הישראלית בע"מ